891.99 Կփ

2-Յ

ՆԵՐ

ՀԱՆԴԷՍ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

№ 1

Թ

ՅՈՒՆՈՒԱՐ - ԱՊՐԻԼ

ՓԱՐԻԶ

1935

digitised by A.R.A.R.@

0 3 ... 2013

2-Й ЭКЗ.

"VEM,,
REVUE BIMESTRIELLE ARMÉNIENNE
Directeur : S. VRATZIAN

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԽՄԲ.- Անդրէ Մանդէլշտամ 1
Ա. Ն. ՄԱՆԴԷԼՇՏԱՄ.- Ռուսաստանի հաղաբականութիւնը Թուրքիայում 4
Յ. Ձ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ձոհի տարիին նախօրեակը . . 13
Կ. Վ. ՏԱՅՓ.- Լ. Շանթի գեղարուեստական երկերը . 27
ԱԿԱԴ. Ն. ՄԱՌԻ ինքնակենսագրութիւնը . . . 35
ՇԱՒԱՐՇ ՆԱՐԴՈՒՆԻ.- Նպաստ մը հայ եւ թուրք աշուղ. գրականութեան համեմատակ. ուսումնասիրութեան . 45
ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԱՍԻԱՆԱՏՐԵԱՆ.- Արամ . . . 57
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ . . 72
ԲԵԿՈՐՆԵՐ ԱՆՑԵԱԼԻՑ. կուկունեան խմբի արշաւանքը, Ռոստոմ- 86
ՀԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ.- Մասունքներ Մեծ Եղեռնի զոհերից . . 88
ԱՆՑԵԱԼԻՔ.- Գէորգ Խատիսեան.- Ռոմանոս Մելիքեան . 99
ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ.- Խորհրդ. իշխանութիւնը եւ եկեղեցին.- Շարժանկարը Հայաստանում, Ա. Խ.- Հալէպի թեմի հայերը.- Վ. Տոտոմեանց.- Սայեաթ Նովան Թուրքիոյ.- Հայաստանի նարտարապետների ցուցահանդէսը 104
ԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ.- 117
ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ.- Հայաստան Գէորգեան, «Վիշապների Աշխարհում», Ս. Վր.- A Safrastian, *"The Itinerary of Xenophon's retreat"*, Յ.Զ. . . . 122
ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ.- Վ. Եպ. Մանկուեի, Գէորգ Դ. եւ իր ժամանակը 129

ՆՈՐ ՏԱՐԻԱՅ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ամերիկա, Բրիտ. կայսրութիւն, Եգիպտոս, Իտալիա՝
տարեկան 70 ֆրանք
Ֆրանսա եւ մնացեալ երկիրները, տարեկան՝ 60 ֆրանք
Ռումանիա, Բուլգարիա, Յուսաստան Սիւրիա, եւ
Պարսկաստան՝ ,, 50 ֆրանք
Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յօդուածների եւ ուրիշ ամէն տեսակ առաքումների համար.-

S. VRATZIAN — 13, Rue des Platanes, Cité Jardins de Plessis-Robinson (S.)

Gérant: V. Hampartzoumian

Imp. ARTISTIQUE, 42, Rue de la Jonquière, PARIS (17e)

ԼԵՄ
ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԷՍ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
Խմբագիր՝ Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

Գ. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 1 — 1935 — ՅՈՒՆՎԱՐ – ԱՊՐԻԼ

ԱՆԴՐԷ ՄԱՆԴԷԼՇՏԱՄ

Հայաստանի եւ հայ դատին մատուցած մեծարժէք ծառայութիւնների համար, ինչպէս յայտնի է, այս տարուայ «Բրէմոնի մրցանակը» յատկացուեց միջազգային իրաւունքի մասնագէտ եւ Մերձաւոր Արեւելքի հարցերի առաջնակարգ հեղինակներից մէկին՝ ռուս ծանօթ դիւանագէտ Անդրէ Մանդէլշտամին: «Բրէմոնի մրցանակին» ներկայացած նիւթը, պ. Ա. Մանդէլշտամի վերջին աշխատութիւնը, «Ռուսաստանի հաղաբականութիւնը Թիւրքիայում մեծ պատերազմի նախօրեակին», լոյս է տեսնելու Ֆրանսական մամուլում եւ միաժամանակ հեղինակի բարեհաճ հաւանութեամբ ու վստահով ներկայացուում է «ՎԷՄ»-ի ընթերցողներին: Այս առթիւ օգտակար ենք համարում մի քանի տեղեկութիւններ հաղորդել մեր ընթերցողներին պ. Մանդէլշտամի կեանքի եւ գործի մասին:

Անդրէ Նիկոլայեւիչ Մանդէլշտամ ծնուել է Ռուսաստանի Մոհիլեւ Տնեսրի վրա քաղաքում եւ իր մանկավարժական կրթութիւնը ստացել Պետերբուրգի համալսարանի իրաւաբանական եւ արեւելեան լեզուների բաժիններում: Աւարտելուց յետոյ, 1893 թ. թողնուում է համալսարանում պրոֆէսորութեան պատրաստուելու համար եւ միեւժամանակ պաշտօն է ստանձնում արտաքին գործոց նախարարութեան մէջ: Ինչ յետոյ, համալսարանի կողմից ուղարկուում է Փարիզ, ուր 1893-1898 թ. թ. կատարելագործում է իր մասնագիտութիւնը՝ հետեւելով Լուի Ռէնուի, Արման Լէնէի, Այբեր Սորէլի եւ Այբեր Վանդալի դասընթացքներին: 1899 թ. անցնում է դիւանագիտական ասպարէզ՝ նշանակուելով Պոլսի ռուս դեսպանատան երրորդ թարգմանի պաշտօնում: 1900 թ. Պետերբուրգի համալսարանից ստանում է իրաւագիտութեան դոկտորի տիտղոս Լահէի խորհրդաժողովին եւ միջազգային մասնաւոր իրաւունքին նուիրած երկհատոր ուսումնասիրութեան համար:

Այնուհետեւ, մինչեւ համաշխարհային պատերազմ պ. Մանդէլ-

505-2001

digitised by A.R.A.R.@

չաամը մնաց Պոլսում՝ հասնելով մինչեւ առաջին թարգմանի պաշտօնը: 1903 թ. նա յաջորդաբար վարեց Ուսքիւբի եւ Մոնաստիրի ռուսական հիւպատոսի պաշտօնը: Միեւնոյն ժամանակ զբաղւում է գիտական աշխատանքներով եւ 1904 թ. ընտրւեց Միջազգային Իրաւունքի Հաստատութեան ընթերակայ: Միւս կողմից, 1905 թ. մասնակցեց Հըլի դէպքի քննութեան իբրեւ ռուսական յանձնախմբի խորհըրդական: 1907-ին վարում էր Լահէի Խաղաղութեան երկրորդ Խորհրդաժողովի ռուսական պատւիրակութեան քարտուղարի պաշտօնը: 1913 թ. ռուս կառավարութեան կողմից պարտականութիւն ստացաւ կազմելու հայկական բարենորոգումների ծրագրի նախագիծը, որ հիմք ծառայեց 1914 թ. փետր. 8-ին ստորագրւած ծրագրի: 1917 թ. Մանդէլշտամը նշանակւեց ռուս արտաքին գործոց նախարարութեան իրաւագիտական բաժնի անօրէն եւ այդ պաշտօնում մնաց մինչեւ խորհրդայնացում, որից յետոյ անցաւ Փարիզ, ուր եւ ապրում է մինչեւ այսօր:

Տարագրութիւնից առաջ ու յետոյ էլ, պ. Մանդէլշտամը վարեց եւ ուրիշ կարեւոր պաշտօններ ու յանձնարարութիւններ: Վերջին 15 տարւայ ընթացքում էլ, հակառակ տարագրութեան աննպաստ պայմանների, նրա գործունէութիւնը եղաւ բազմակողմանի եւ բովանդակալից: 1921 թ. սկսած նա անդամ է Միջազգային Իրաւունքի Հաստատութեան եւ 1927-ից սկսած՝ Միջազգային Դիւանագիտական Ճեմարանի: Տարբեր ժամանակներում եղել է Լիտւանական կառավարութեան իրաւական խորհրդական: Փարիզի Միջազգային Բարձր Գիտութեան Հաստատութեան մէջ, 1921-ին, տւել է 12 դասախօսութիւն Թիւրքիայի եւ նրանից անջատւած երկրների միջազգային կացութեան մասին: Լահէի Միջազգային Իրաւունքի Հաստատութեան մէջ, 1923-34 թ. ընթացքում կարդացել է 22 դասախօսութիւն փոքրամասնութեանց հովանաւորութեան, մարդկային իրաւունքի միջազգային պաշտպանութեան, ռուսական քաղաքականութեան եւ այլ հարցերի մասին: Դասախօսութիւններ է կարդացել նաեւ Ժընեւի եւ Բերլինի Իրաւագիտական Բարձրագոյն Կաճառներում՝ նիւթ ունենալով միշտ միջազգային-իրաւագիտական խնդիրներ կամ Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքական հարցեր:

Բացի այդ, Ա. Մանդէլշտամը ունի բազմաթիւ գիտական աշխատութիւններ, որոնք հրատարակւած են առանձին հատորներով կամ ցանցնւած են ռուսերէն եւ օտար պարբերականների մէջ: Ցիշենք այստեղ յատկապէս նրա "Le sort de l'Empire Ottoman" հոյակապ հատորը, որ իր տեսակի մէջ բացառիկ կարեւորութիւն ունեցող աշխատութիւն է: Նրա մի ուրիշ գրւածքը երիտասարդ

Թիւրքերի մասին, որ լոյս տեսաւ Օամ. Սահմանադրութիւնից անմիջապէս յետոյ եւ իթթիհատականութեան լաւագոյն բնորոշումներից մէկն է, թարգմանւած է նաեւ հայերէն:

Մեզ համար առանձնապէս թանգագին է այն գործը, որ պ. Մանդէլշտամը կատարել է եւ շարունակում է կատարել Հայաստանի եւ հայկական հարցի ուսումնասիրութեան եւ գործնական քաղաքականութեան բնագաւառում: Ինչպէս ասացինք, 1913-ին, ռուս կառավարութեան յանձնարարութեամբ նա մշակեց հայկական բարենորոգումների նախագիծը: Պ. Մանդէլշտամի դերը հայկական բարենորոգումների հարցում հանգամանօրէն ներկայացւած է «ՎԷմ»-ում Վ. Փափազեանի յօդւածաշարքով եւ արդէն ծանօթ է ընթերցողներին: Այնուհետեւ, մանաւանդ, տարագրութիւնից յետոյ, արտասահմանում պ. Մանդէլշտամ անփոփոխ մինչեւ այսօր մնում է հաւատարիմ բարեկամը հայերի եւ անդուլ աշխատողը հայկական գաղի իրաւական պաշտպանութեան համար: Իր իրաւագիտական խորհուրդներով Հ. Հ. Պատւիրակութեան, իր դասախօսութիւններով ու բազմապիսի հրատարակութիւններով, իր իրաւական-մասնագիտական կուռ հիմնաւորումներով, իր աշխատանքներով հայանպաստ մարմինների մէջ, պ. Մանդէլշտամ անգնահատելի ծառայութիւն է մատուցանում Հայաստանին ու հայ ժողովրդին, եւ միանգամայն բնական է եւ արդար, որ «Բրէմոնի մրցանակը» նրան է յատկացած:

Մասնաւորապէս արժէքաւոր են պ. Մանդէլշտամի Հայաստանին ու հայկական հարցին նւիրած ուսումնասիրութիւնները: Ցատկապէս նրա "La Société des Nations et les Puissances devant le Problème Arménien" նիւթը տպաւող եւ բացառիկ հմտութեամբ ու բարեխղճութեամբ կազմւած հատորը, որ այսօր սեղանի դիրք է հայկական հարցով զբաղւող ամէն մի գործչի համար:

Պ. Մանդէլշտամը լուսամիտ ու հմուտ գիտնական է եւ միաժամանակ լայնախոհ ու հայրենասէր ռուս մարդ: Նա կարողանում է հաշտեցնել իր հայրենիքի եւ ուրիշ ժողովուրդների շահերը դառնուս մշակած յառաջդէմ գաղափարներին: Ցատկապէս Հայաստանի ու հայկական հարցի բնագաւառում նա արտակարգ յատակատեսութեամբ ընդնշմարում է այն ուղիները, որոնք անհրաժեշտ են հայ ժողովրդի ազգային-քաղաքական ինքնուրոյն զարգացման համար, բայց եւ համապատասխան են իր հայրենիքի ձգտումներին ու շահերին: Այս տեսակէտից նա բացառիկ դիրք է գրաւում ռուս գիւանագէտների շարքում: Եւ իր այդ դիրքի համար վայելում է անխտիր բոլոր հայերի յարգանքը:

digitised by A.R.A.R.@

ԱՆԴՐԷ Ն· ՄԱՆԴԷԼՇՏԱՄ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԹԻՒՐՔԱՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

I

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԹԻՒՐՔԱՅՈՒՄ 20-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

§ 1·- *Այսօր արդէն անհերքելի վաւերագրերով հաստատուած է, որ 20-րդ դարի ընթացքում Ռուսաստանը Թիւրքիայի նկատմամբ հետեւել է զուտ պահպանողական քաղաքականութեան: Ցարական կառավարութեան դիւանագիտական դրութիւնների բազմաթիւ հրատարակութիւններ՝ կատարուած խորհրդային իշխանութեան կողմից**)՝ *առանձնապէս ցայտուն կերպով ցոյց տուին ռուսական քաղաքականութեան պահպանողական բնոյթը Ռուսաստանի համար այնպիսի մի ծայրայեղօրէն կենսական խնդրում, որպիսին է Նեղուցների հարցը: Եթէ 19-րդ դարի վերջին դեսպան Նելիդովը դեռ դրաստում էր Ռափորի նուաճման ծրագիրը, նրա զաղափարները գործադրութեան դրուեցին 20-րդ դարի Ռուսաստանի կողմից: Այս Ռուսաստանը Նեղուցներում պատերազմական գործողութիւններ ի նկատի ունէր միայն այն պարագային, եթէ Թիւրքիայից դուրս մի ուրիշ պետութիւն փորձէր հաստատուել այնտեղ եւ այդպիսով խախտել տիրող զօյաւիճակը: Միակ փոփոխութիւնը Նեղուցներում,*

*) Օգտագործուած են հետեւեալ աղբիւրները·–

1) "Constantinople et les Détroits" (ռուսերէն եւ ֆրանսերէն).
2) Раздел Азіатской Турціи.
3) Международныя Отношенія в Эпоху Имперіализма.
4) Матерьялы, относящіеся к исторіи Франко-русских Отношеній.
5) Европейскія Державы и Греція в эпоху всемірной войны.
6) Красный Архивъ.

որին ձգտում էր Ռուսաստանը 20-րդ դարում, Ոսփորի եւ Դարդանելի բացումն էր ռուսական եւ ծովեզերեայ ուրիշ պետութիւնների առջեւ: Իսկ Ոսփորի զրաւումը թուում էր մի հեռաւոր երազ, որ պայմանաւորուած էր Օսմանեան կայսրութեան փլուզումով: Ռուսաստանը տրամադիր չէր մօտեցնելու այդ երազը: Ընդհակառակը, նա աշխատում էր որքան հնար է հեռացնել: Այդ է պատճառը, որ նա առաջին չարքերում էր այն պետութիւնների, որոնք մակեդոնական կամ հայկական բարենորոգումներ էին պահանջում Թիւրքիայում:

*Ռուս քաղաքականութեան այս փոփոխութիւնը Մերձաւոր Արեւելքում պէտք է փնտրել նախ եւ առաջ Ցարերի կայսրութեան սեփական ուժերի տկարացման մէջ: Ռուսաստանը 1905 թուին Հեռաւոր Արեւելքից վերադարձաւ խիստ պարտասած վիճակում եւ անմիջապէս ընկաւ յեղափոխական խառնակութիւնների զիրկը: Այնպէս որ, 1908 թ· փետր· 3 - յունւ· 21, Պետերբուրգում, կայացած գաղտնի խորհրդակցութեան մէջ նոյն վարչապետ Ստոլիպինը յայտարարեց, թէ՝ երբ Ռուսաստանը իր ուժերը հաւաքէ, ոչ կարող կը լինի որեւէ արկածախնդրութեան մէջ նետուել, ոչ էլ նոյն իսկ զօրաւոր նախաձեռնութիւն սանձնել միջազգային բնագաւառում· Ներկայումս խիստ պաշտպանողական քաղաքականութիւնից դուրս մի ուրիշ քաղաքականութիւն կը լինէր մոլորութիւն ռուս կառավարութեան կողմից:**)

§ 2·- *Այս նոյն չեչոը մենք լսում ենք եւ Սազոնովի 1913 թ· նոյեմբ· 23-ին Նիկոլայ ցարին ներկայացրած զեկուցման մէջ ի մասին ռուս քաղաքականութեան Նեղուցներում, այն պահուն, երբ եռուն բանակցութիւններ էին տեղի ունենում հայկական հարցի շուրջը:***)

Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարարը բնորոշում է Օսմանեան կայսրութեան վիճակը երկրորդ բալկանեան պատերազմի վերջին: Թիւրքիայի պինուորական պարտութիւնը, անկայուն ռեժիմն ու ելեմտական խարխուլ դրութիւնը բոլոր եւրոպական կառավարութիւնների մէջ առեղծել են այն համոզումը, թէ պէտք չէ մեծ յոյսեր զնել այդ պետութեան վերածնութեան վրա եւ թէ նրա երկարակեցութիւնը լուրջ կասկածներ է ներշնչում: Բոլոր մեծ պետութիւնները սպասում են Օսմանեան Կայսրութեան վերջնական կազմալուծման եւ մտածում են իրենց իրաւունքների ու շահերի ա-

*) Вестник Коммисаріата Иностранных Дел», 1919 г. № 1, стр. 19-25.
**) Այս շատ կարեւոր վաւերագիրը հրատարակուած է ռուսերէն, «Կարմիր Դիւան»-ի Զ· հատորում, 1924 թ· էջ 69–76:

digitised by A.R.A.R.@

պահովութեան մասին Փոքր Ասիայում: Թէեւ Թիւրքիոյ բնաջնջումը դուշակւած է երկու դարերի ընթացքում, բայց կարելի է մտածել, որ եթէ արտաքին պայմանները նրա համար լինեն նպաստաւոր, Թիւրքիան, իր յարաբերական ապահովութիւնը հիմնելով օտարների հակամարտութեանց եւ պայքարների վրա, կարող է դեռ երկար դոյութիւն ունենալ: Սակայն, կասկածելի է, որ նա ինքն իր մէջ անհրաժեշտ ուժը գտնէ դրսից եկող վճռական հարւածին դիմադրելու համար: Մանաւանդ որ անհնար կը լինի երաշխաւորել ներկայ Եւրոպայի քաղաքական վիճակի կայունութիւնը, յատկապէս Ռուքրէչի զաշնագրութիւնից յետոյ:

Դէպքերի այս դասաւորութիւնը, չարունակում է նախարարը, վերին աստիճանի բարդ ու դժւար խնդիրներ է դնում Ռուսաստանի առաջ: Հողային նւաճումները չեն մտնում մեր անմիջական շահերի մէջ: Մեր ներքին զարգացման պահանջները ստիպում են մեր մտահոգութիւնների առաջին չարքում դնել խաղաղութեան պահպանութիւնը: Բայց եւ այնպէս, մենք չենք կարող աչք գոցել միջազգային կացութեան վտանգների վրա, որոնց վերացումը մեզանից կախւած չէ: Ուրիչ պետութիւնների պէս, մենք եւս հէնց այժմեանից պարտաւոր ենք մտածել մեր իրաւունքների եւ շահերի ապահովութեան մասին ա՛յն դէպքում, երբ հանգամանքները մեզ պարտադրեն զէնքով պաշտպանել մեր իրաւունքները:

Ապա՝ պ. Սազոնովը չատ յատկանշական ձեւով անցնում է Նեղուցների խնդրի քննութեան: Նա ընդունում է, թէ կարելի է տարբեր կարծիք ունենալ այն մասին, թէ արդեօք Ռուսաստանի շահերին համապատասխանո՞ւմ է Նեղուցների զրաւումը, թէ արդեօք զրաւման համար անելիք զոհողութիւնները կը հատուցե՞ն ստացածի արժէքով: Բայց դնում է, որ կարելի չէ ռուսական քաղաքականութիւնը դնել կասկածելի հիմքերի վրա: Յատկապէս, վերջին ժամանակներս, խնդիրը կնճռոտել է մի կողմից Նեղուցների տնտեսական կարեւորութեան աճման վտասով Ռուսաստանի համար, մեւս կողմից յաղթահարելիք քաղաքական ու ռազմավիտական դժւարութիւնների յաւելումով: Մի քանի միայն ստոյգ է: Գոյութիւն ունեցող վիճակի փոփոխութեան դէպքում, Ռուսաստանը չի կարող հանդուրժել, որ խնդիրը վճռւի իր շահերին հակառակ ձեւով:

Այնուհետեւ՝ պ. Սազոնովը բացայայտօրէն դնում է այն հարցը, թէ արդեօք Թիւրքիայից եւ Ռուսաստանից դուրս ուրիչ մի պետութեան հաստատւելը Նեղուցներում կը համապատասխանէ՞ Ռուսաստանի շահերին: Եւ տալիս է բացասական պատասխան:

Թիւրքիայի ներկայութիւնը Նեղուցներում, ռուսական շահերի

տեսակէտից, վերջիններիս պաշտպանութեան խնդիրը, ընդհանուր առմամբ, լուծում է գոհացուցիչ կերպով: Թիւրքիան ոչ չատ զօրաւոր պետութիւն է, ոչ չատ տկար: Նա անզօր է սպառնալու Ռուսաստանին եւ պարտաւորւած է հաշւի առնել նրան: Օսմանեան կայսրութեան արտաւորութիւնը, այն հանգամանքը, որ նա անկարող է եղել բարեկարգւել իրաւական եւ մշակութային տեսակէտից, մինչեւ այժմ ծառայել է մեր օգտին, որովհետեւ կիսալուսնին հպատակ ժողովուրդները հակել են դէպի ուղափառ Ռուսաստանը. մի հակում, որ կազմում է մեր միջազգային կացութեան հիմքերից մէկը Արեւելքում եւ Եւրոպայում: Նեղուցների փոխանցումը մի աւելի զօրաւոր պետութեան հաւասար կը լինէր Հարաւային Ռուսաստանի տնտեսական զարգացումը այդ պետութեան ենթարկելուն: Իրրեւ հետեւանք Դարդանէլի առեւտրական նաւերի առջեւ փակւելուն Թիւրք-իտալական պատերազմի ընթացքին, Ռուսաստանի 1912 թ. առեւտրական հաշւեկշիռը հարիւր միլիոնով պակաս եղաւ նախընթաց երեք տարիների միջին հաշւեկշռի համեմատութեամբ: Եւ այդ դեռ չնայած այն հանգամանքի, որ դիւանագիտութիւնը յաջողեց Նեղուցների փակման տեւողութիւնը հասցնել համեմատաբար կարճ ժամանակի: Իսկ ի՞նչ կը լինի այն պարագային, եթէ Նեղուցները դտնւեն մի պետութեան ձեռքին, որ ի վիճակի կը լինի հակառակելու Ռուսաստանի պահանջներին: Եւ այս վտանգը դոյութիւն կունենայ նոյն իսկ այն դէպքում, երբ այդ պետութիւնը մեծ պետութիւն էլ չլինի: Որովհետեւ՝ չնորհիւ աշխարհագրական բացառիկ պայմանների՝ ինչ պետութիւն էլ փոխարինելու լինի Թիւրքիային, նա հետամուտ կը լինի գերակայութեան Բալկաններում եւ ծաւալւելու Փոքր Ասիայում:

Առաջ է քաշւում նաեւ ամրութիւնները քանդելու ու Նեղուցները չէզոքացնելու ծրագիրը: Ռուս նախարարը չի հաւատում նման կարգադրութեան արդիւնաւէտութեան. չէզոքութիւնը կարելի է խախտել յանկարծական յարձակումով, մի բան, որ կը հեշտանայ ամրութիւնների բացակայութեամբ: Ամէն պարագային, Նեղուցների զինաթափումն ու չէզոքացումը անհրաժեշտ կը դարձնէ ռուսական ուժերի յաւելումը Սեւ Ծովում, որպէսզի կարելի լինի նման հնարաւորութեան առջեւն առնել:

Պ. Սազոնովն այս առթիւ չի մոռանում յիշել յատկապէս Բուլղարիայի փառասիրական ձգտումները Պոլսի վերաբերմամբ. ձգտումներ, որոնք պարզ կերպով երեւան եկան բալկանեան վերջին պատերազմի ընթացքում: Բուլղարիան ի վերջոյ պարտւեց իր նախկին դաշնակիցներից, բայց նրա երազը հաստատւելու Նեղուցների

digitised by A.R.A.R.@

ափերին կարող է նպաստաւոր հանգամանքների թելադրանքով վերականգնանալ եւ մղել նրան մի նոր թերեւս ճակատագրական-ը-րոհի իր թիւրք հարեւանի դէմ:

Յետոյ, արտաքին գործոց նախարարը մեծ դառնութեամբ մատնանշում է Ռուսաստանի տեքնիկ պատրաստութեան անբաւարարութիւնը պատմական այն մեծ խնդրի համար, որ հաւանաբար պէտք պիտի լինի լուծելու: Յերաւի՛, մի կողմից բնաւ ապահովւած չէ վայրկեանի պահանջի համեմատ բաւարար ռազմական ուժերի փոխադրութիւնը դէպի Ոսփոր: Հակառակ միլիոնների ծախսի, Սեւ Ծովի առեւտրական նաւատորմիղը պատրաստ չէ այդ նպատակի համար: Դեռ 1895-ին, հայկական կոտորածների մէջոցին, երբ մենք կարող էինք գրաւել Պոլիսը Անգլիայի հաւանութեամբ, ստիպւած եղանք հրաժարւել այդ բանից, որովհետեւ մեր փոխադրական միջոցները պակաս էին եւ ցամաքային ուժերի զօրաշարժի պայմաններ՝ անբաւարար: Նոյնպէս եւ անցեալ (1912) տարի – 18 տարի յետոյ – մենք հարկադրւած եղանք հաստատել, որ մեզ երկու ամիս պէտք պիտի լինէր երկու կորպուս զօրք փոխադրելու համար, այսինքն՝ արդ. գործողութիւնն անհնար էր: Միւս կողմից, ռուս ռազմական նաւատորմիղը բաւական չափով ուժեղ չէ: Կարելի է ասել նոյն իսկ, որ 1914-1916 թւականներին թիւրք նաւատորմիղը կը լինի աւելի բարձր թէ իր նաւերի որակով եւ թէ հրետանիի զօրութեամբ: Նախարարը պնդում է գործնական միջոցների անհրաժեշտութեան վրա նման դրութեան առջեւն առնելու համար – Սեւ Ծովի նաւատորմիղի ուժեղացում, զօրաշարժի եւ զօրքերի փոխադրութեան պայմանների բարելաւում եւ այլն:

Իսկ ինչ վերաբերում է դիւանագիտական միջոցների, նախաբարը մի անգամ եւս ընդգծում է, որ Թիւրքիայի մօտակայ քայքայումը ձեռնտու չէ Ռուսաստանի համար եւ որ վերջինս ամէն ճիգ պէտք է թափէ ուշացնելու համար քայքայման ժամը: Այլեւ Նեղուցների խնդիրը չի կարող դրւել այլ կերպով, բայց եթէ եւրոպական ընդհանուր խառնակութիւնների շրջանակում: Վերջին պարագային Ռուսաստանը կը լինի դաշնակից Ֆրանսային, իսկ դաշնակցութիւնը Անգլիայի հետ շատ հեռու է ապահովւած լինելուց: Մենք կարող կը լինենք յուսալ Սերբիայի, Թերեւս եւ Ռումանիայի վրա: Բայց եւ այնպէս, կացութիւնը Բալկաններում անկայուն է չնորհիւ Աւստրեւհունգարիայի կենարոնախոյս ձգտումների եւ իրրեւ հետեւանք այն բանի, որ Բուլղարիան չի կարողանում ընդունել Բուքրէշի խաղաղութիւնը: Մի խօսքով, պարզ է, որ խաղաղութեան պահ-

պանութիւնը, որ այնքան բաղձալի է Ռուսաստանի համար, Ռուսաստանից կախւած չէ միշտ:

Նախարարը վերջացնում է խնդրելով կայսրին՝ արտօնել հրաւիրելու մի «Յատուկ Խորհրդակցութիւն» իր յարուցած խնդիրները քննելու եւ որոշելու համար ռուս արտաքին քաղաքականութեան ընթացքը եւ ներքին միջոցները այս մասին:

Պ. Սազոնովի զեկուցումը հաստատւեց Ցարի կողմից նոյեմբ. 27-ին, Լիվադիայում:

§ 3.– Բայց նախ քան «Յատուկ Խորհրդակցութեան» հրաւիրւելը, 1913 թ. դեկտ. 31-ին (1914 թ. յունւ. 13), վարչապետ Կոկովցովի նախագահութեան տակ, դումարւեց մի ուրիշ գաղտնի ժողով քննելու համար գերման զօրավար Լիման Ֆոն Սանդէրսի նշանաւոր միջադէպը: Զօր. Ֆոն Սանդէրսը դրւած էր գերմանական մի առաքելութեան գլուխը թիւրքական բանակը վերակազմելու նպատակով եւ միաժամանակ նշանակւած էր Պոլսում կանգնած առաջին կորպուսի հրամանատար: Ռուսաստանը չէր բողոքում զօրավար Լիմանին մարզիչի գեր յանձնելու դէմ, բայց եռանդով հակառակում էր նրա հրամանատարութեան Պոլսում, որ, բնականաբար, Գերմանիային պիտի ապահովէր տիրապետող դիրք Թիւրքիայում: Այս ժողովի արձանագրութիւնները**) ցոյց են տալիս, որ Ռուսաստանը բոլորովին ցանկութիւն չունէր նահանջներ անելու Թիւրքիայում եւ որ նրա դիտաւորութիւնն էր ծայրայեղ միջոցների դիմել սոսկ տիրող գոյավիճակը ապահովելու համար:

Ժողովից առաջ, արտաքին գործոց նախարար պ. Սազոնովը Ցարին ուղղած իր 23 դեկտ. զեկուցմամբ պնդում էր, թէ Պոլսի գերման հրամանատարութեան Ռուսաստանի կողմից ընդունելը հասարակ կը լինի մի մեծ քաղաքական պարտութեան եւ խիստ դժբախտ հետեւանքներ կունենայ: Սակայն եւ այնպէս, պ. Սազոնովը անհնար էր համարում գործել առանց Ֆրանսայի եւ Անգլիայի հետ նախնական համաձայնութեան գալու եւ պնդում էր, թէ անջատ գործունէութիւնը ռուսների կողմից՝ կապւած է վտանգների հետ: Եւ եթէ իր դրաւոր առաջարկութիւններով եւ ժողովում բանաւոր կերպով նախատեսում էր բոլոր միջոցներ Թիւրքիայի դէմ, նոյն իսկ թիւրքական հողի որոշ մասերի գրաւում, դրա պատճառը այն էր, որ նա հնարաւոր էր համարում Գերմանիայի ձեռնպահութիւնը,

*) «Красный Архив», том VI, стр. 67.

) «Константинополь и Проливы», т. I, стр. 65-71; **Захер «Константинополь и Проливы», в «Красн. Архиве», т. VII, стр. 46-49; «Вестник Ком. Иностр. Дел», № 1, стр. 32.
Stieve, "Iswolsky und der Weltkrieg" p. 234-246.

digitised by A.R.A.R.@

մանաւանդ եթէ վերջինս գործ ունենալու լինէր ամբողջ Երբեակ Համաձայնութեան հետ: Բայց եւ այնպէս, վարչապետ Կոկովցովը բացարձակապէս հակառակեց բռնի միջոցների կիրառման, որոնք, նրա կարծիքով, անխուսափելիօրէն առաջ պիտի բերէին Գերմանիայի միջամտութիւնը եւ հետեւանքը պիտի լինէր պատերազմ, մինչդեռ պատերազմը պ. Կոկովցովը դիտում էր իբրեւ մեծագոյն դժբախտութիւնը Ռուսաստանի համար եւ, հետեւաբար, ծայրայեղօրէն անցանկալի էր համարում Ռուսաստանի խառնուելը եւրոպական բախումին:

Ի վերջոյ, խորհրդակցութիւնը ընդունեց մի քանի բանաձեւեր, որոնք հրահանգում էին չարունակել բանակցութիւնները Բեռլինի հետ «մինչեւ որ բոլորովին երեւայ նրանց ապարդիւն լինելը»: Եւ Թիւրքիայի դէմ ճնշիչ միջոցների կիրառումը հնարաւոր էին համարում միայն Ֆրանսայի եւ Անգլիայի հետ համաձայնութեամբ: Այն դէպքում, երբ այս երկու պետութիւնների մասնակցութիւնը կարեւի չլինէր ապահովել, խորհրդակցութիւնը հնարաւոր չէր համարում գործադրութիւնը այնպիսի ճնշիչ միջոցների, որոնք կարող էին պատերազմի յանգել Գերմանիայի հետ:

Սակայն, Գերմանիան, բանական կերպով դատելով, որ իրեն համար էականը բովանդակ Թիւրք բանակի վերակազմումն է իր զօրաւարների միջոցով, ի վերջոյ հնարագիտութիւնն ունեցաւ ղիջելու Ռուսաստանին վարկի խնդրում եւ հրաժարեցաւ առաջին կորպուսի հրամանատարութիւնից: Բայց այս ուշացած զիջումը դեռ յայնի չէր դեկտ. 31-ի խորհրդակցութեան անդամներին: Այս խորհրդակցութեան արձանագրութիւններն էլ վկայում են պատերազմից խուսափելու ակնյայտնի ցանկութիւնը:*)

§ 4.- 1914 թ. փետր. 8-ի «Յատուկ խորհրդակցութիւնը».**) Մի քանի չաբաթ յետոյ, 1914 թ. փետր. 8-ին գումարուեց «Յատուկ Խորհրդակցութիւնը», քննելու համար արտաքին գործոց նախարարի 1913 թ. նոյեմբ. 23-ի զեկուցումը: Պ. Սազոնովի նախագահած այս

*) Լիման Ֆոն-Սանդէրսի միջադէպի մանրամասնութիւնների մասին տես իմ "La politique russe d'accés à la Mediterranée au XX siècle" dans le Recueil de l'Académie de la Haye.

**) Օգտագործած եմ հետեւեալ աղբիւրները.-

1) «Красный Архив», 1924 г., т. VII, стр. 51-56.
2) «Констант. и Проливы», т. I, стр. 77-81.
3) «Сборник Секретн. документов из Архива бывшаго Министр. Ин. Дел».
4) «Междун. Отношенія в эпоху Имперіализма», серія III, т. I, № 295, стр. 373-391.

ժողովին մասնակցեցին ծովային նախարար ծովակալ Գրիգորովիչը, բանակի սպայակոյտի պետ զօրավար Ժիլինսկին, Պոլսի դեսպան պ. Գիրսը եւ երեք նախարարութեանց մի քանի բարձր պաշտօնեաներ:

Սկզբում պ. Սազոնովը յայտարարեց, թէ մօտիկ ապագայում կարելի է սպասել այնպիսի դէպքեր, որոնք արմատապէս կը փոխեն միջազգային վիճակը Մերձաւոր Արեւելքում: Ապա նախարարը մի անգամ եւս ներկայացրեց իր զեկուցման հիմնական խմաստը.- անկարելի է Ռուսաստանի համար հաւանութիւն տալ, որ Ռոմորի եւ Դարդանէլի եղերքին հաստատուի Թիւրքիայից զուրս մի ուրիշ պետութիւն, եւ, հետեւաբար, Թիւրքիայի հեռանալու դէպքում անհրաժեշտ է, որ Ռուս պետութիւնը գրաւէ Նեղուցները: Այս առաջարկին համամիտ էին խորհրդակցութեան բոլոր անդամները:

Վիճաբանութիւնը սահմանափակուեց միայն այն միջոցներով, որոնք անհրաժեշտ կը լինեն առաջադրեալը նպատակին հասնելու համար: Քանի որ արտաքին գործոց նախարարը յայտարարել էր, թէ կարելի չէ Նեղուցների դէմ նախատեսել ռուսական որեւէ գործողութիւն եւրոպական պատերազմից զուրս, ամենից առաջ ներկայացաւ ռազմագիտական բարձր կարեւորութիւն ունեցող մի խնդիր: Բանակի սպայակոյտի պետ զօր. Ժիլինսկին յայտնեց այն կարծիքը, թէ իրեն էլ, ինչպէս եւ պ. Սազոնովին, անհնար է թուում, որ պայքարը Պոլսի տիրապետութեան համար տեղի ունենայ եւրոպական պատերազմից զուրս: Իսկ նման պատերազմի պարագային, Հարաւային Ռուսաստանում կանգնած եւ Պոլիս ուղարկելու յատկացած զօրամասերը կարող են ուղարկել միայն այն դէպքում, երբ պայմանները նպաստաւոր լինեն արեւմտեան ճակատում: Հակառակ դէպքում, այս զօրամասերն էլ կուզղուեն դէպի գլխաւոր ճակատը, ուր պիտի վճռուի եւ Նեղուցների ճակատագիրը: Զօր. Ժիլինսկիի այս տեսակէտին մեծ եռանդով հակաճառեց ծովային սպայակոյտի ներկայացուցիչ գլխապետ Նեմիցը, որ արտայայտեց հետագային արդարացած այն կարծիքը, թէ Ռուսաստանը Նեղուցները եւրոպացի ձեռքից կը ստանայ միայն այն դէպքում, երբ գրաւէ կռւով եւ հաստատութեան բանակցութիւնների վայրկեանին հաստատուած լինի այնտեղ: Ուստի Պոլսի գրաւումը ռուս զինուորական ուժերով անհրաժեշտ է նոյն իսկ արեւմտեան ճակատում պատերազմ եղած պարագային: Հակառակ դէպքում, Նեղուցները կարող են գրաւուել ոչ-ռուս նաւատորմիղի կամ բանակի կողմից:

Առանց, սակայն, վերջնականապէս արտայայտուելու ռազմագիտական այս հետաքրքրական վիճաբանութեան մասին, խորհրդակ-

digitised by A.R.A.R.@

ցուԹիւնը անցաւ Պոլսի դէմ հնարաւոր պատերազմի գործնական խնդիրների քննութեան: Բանակի եւ նաւատորմիղի ամենէն հեղինակաւոր մարմինները – կատարելապէս համախորհուրդ պ. Սազոնովի ղեկուցման – վկայեցին, Թէ ռուսական պատրաստութիւնները բոլորովին անպոհացուցիչ են Նեղուցների նւաճման համար: Այս խորհրդակցութիւնն էլ ընդունեց մի չարք բանաձեւեր Նեղուցների դէմ ուղարկելիք ուժերի մեծացման անհրաժեշտութեան, զօրաչարժի ժամանակամիջոցի կրճատման, վոխադրութեան միջոցների բարեւլաման եւ նոր ռազմանաւերի չինութեան մասին: Այս բանաձեւերը 1914 թ. մարտ 23-ին վաւերացուեցաւ Նիկոլայ Բ. կայսեր կողմից:

Այսպիսով 8|21 փետր. 1914 թ. խորհրդակցութիւնից հետեւում է, որ

ա). Ռուսաստանը Նեղուցների չբջանում որեւէ գործողութիւն հնարաւոր էր համարում միայն ընդհանուր պատերազմի պարագայում:

բ). Գործնական տեսակէտից Ռուսաստանը բնաւ պատրաստ չէր Նեղուցների նւաճման համար:

Փարիզ. (Շարունակելի)

Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ԶՈՀԻ ՏԱՐԻԻՆ ՆԱԽՕՐԵԱԿԸ

I

ՄԵԳՐԱԼՈՒՍԻՆ

Զոհի տարիին նախօրեակը եղաւ այն միւս տարին որ 1913ի ամառէն կը սկսի ու կը հասնի մինչեւ 1914ի ամառը, եւ որ հայ ժողովուրդին համար ոճնական տարի մը կըլլար, խանդավառութեան, ցնծութեան, յոյսի տարի մը:

Շատ քիչ չրջաններ այնքան տեսիլքով ու հաւատքով լեցուցած են մեր ժողովուրդը վերջին դարու իր յուզումներուն ու մաքառումներուն միջոցին: Եթէ 19-րդ դարու կէսերուն հայ կեանքը բռնկեցաւ վերածնութեան մը հեւքով՝ Պոլիս թէ Կովկաս, ու մեր ժողովուրդին բերաւ նոր հորիզոններու գեղեցկութիւնը, դեռ մանկական էր ոգեւորութիւնը որ վարակեց Հայոց Աչխարհը: Ռոմանթիք բան մը կար այդ օրերու խանդավառութեան մէջ: Արեւմտահայ Սահմանադրութեան չարժումը, ու մտաւոր վերելքի թափը որ հիւսիսէն Կովկաս կը մանէր, խարխափելով է որ կը փնտռէին տեսիլք մը: Երգ մըն էր դեռ ան:

Հայ յեղափոխութիւնը որ այդ թթխմորի չրջանին յայտնուեց՝ չքեղ եղաւ իր մաքառումներուն ու զոհաբերութեանց գեղեցկութեամբը: Ան ալ դեռ տեսիլքի մը կը քալէր: Ուխտաւածներու սերունդ մըն էր որ կը փորձէր ցեղը ցնցել ու զայն լծել դատի մը: Տաժանելի էր իր աչխատանքը, որովհետեւ ստիպած էր մաքառիլ երկու ճակատի վրա, – սարսել թշնամին ու արթնցնել ստրուկ ժողովուրդ մը ներսէն: Ան ստիպած էր ոքնիլ ու կռիլ՝ կուրծք տալով թշնամիի վայրագութեան, ու սեփական ժողովուրդի անտարբերութեանը, յաճախ եւ հեղնանքին:

Պէտք եղաւ որ կեանքը խաղաղի պահ մը, հայ յեղափոխութիւնը լեռնէն իջնէ վար, եւ զանգւածները քակեն իրենց աչքերուն կապը, որպէսզի հայ ժողովուրդը փնտռէ դրախտին տեղը: Որպէսզի ամէն մարդ հարցնէ Թէ ո՞ւր է Հայաստանը, զոր ամբողջ սերունդ

digitised by A.R.A.R.@

մը տարփոդեց իր երգերուն մէջ, եւ ուրիշ սերունդ մը իր արիւնով ներկեց:

Օսմանեան հուրիէթը, 1908 Յուլիս 23ին, թւական մըն է որ եթէ հայ ժողովուրդին բարօրութիւն չբերաւ, թանձրացուց գոնէ տեսիլքը, ու զանգւածը վարակեց անով:

*
**

1908 Յուլիս 10–23նալ հայ ժողովուրդին համար ոգեւորութեան եւ յոյսերու թւական մը բացած էր: Երեսուն երկու տարի Համիտի լուծին տակ ոտքալէ յետոյ, հայ ժողովուրդը կարծած էր թէ Հուրիէթը կուգայ վերջ դնելու իր տառապանքին:

Ամբողջ լինը ամիս գինովութեան չրջան մը եղաւ: Երգերու, ճառերու, ողջագուրմանց լիւնամասեակ՝ երբ հայ ժողովուրդը պահ մը իրաւ հաւատաց թէ երիտասարդ Թիւրքերը բերած են եղբայրութեան նոր չրջան մը, ու բոլո՛րը, հայ թէ թիւրք, յոյն թէ արաբ, քիւրտ թէ պուլկար, բոլորը ա՛լ օսմանցի են: Ոչ միայն զանգւածները բռնկեցան արբեցութեամբ ու երգներով, այլ եւ հայ ժողովուրդի վարիչները, յեղափոխական կուսակցութիւններէն ընկերսեալ պատրիարքարանը: Անշուշտ որ եղան եւ վերապահներ: Եղան հայդուկներ որ չուզելով վար դրին զէնքը, ու գործիչներ ալ որ կասկածով աւին իրենց այտերը Թիւրքին համբոյրին: Ու եղան իմաստուն մարդիկ որ հեղնութեամբ դիտեցին Հուրիէթը: Այդ առթիւ է որ Երուսաղէմի զառամած Ցարութիւն պատրիարքը մոյաց էր իր պատմական խօսքը՝ երբ իմացուցեր էին թէ Սահմանադրութիւն հռչակուեցաւ.

– Էօթէրսէ էյի տիւտիւբ (Լաւ սուլիչ է՝ եթէ ձայն հանէ...):

Յուսախաբութիւնը չուշացաւ: Մեղրալուսինը կարճ էր տեւեր:

Թիւրքերը սկսան խէթով նայիլ զարճեալ կեավուրներուն: Գինովութիւնը դեռ չէր անցած՝ երբ Թիւրք ամբոխը Պէչիկթաչի մէջ յօշոտեց Թոռոսի անուն յոյն տղայ մը որ համարձակեր էր Թիւրք կնոջ մը նայիլ: Թիւրքին աչքին ամէն քրիստոնեայ Թոռոսի մըն էր:

Հարւածները չուշացան մեր գլխուն ալ:

Նախ Աստանայի ջարդը 1909 Մարտ 31 ին: Ի զո՞ւր Իթթիհատը փորձեց կոտորածին մեղքը նետել Համիտի մարդոցը վրա, ու հայերուն ալ պատասխանատուութիւնը վնտռել արիւնալի բախումներուն մէջ: Փաստը այն էր, որ Թիւրքը հայ ջարդած էր: Զեւական պատիժներ անօրինելով կարգ մը ջարդարարներու դէմ, Իթթիհատը ինքն ալ չէր կրնար չհրճւիլ ներսէն հայ արիւնին համար որ թափւած էր Աստանայի մէջ այնքան ուղխօրէն:

Հայ ժողովուրդը Աստանայով ճանչցաւ Հուրիէթին համը: Սառեցաւ իր սիրտը մէջէն, ու ա՛լ երբեք չտաքցաւ: Անգամ մըն ալ զանգւածներուն մէջ արթնցեր էր հին իմաստութիւնը թէ սոխին անուչը չըլլար: Թիւրքը միշտ Թիւրք էր, Հին Թէ Երիտասարդ: Ինվէր–Նիազին ա՛լ Համիտէն տարբերութիւն չունէին, ու Պապը–Ալի նստողը ով ալ ըլլար՝ միշտ պիտի ջարդէր Հայը: Դժւար էր այլեւս համոզել հայ ժողովուրդը թէ՝ Սահմանադրութեան սիրոյն՝ պէտք է կակիծը ներսը թաղել, թէ պէտք է նախընտրել Երիտասարդ Թիւրքերը, որպէսզի Համիտը իր ոչժիմը չբերէ նորէն: Հայ ժողովուրդը, անգամ մը ներսէն խոցւած, սկսած էր հեղնել եւ Հուրիէթը:..

Դաշնակցութիւնը խեղդեց սուգը սրտին մէջ, ու Աստանայի եղեռնէն քիչ յետոյ, 1909 Յուլիսին համաձայնագիր մը կնքեց Իթթիհատին հետ, պաշտպանելու համար Սահմանադրութիւնը որուն վտանգ կը սպառնար: Համիտը Մարտ 31ի յեղաշրջութենէն յետոյ վար առնւած էր գահէն, բայց զգեստւած չէին դեռ Շէրիաթով երգւընցնողները, ու դեռ կրնային մէկ օրէն միւսը հին օրերը ետ բերել: Զարհուրելի դեր էր Դաշնակցութեանը: Մէկ կողմէն պէտք էր որ հոգին պատռող սուգին յաղթէր, քար դնէր սրտին վրա, ու չեռնէր Իթթիհատի ձեռքերուն քսւած արիւնը, եւ միւս կողմէ կուրծք տար բովանդակ ժողովուրդի մը հիասթափութեանը, ու ետ նոր մէջ հետզհետէ հասունցող Թերահաւատութեան, վերապահութեան եւ դառնութեան ալիքին: Դաշնակցութիւնը ճմլեց իր ժողովրդականութիւնը, որպէսզի հայ ժողովուրդը առնէ ունենայ իր վէրքերը կապելու:

II

ՀԻԱՍԹԱՓՈՒԹԻՒՆԸ

Հիասթափութիւնը պիտի չուշանար երեն ալ: Հուրիէթի մեղրալուսինը դեռ չլրացած՝ Իթթիհատը զրժեր էր 1907 Դեկտ. 29ին Փարիզի մէջ Դաշնակցութեան հետ իր կնքած համաձայնութեան տառն ու ոգին՝ պատրւակելով թէ դեռ արմատ ձգած չէ հոգին մէջ որպէսզի կարենայ կատարել դաշնակցի մը պարտականութիւնները, թէ դեռ Համիտը երլոզգի որջէն կը սպառնայ, թէ դեռ պատրաստ չեն Թիւրք զանգւածները հանդուրժելու երէկւան կեավուրներուն ընծայւելիք չնորհներուն: Եթէ այս պատրւակները չբմեղանք կը վերցնէին մասամբ, անրացատրելի էր չհամ վերաբերումը զոր ցուցուց Իթթիհատը Համիտէն ազատելէ, եւ Թիւրքիոյ մէջ տէր տիրական դառնալէ յետոյ:

digitised by A.R.A.R.@

Հայը նոյն կեավուար մնաց, ու հայ ժողովուրդը միշտ ոտքի կոխան՝ հայկական նահանգներու մէջ ասպատակող միւթէկալլիպէներուն, որոնք Համիտի հովանիին տակ քանի մը տասնեակ տարի ամբողջ ցեղ մը հարստահարելէ յետոյ, հիմա ալ մտած էին Իթթիհատի դղեանքներուն տակ, գաւառներու մէջ միշտ տէր տիրական, ոմանք նոյն իսկ եկած բազմած Մէճլիսը Մէպուսանի մէջ:

Զանգուածներու թերահաւատութիւնն է որ կը յաղթանակէր: Իթթիհատն ալ նոյն Թիւրքն էր, ու Համիտի շունչն էր որ միշտ կը սաւառնէր Պապը-Ալիի վրա: Ու հայ ժողովուրդը սկսաւ պաղիլ Հուրիէթէն ալ, որ Նէմլիզադէները, Հօճա Իլիասները բազմեցուցած Մէպուսանի մէջ՝ թոյլ կուտար որ Հայը դարձեալ քամուի ու հարստահարուի: Եթէ Դաշնակցութեան դէմ 1910էն յետոյ Պոլսոյ մէջ սկսած չկամութեան ալիքը մասամբ պտուղն էր հայ տականքներուն վայրահաչութեանց եւ քսութեանց, ան պիտի չկրնար շատ ալ արմատ բռնել՝ եթէ զանգուածներու հոգիին մէջ արդէն ստեղծուած չըլլար բեկում մը: Հայ ժողովուրդին դժուար կուգար տեսնել որ կուսակցութիւն մը որ երկու տասնեակ տարի մաքառած էր Թիւրք հարստահարութեանց դէմ, բարեկամ մնար հիմա Իթթիհատին, անոր դիմակը պատռելէ յետոյ ալ: Ամբոխային տրամադրութիւնը չես կրնար կասեցնել որքան ալ փորձես բացատրել քեզ այս կամ այն դիրքին մղող քաղաքական կամ հոգեբանական շարժառիթները: Դաշնակցութիւնը բարեկամ էր Իթթիհատին, — բաւական էր այսքանը որ զանգուածները պաղէին իրենց առաջին օրերու խանդավառութեանը մէջ: Բացուգոցի խնդիրը որ ամբողջ երկու տարի Թըրքահայ կեանքը փոթորկեց, չէր կրնար այնքան բարոյական աւեր կատարել եթէ հայ աղաներն ու անոնց թմբկահարները, իրենց անփառունակ պայքարին մէջ, չունենային հոգեբանական կռուան մը, — հայ ժողովուրդին դժգոհութիւնը Դաշնակցութեան եւ Իթթիհատի կապին համար, հոգ չէ թէ այդ կապը թուղթի վրա քանի մը պղատոնական բառերէ միայն կազմուած ըլլար, եւ Դաշնակցութեան ներսըն իսկ մարմին առած ըլլար արդէն դժգոհութեան ալիք մը որ հետզհետէ կուռէր:

Այնուամենայնիւ Դաշնակցութիւնը պահ մը դիմադրեց ալիքին: Հայ ժողովուրդի շահերուն գիտակցութիւնն էր որ Իթթիհատին կողքին կը պահէր դեռ զինքը՝ ի վնաս իր իսկ ժողովրդականութեան, եւ հակառակ Իթթիհատի յանձնառութեանց օր օրի ձգձգելուն: Դաշնակցութեան բուռն ճնշումներուն վրա էր որ Իթթիհատը յօժարեցաւ նոր համաձայնութիւն մը կնքել Դաշնակցութեան հետ, մանաւանդ երբ զգաց որ ինքն ալ պէտք ունի յենարանի մը՝

իր հակառակորդ Թիւրք կուսակցութեան, Իթիլաֆի զօրանալուն պատճառով: Համաձայնագիրը, 1911ին կնքուած Սելանիկ, յանձնառու կը կացուցանէր Իթթիհատը՝ Դաշնակցութեան կարծիքը չարհամարհելու պետական հարցերու կարգադրութեան ատեն, մանաւանդ այն հարցերու պարագային՝ որոնցմէն ուղղակի կամ անուղղակի շահագրգռուած էր հայ ժողովուրդը:

Այս համաձայնագիրն ալ մեռեալ տառ մնաց, — ինչպէս եղեր էին 1907ի եւ 1909ի գործակցութեան պայմանագրութիւնները, - Դաշնակցութիւնը աւելի եւս դնելով ճախող դրութեան մէջ, մանաւանդ որ Իթթիհատը սկսեր էր կորսնցնել իր ոտքին հողը նաեւ Թրքական ճակտի վրա, ուր Իթիլաֆը գլուխ կը ցցէր արդէն՝ գեղեցիկ խոստումներով հրապուրելով ամբոխը:

Դաշնակցութիւնը ի վերջոյ չկրցաւ կուրծք տալ ամբոխէն դէպի իր շարքերը եկող ալիքին: Մէկ կողմէ Իթթիհատին չկամ դիրքը հանդէպ Դաշնակցութեան բոլոր դիմումներուն, եւ միւս կողմէ իթթիհատական օւկաններէն ծորող մաղձը դէպի ոչ քրիստոնեայ տարրերը, եւ միւս կողմէ հայ զանգուածներուն հոգիին մէջ Իթթիհատի դէմ բոյն դրած ատելութիւնը՝ որ սկսած էր իր շարքերն ալ վարակել, յորդեցուցին բաժակը: Եթէ դեռ կային Դաշնակցութեան մէջ խոհեմները որոնք կուզէին հանդուրժել Իթթիհատի ամէն ըրածին մինչեւ որ հայ ժողովուրդը կամուրջէն անցնի, եւ չէին փափաքեր Իթթիհատը մէկէն թշնամի դարձնել Դաշնակցութեան եւ հայ ժողովուրդին, կային եւ այնպիսիները որոնք բաւական կը նկատէին այդքան համբերութիւն, եւ դէմ էին աւելի եւս շարունակելու ստրկութիւնը: Այս վերջիններէն էին մասնաւորապէս Զաւարեանն ու Շահրիկեանը՝ որոնք կրցան վարակել կուսակցութեան վերի եւ վարի շերտերը, մինչեւ որ 1912 Ապրիլ 20ին Դաշնակցութիւնը որոշեց խզել Իթթիհատին հետ, ու Մայիս 10ին արդէն իրականութիւն էր խզումը:

(Պատմաբանին կրնայ ճշդել օր մը թէ լա՞ւ ըրաւ Դաշնակցութիւնը ամբոխային տրամադրութեան յանձնելով ինքզինքը, թէ կանխահաս էր խզել Իթթիհատին հետ՝ ինչքան ալ խորունկ ըլլային դառնութիւնները):

Իթթիհատը չէր միայն որ դառնացուց հայ ժողովուրդը: Եթէ անոր չկամութիւնը աւելի աչքի կը զարնէր՝ [1] անոր համար էր որ ան եղած էր ամենէն աւելի յոյսեր տուողը ու յետոյ մեծ հիասթափութեան մատնողը: Երբ Քրիստոնեան ու մանաւանդ Հայը ընկճելուն կուգար կարգը՝ իրարմէ չէին տարբերեր Թիւրքերը: Կը զա-

digitised by A.R.A.R.@

նազանէքին միայն անոնց վաբւելու ձեւերը: Հալածանքի եղանակն է որ կը փոխէր ռէժիմէ ռէժիմ ու դահլիճէ դահլիճ:

Իթթիլաֆը, օրինակ, որ իբր թէ կազմակերպած էր չէզոքացնելու համար Իթթիհատի բացասական գործունէութիւնը եւ որուն պահ մը իրենց գործակցութիւնը բերին Յոյներն ու հնչակեանները եւս, նոյն թիւրքն էր՝ նոյն բնազդներով: Սա տարբերութեամբ որ անոր ղեկավարները նւազ անկեղծ էին եւ աւելի ճարպիկ՝ իրենց ներքին մարդը չմատնելու համար:

Աբդարեւ երբ Իթթիլաֆը 1912ի ամրան գործի դլուխ բերաւ Քեամիլ փաշան՝ Դաշնակցութեան հակառակորդները պահ մը ցնծացին, առաւելապէս անոր համար որ կը յուսային թէ ան Իթթիհատէն տարբեր պիտի վարուէր հայերուն հանդէպ ամօթահար ընելով Դաշնակցութիւնը: Մանաւանդ Գաբրիէլ Նորատունկեանի ներկայութիւնը Քեամիլ փաշայի դահլիճին մէջ,- ան ալ իբր արտաքին գործերու նախարար,- այնպէս կարծել տւաւ պահ մը միամիտներուն թէ հայ ժողովուրդին համար յոյսի օրերը իսկապէս կուգան: Եւ երբ օր մը, 1912 Փետր. 18ին, Քեամիլ փաշայ խորհրդակցութեան մը կանչեց չորս հայ երեւելիները,- նախկին պատրիարք Օրմանեանը, Տիրան Քէչէկեանը, Պատրիկ Կիւլպէնկեանը եւ Տօքթ. Տաղաւարեանը,- անոնց կարծիքը լսելու համար հայկական նահանգներու բարենորոգութեանց մասին, չատերուն խելքը գլխէն թռաւ: Իսկապէս հաւատացին թէ Իթթիհատի չըրածը Իթթիլաֆը պիտի ընէ, ի հեճուկս Դաշնակցութեան: Բայց Քեամիլ փաշայի այդ մեւնոյն դահլիճին մէջ, Գաբրիէլ Նորատունկեանի ճիշտ կողքին, կը նստէր, իբր ներքին գործերու նախարար, Րէչիտ պէյ կոչուած հրէշը՝ որ ճիշդ այդ օրերուն, ինչպէս պարզուեցաւ ետքէն, միջոցներ կորոճար հայկ. ջարդը չքացնելու համար ի սպառ: Ի զուր չէր որ պատերազմական նախարար Նազըմ փաշա, միակ հայասէր մարդը Քեամիլ փաշայի դահլիճին մէջ,- որ իր կեանքը՝ ըսենք ի դէպ՝ Դաշնակցութեան կը պարտէր,- լուր կը ղրկէր յաճախ Ազատամարտ՝ թէ զդոյշ ըլլան, որպէսզի իր ռազմաճակատ մեկնելէն օգտւելով Րէչիտ պէյ յանկարծ ապուր մը չուտէ...

(Անշուշտ թիւրքեր ալ կային որոնց մէջ չեչուած չէր կեավուռը ճզմելու բնազդը: Բայց անոնք չուտով քշուեցան հրապարակէն՝ իբրեւ խորթ ընդհանուր մտայնութեան: Իշխան Սապահէտտին որ աւելի անկեղծ էր տարբերու համերաշխութեան ի նպաստ իր քարոզներուն մէջ, եւ իսկապէս կը հաւատար թէ պէտք է ստեղծել օսմանեան հայրենիքը կրթնած ապակեդրոնացեալ ազդային չըջաննե-

րու վրա՝ երբեք դեր չկատարեց կեանքի մէջ, ու քշուեցաւ հրապարակէն: Իթթիհատը նոյնիսկ զանիկա հայրենիքի դաւաճանի տեղ դրաւ, ու պիտի ուտէր անոր գլուխը՝ եթէ ան առենին չկծկէր Պոլսէն:)

Հայ ժողովուրդը բաւական տառապած էր այլեւս չխաբւելու համար, կը զգար որ թիւրքին հետ պիտի չկրնայ այլեւս իբր եղբայր ապրիլ: Կը զգար որ խրամատը հետզհետէ կը լայննայ: Հուրիւթին զինովութենէն սկսած էր սթափիլ...:

III

ՑՆՑՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆ

Պալքանեան պատերազմը 1912 Հոկտ. 12ին եկաւ հոգինները ցընցել հիմէն: Ըսենք, աւելի անկեղծ, յոյսի գոռներ բացաւ բացաւ հայ ժողովուրդին համար:

Հելլէնական ըմբոստութիւնը թիւրք Սուլթանին դէմ ու Յունաստանի ազատագրութիւնը տաճիկ լուծէն ԺԹ. դարու սկիզբը՝ հայ ժողովուրդին մէջ նեաեր էր ազատութեան առաջին սերմը: Տարիներ պէտք եղան մինչեւ որ օր մը հասունցաւ: Ռուսեւթիւրք պատերազմը 1877ին, որ ազատութիւն բերաւ դերի ցեղերու, հայ ժողովուրդը եւս պահ մը յոյսերով բռնկցուց: Բայց պալքանեան պատերազմը՝ որ կուգար թիւրքը քշել Եւրոպայէն՝ կը զգացնէր թէ ազատելու կարգը հայունն է: Անկախ Հայաստան մը անչուշտ այն առեն ցնորք էր դեռ: Բանաստեղծական տեսիլք: Ոչ ոք կը խորհէր դեռ անոր վրա: Բայց կարելի չէ՞ր օգտւիլ թիւրքերուն նեղ դրութենէն՝ հայկ. նահանգներու մէջ մարդու վայել կեանք պահանջելու համար:

Թիւրխմացութիւն է տիրող այն կարծիքը թէ Հայերը պալքանեան պատերազմէն օգտւեցան բարենորոգումներու հարցը վերարծարծելու համար: Ճիշդ է որ պալքանեան պատերազմի միջոցին է որ ան իր հրատապ ձեւը առաւ: Բայց եթէ Կ. Պոլսոյ Հայոց Ազգ. Երեսփ. Ժողովը 1912 Դեկտ. 22ին, այսինքն պալքանեան պատերազմի պայթումէն 2 ամիս ետքն է որ հանդիսաւորապէս եւ միաձայնութեամբ կը հռչակէր հայկական հարցին նոր փուլը, եւ անոր հրահանգին վրա Ազգ. Կեդր. Վարչութիւնը իրմէ կը բխեցնէր «Ազատ հովութեան Ցանձնաժողովը»՝ որպէսզի հետապնդէ հայկական վեց նահանգներու ինքնավարութեան խնդիրը եւրոպական պետութեանց իրական երաչխիքով,- Հայկ Բարենորոգումներու պարագան ամիս-

digitised by A.R.A.R.@

ներէ ի վեր է որ կար արդէն սեղանի վրա, դրաղեցնելով թէ հայ եւ թէ թիւրք չրջանակները։ Բաւական է յիշել որ 1912 Յուլիս 30ին, Օսմ. Հեռագրական Գործակալութիւնը կիսապաշտօնական զեկոյցով մը կը հաղորդէր մամուլին թէ «կայսերական կառավարութիւնը փափաքելով կարելի եղածին չափ չուտով բառնալ կայսրութեան զանազան տարրերուն միջեւ գոյութիւն ունեցող անհամաձայնութեանց գլխաւոր պատճառները, պաշտօն յանձնեց ներքին գործերու նախարարին ամիսդողարար ուսումնասիրելու այն միջոցները որոնց-մով կարելի է լուծել Անատօլուի հողային հարցը, եւ վերջնական-նապէս առաջքը առնել այն վէճերուն, որոնք այդ խնդրին հետեւան-քով ծագում կառնեն իսլամներու եւ ոչ-իսլամներու միջեւ։» Պալ-քանեան պատերազմը հետապնդումն էր որ դիւրացուց։ Բայց որքան ալ օտար մարտանաւերը այդ պահուն չարած ըլլային Պոլսոյ առ-ջեւը, խոհեմութիւն չէր որ պատրիարքարանը ինք հետապնդէր հր-բապարակով հայկ. հարցը։ Այն պաշտօնական նախաձեռնութիւնը թողուց հետեւարար էջմիածնին, որ իր կարդին լիազօրեց Պօղոս Նուպարի պատւիրակութիւնը հետապնդել բարենորոգումներու հար-ցը մեծ պետութեանց մօտ։ Բայց եթէ նախաձեռնութիւնը պաշտօ-նական մարմիններէ բխեցաւ, ու եթէ հայ կուսակցութիւնները յանձին իրենց Պոլսոյ կեդրոնական մարմիններուն զօրավիդ հանդի-սացան չարժման, հայ ժողովուրդը ինքն էր որ հասունցուցած էր հոգեկան տրամադրութիւնը։

Համիտի լուծէն հազիւ ճողոպրած ժողովուրդի մը նոր ոգեւիմէն կրած յուսախաբութիւնն էր որ մարդոց աչքերը զարձեալ մղած էր դէպի Եւրոպա՝ Մեծ պետութեանց միջամտութենէն սպասել տալով ապահովումը մարդկային նւազագոյն իրաւունքներուն, – երաշխաւո-րութիւնը կեանքի, պատւոյ եւ ինչքի։

Փութկոտութիւնը որով Եւրոպան փարեցաւ հայոց դիմումին, եւ լուրջ չեչտը որով միջամտեց ան Բարձր. Դրան մօտ, հայ ժողո-վուրդը ոգեղեցին նոր նոր յոյսերով։ Մանաւանդ զինք կը յուսադր-էր թիւրքերուն տրամադրութիւնը դիմումներու երթալու։

Հոգիները բռնկած էին ինչպէս երբեմն Սան – Սթէֆանոյի եւ Պերլինի օրերուն։

Միամիտ չըլլանք կարծելու համար որ թիւրքին աչքէն կը վր-իպէին մեր չարժումները։ Ոչ միայն զաղտնիք մը չէին անոր հա-մար Վռամեանի այցը էջմիածին, եւ բժ. Զաւրեանինը Փեթրօկրատ՝ հայկ. դատով չահադրգռելու համար կաթուղիկոսն ու ցարին չրջա-պատը, եւ Պօղոս Նուպարի այցելութիւնները մայրաքաղաքէ մար-

րաքաղաք, զորս թերթերը կարճանագրէին օրը օրին՝ զանց չընելով եւ մանրամասնութիւնները, այլ նաեւ լինչ որ կանցնէր կը դառնար Պոլսոյ մէջ։ Բ. Դուռը հարկաւ գիտէր այցելութիւնները որոնք դեսպանատան կըլլային, եւ հայ քաղաքական գործիչներու չփու-մը ռուս դեսպանատան Ա. Թարդման Մանտէլշտամի հետ, որ հո-գին էր չարժման, գիտէր, եւ հայ կուսակցութեանց միջեւ տեղի ու-նեցած անցուդարձերը՝ չնորհիւ ներսէն վարձած տականքներու։ Բայց գիտէր նաեւ պատրիարքարանէն ներս անցած – դարձածը։ Պատրիարքարանը նախ «Ազահովութեան» եւ յետոյ «Հարստահա-րութեանց» յանձնաժողով անունին տակ ծածկած էր քաղաքական մարմինը՝ որ հայկ. դատը կը վարէր յանուն Թիւրքիոյ հայու-թեան, առանց կռահելու որ ներքին գործերու նախարար Րէչիտ պէյ յաջողած էր ճանկել պաշտօնեայ մը ներսէն, օրը օրին ուռեցնելով թիւ 17րդ թղթածրարը, ուր հայ քաղաքական բոլոր աշխատանքնե-րը իրենց դաղտնիքը «վստահած» էին։

Մեր խանդավառութեան մէջ դինով՝ ճիշդ է որ քիչ մըն ալ մենք կարհամարհէինք թիւրքը։ Ըստ երեւոյթին հիմնաւոր էր մեր արհամարհանքը։ Թիւրքին տակաւ վայրկեանն էր։ Նոր էր աւարտած Տրիպոլսոյ պատերազմը՝ Իտալիոյ կեր տալով Ափրիկեան Թիւր-քիան։ Արաբական ու ալպանեան ըմբոստութիւնները կը ջղայնաց-նէին զինքը դրեթէ միչտ։ Ու պալքանեան պատերազմը եկեր էր ուժասպառ ընել զինքը։ Միւս կողմէ եւրոպական զրահաւորները չարուեր էին Պոլսոյ ջուրերուն մէջ՝ Բ. Դուռը ահուդողի տակ պա-հելով։

Ու ասոնց վրա՝ նաեւ ներքին կռիւները։ Իթթիհատ ու Իթի-լաֆը արիւնարբու ոսոխներու պէս կը բզքտէին զիրար։ Նախ Իթ-թիհատը կը տապալէր, ու Ռեամիլ փաչան կուգար ճզմելու ինչ որ կը մնար այդ կուսակցութենէն։ Շատ չանցած Իթթիհատը կը խը-լըրտէր վերատին, ու կը խլէր իշխանութիւնը՝ Նազըմ փաչան գե-աին փոխելով Բարձր. Դրան դահլիճին մէջ իսկ, բայց չուտով ինքն ալ զոհ տալով վարչապետ Մահմուտ Շէվքէթ փաչան։

Թիւրքերուն այս զրութեան մէջ չատ չտեսնենք մեր այն օրե-րու խանդավառութիւնը։

Բայց այն օրերուն քիչ մըն ալ միամտութիւն ունէինք կարծե-լու թէ թիւրքը տեղեակ չէ ներսը անցած դարձածին։

Դեռ, ճիշտ է, Հմայեակ Արամեանցներն ու Սամուէլ Թոմաճան-ները պատռած չէին հայրենասէրի իրենց դիմակը, ոչ ալ տեղեակ էինք թէ պատրիարքարանէն ո՞վ է որ կը պարարտացնէ 17րդ թիւ

digitised by A.R.A.R.@

թղթածրարը։ Բայց մեզ այնպէս կուգար թէ պետութենէն վախնալիք պատճառ մը չունինք՝ երբ Բարձր. Դուռը ինքն էր սակարկութեան մտած մեծ պետութեանց Պոլսոյ դեսպաններուն հետ Հայկ. բարենորոգումներուն մասին։ Եթէ Գրիգոր Զօհրապ բաւական ըզգուշ էր Մարսէլ Լէար ծածկանունին տակ պահըւտած Փարիզի մէջ լոյս ընծայելու իր "La question Arménienne à la lumière des documents" հատորը, որ – ցերեկով դեսպանատունէ դեսպանատուն կը մտնէր – կելլէր նոյն այդ գրածները բերնուց ըսելու։ Հայ թերթերուն մէջ յուսադրող լուրեր եւ յօդուածներ լոյս կը տեսնէին յաճախ։ Ոչ միայն "Pour les Peuples d'Orient"-ը յետոյ "Pro Arménia"-ն Փարիզէն արեւուն լոյսին տակ կը քարոզէին մեր իրաւունքները, այլ եւ Պոլսոյ թերթերուն մէջ պակսած չէին ոգեւորիչ նիւթերը։ Եւրոպացի զոյգ քննիչները որոնք Հայաստան պիտի երթային բարենորոգումները վարելու՝ մեր յոյսերը կամրացնէին։ Ա. Վռամեան, Ազատամարտի մէջ լոյս ընծայած իր յօդուածաշարքով, «Հայաստանի մարզպաններ» կը կոչէր արդէն զանոնք։

(Ըսենք հոս, ի դէպ, թէ Դաշնակցութիւնը ամենէն աւելի վերապահն էր, գէթ սկիզբը։ Ան շատ ալ չէր խանդավառուած ամէն բան Եւրոպայէն սպասելու ցնորքով։ Ճիշդ է ինքն ալ միացաւ յետոյ ազգ. միահամուռ ցանկութեան, եւ նոյնիսկ շարժման մղիչ ուժը դարձաւ ի վերջոյ, բայց ան միշտ նախընտրեց կրթնիլ ներքին ուժերու վրայ։ Ի զուր չէր որ Հ. Յ. Դ. 8րդ Ընդհ. Ժողովը, 1914 Օգոստոսին Կարին գումարուած, պիտի քէարկէր սա բանաձեւը. «Ընդհանուր Ժողովը լսելով բարենորոգումների մասին տրւած զեկուցումը եւ վիճաբանութեան ենթարկելով առհասարակ կուսակցական բարենորոգչական գործունէութիւնը դիւանագիտական, քաղաքական ճանապարհներով, ընդունեց, որ կուսակցութիւնը սկզբունքով կարող է որդեգրել բարենորոգչական գործունէութիւնը, միաժամանակ պարտք դնելով ձեռնհաս մարմիններու վրա աւելի քիչ տարուել դիւանագիտական ուղղութեամբ եւ միշտ շարունակել գերակշռութիւն տալ կազմակերպական իրական ուժի հզօրացման։»)

Տառերու գիւտին եւ հայ տպագրութեան զոյգ յոբելեանները կուգային մեր ցնծութիւնը հասցնել իր լրումին։ Հայ գրերու գիւտին 1500ամեակը եւ հայ տպագրութեան 400ամեակը զորս հայ ժողովուրդը տօնեց միասին 1913 Հոկտ. 13ին աննախընթաց շուքով մը, միայն հայ մշակոյթին պանծացման տօն մը չեղան, այլ առիթ մը հայ ժողովուրդի հոգիին մէջ շաղախելու ազգային վերածնութեան շունչը որ 1913ին տարօրինակ ալիքի մը պէս սիրտէ սիրտ անցաւ,

վարակելով ցեղին բոլոր խաւերը՝ Կովկասէն մինչեւ Պոլիս։ Առաջին դէպքն էր ուր բոլոր հայ գաւառանքները զիրար կը գտնէին միեւնոյն ցնծութեան մէջ, ու առաջին առիթը՝ ուր ցեղը կը պանծացնէր իր հոգեկան արժէքները, յանուն անոնց իր իրաւունքները պահանջելու համար։

Բաւական է աչք մը նետել այն օրերու հայ մամուլին վրայ տեսնելու համար մանկական խանդավառութիւնը որ համակեր էր բոլորը։ Երբ նորութենէ ինկաւ օսմանցիութիւնը Թիւրքերուն իսկ չկամութեամբը, երբ պոռչիւրներէ զոց եղած Փրազները իրենց առաջին օրերու համը կորսնցուցին, ազգային գիծն էր որ սկսաւ իր կնիքը դնել ամէն մարզի վրայ։ Տեսակ մը անկիւնադարձ է 1913 տարին։

Ահա Կոմիտասը որ ոգեւորուած է Երաժշտանոցի մը իր մեծ ծրագրով։ Ահա Զարիֆեանը որ կը փորձէ հայ թատրոն հիմնել Վանի մէջ։ Ահա հոյլը մտաւորականներուն որ իրենց արձակուրդը անցընելու կերթան մայր ժողովուրդին ծոցը։ Հայկական ողիմպիականները կը սկսին վերածուիլ նաւասարդեան խաղերու։ Ու ահա Նաւասարդը, Մեհեանը՝ որ կուգեն թարմութիւն բերել գրականութեան ճամբով։

Ցնծութեան տարի 1913–1914ը, ու նոր նախակարապետ։

Բայց մեր ցնծութեան մէջ գինով՝ չէինք նշմարեր Թիւրքը որ մութին մէջ կը կճրտէր ակռան։

IV

ԹԻՒՐՔԸ ԴԱՆԱԿ ԿԸ ՍՐԷ

Թիւրքերը անտարբեր կը ձեւանային մեր ցնծութիւններուն։ Ունէին անշուշտ իրենց արտաքին ու ներքին հոգերը։ Բայց կարծես թէ կուզէին որ մեր ներսինը լաւ մը պարպենք։ Սակայն վայրկեան մը հասաւ երբ ա՛լ մէկդի դրին ամէն վերապահութիւն եւ սկսան բռունցք ցոյց տալ։ Պալքանեան պատերազմը լմնցած էր, Էտիրնէն ետ առնուած պուլկարներէն։ Իթթիլաֆը ջախջախուած, ու թէեւ մեծ պետութիւնները կը նեղէին Թիւրքիան բարենորոգումներու հարցը պճռթկելով, բայց Իթթիհատը ինքզինքը ամուր կը զգար արդէն իր աթոռին վրայ։

Ճիշդ է՝ դեռ դիմակ կար երեսը, բայց պակաս չէին ախտանը-

digitised by A.R.A.R.@

չանները մտայնութեան մը՝ որ կը ձգտէր հետզհետէ խրամատը լայնցնել Թիւրքին ու քրիստոնեային միջեւ:

Նոյն իսկ հրապարակի վրա եղած էին չշուկներ թէ Իթթիհատը որոշած է ոչ – մահմէտականները ճզմել: Եւրոպացի թղթակից մը ահաւոր ռումբ մը նետեց անդամ մը հրապարակ: Տալով նկարագրութիւնը Իթթիհատի տարեկան համագումարին՝ գրեց իր թերթին մէջ թէ թալէաթ պէյ ծրագիրը մը քւէարկել տւած է քրիստոնեայ տարրերը ջնջելու: Թղթակցութիւնը թարգմանաբար տեղ գտաւ նաեւ Ազատամարտի մէջ: Թալէաթ նոյն օրն իսկ հերքում մը փութացուց խորհրդարանէն, – հերքում, որ դեռ կը մնայ թուղթերուս մէջ իր աղճատ թուրքերէնով:

Հերքումները կրնային յուզումը մեղմել մի՛այն: Կասկածամտութիւնը, սակայն, հետզհետէ արմատ կը ձգէր, ու Իթթիհատը ինքն էր որ կը զգացնէր իր ժանիքները:

Տառերու եւ տպագրութեան յոբելեանէն քանի մը օր յետոյ, 1913 Հոկտեմբերին, Վարդգէսին եւ Ռուբէն Զարդարեանին կընկերանայի ճեմալ վայրի մօտ,– այն առեն ճեմալ պէյ, – այցելութեան մը առթիւ: Շնորհակալութիւն յայտնելու կերթայինք Պոլսոյ պաշտպան – բանակի հրամանատարին՝ այն դիւրութեանց համար զոր տւեր էր որպէսզի ազատօրէն տեղի ունենան յոբելեանական հանդիսութիւնները:

Առիթէն օգտւելով Վարդգէս խնդրեց որ ազատ արձակի Աշոտ անուն հայ երիտասարդը, որ ձերբակալւած եւ Պոլիս բերւած էր Ատափազարէն՝ յոբելեանական հանդիսութեանց առթիւ հոն տեղի ունեցած թափորի պահուն սպանւած ժանտարմի մը իբր սպանիչը, մինչ բուն մարդասպանը փախած էր:

– Մենք ալ գիտենք որ բուն մարդասպանը փախած է: Ֆաֆաք պիզէ պիր գուրպան լազըմ: (բայց մեղի զոհ մը պէտք է):

Ազատամարտ՝ Իթթիհատի հետ խղւելէն առաջ ալ, եաքն ալ, կառավարութեան դէմ չէր խնայեր իր յարձակումները որոնք յաճախ բուռն կըլլային: Սկիզբները Ազատամարտի ընդդիմադրութեան հանդէպ պաղարիւն էր Պապը–Ալին: Բացառութիւն մը, հերքում մը, սաստ մը, ու հարցը կը փակւէր յաճախ: Երբեմն ալ յարձակում կրող պաշտօնատունը կամ պաշտօնատարը դատ կը բանար թերթին դէմ, դատ՝ որ զրեթէ միշտ անպարտութեամբ կամ պզտիկ տուգանքով մը կը վերջանար: Բայց կէտ մը հասաւ՝ որ Ազատամարտի դիրքը սկսաւ անհանդուրժելի թւիլ Իթթիհատի պետերուն:

Անոնք, 1913ի սկիզբը իշխանութեան գլուխ եկած կրկին, կերեւայ վճռած էին այս անգամ ամուր սեղմել իրենց բռունցքը: Պատրւակը չուշացաւ: Ազատամարտ թարգմանաբար հրատարակեր էր 1913ի վերջերը, Հէրօլտ Պըքըմթընի մէկ յօդւածը, ուղեւորի տպաւորութիւն, զոր յօդւածագիրը քաղեր էր իր Նօէլ եղբօրը հետ նոյն տարին հայկական նահանգներու մէջ իր ըրած պտոյտէն: Հազիւ լոյս տեսած յօդւածը՝ Ազատամարտ պատերազմական ատեան կանչւեցաւ: Ու 1913 Դեկտ. 14ին այս տողերը գրողը, իբրեւ պատասխանատու մօրքէն Ազատամարտի, 4 ամսւան բանտարկութեան դատապարտւեցաւ,– պատիժ, զոր ճչմալ պէյ կանխաւ սպառնացեր էր տալ Ազատամարտին, անոր դիրքէն սրտնեղած, այնպէս որ յօդւածը պատրւակ մըն էր եւ դատավարութիւնը ծիծաղելի ձեւակերպութիւն մը միայն:

Այս բոլորը ապագայ ծրագրի մը նախանշաններն էին միայն: Թիւրքը բոլորովին չէր պատռած դեռ երեսին դիմակը: Դեռ Իթթիհատի պետերը կը շարունակէին արտաքուստ ժպտիլ: Թալէաթ պէյ կը շարունակէր Հայոց բարեկամ ձեւանալ, ու իր ներկայութեամբ գալ պատւել հայկական հանդէսները: Տառերու եւ տպագրութեան յոբելեանի հանդէսներուն Իթթիհատի պետերն ալ ներկայ եղան: Դեռ կը յիշեմ Թալէաթը Մայր Եկեղեցի մտած պահուն: Այնքան զարհուրելի էր բազմութիւնը եկեղեցիին բակը, որ Մի՛րզատ Հայկազն արիւն – քրտինք մտած էր անցք մը բանալու եւ պահարանի դռնէն եկեղեցի մացնելու համար ներքին զօրձերու նախարարը եւ միւս թիւրք հիւրերը: Ո՛վ գիտէ ինչե՛ր կանցնէին հայ ժողովուրդի դահիճին մաքէն՝ երբ կը տեսնէր այդ յոգնախուռն բազմութիւնը որ լեցուցեր էր Մայր Եկեղեցին, բակը, չրջակայ փողոցները՝ իր ցեղին մշակոյթը տօնելու համար: Իր ցեղին յարութեան հաւատացող ժողովուրդի մը հոգեկան պոռթկումն էր այդ տօնը, ու չէր կրնար բան մը խլրտած չըլլալ մեր վաղեան դահիճներուն ներսը:

Ու դեռ կը յիշեմ Թալէաթի ճառը Մայր Եկեղեցւոյ մէջ՝ ի փառս հայ մշակոյթի: Հայ ժողովուրդի վաղեան դահիճը եկեր էր փաղաքշանքներով օրօրել իր որսը: Օր մը յետոյ ալ, Թաքսիմի պարտէզին մէջ սարքւած հանդէսին խօսք պիտի առնէր ուրիշ դահիճ մը, ճչմալ, նոյնքան անուշ օրօրներով համեմելով իր ճառը:

Իթթիհատական պետեր, ճչմալ Ազմի, Պէհաէտտին Շաքիր, եւ այլն, քանի մը օր յետոյ ալ իրը սպակիր պիտի հետեւէին Սիմոն Զաւարեանի դագաղին կեղծ արցունքը իրենց աչքերուն: Ամէն պաշտօնական դիւրութիւն տրւած էր յուղարկաւորութեան չուքին

digitised by A.R.A.R.@

համար, ու Ձինուորական Ակադեմին ղրկած էր իր նաւագախումբը ուղեկցելու համար սուգի թափորին, որուն նմանը տեսած չէ ու պիտի չտեսնէ հայ ժողովուրդը: Եւ՝ ո՛վ գիտէ ինչե՛ր զգացին եւ բոլոր անոնք որ ներկայ եղան Զաւարեանի թաղման, երբ տեսան հայ ժողովուրդը այսպէս վիթխարի եւ այսպէս վսեմ իր սուգին մէջ ալ:

Այսպէս կանցընէինք ցնծութեան տարին:

Յուսախաբ Հուրիէթէն, ճաշակած Սահմանադրութեան բերած դառնութիւնները, եւ կասկածոտ դէպի Իթթիհատը, որուն օձականերէն յաճախ թոյն կը ծորէր, հայ ժողովուրդը չէր զգար սակայն փոթորիկը որ կուգար: Իրեն այնպէս կուգար թէ Բարենորոգումները այս անգամ այլեւս լուրջ են, ու հայրենի հողին վրա պիտի ծաղկի նոր կեանք մը:

Թիւրքերը, անդին, լաստ կը պատրաստէին: Անոնց հոգը չէր կարծես պայմանագրութիւնը զոր մեծ–պետութիւնները պարտադրած էին իրենց, եւ հարկադրած երկու եւրոպացի քննիչներ հայկական հարցի նահանգներուն համար: Անոնք դաւեր կորճային թօթափելու համար օր մը Եւրոպայի չղթաները: Եւ առիթի մը միայն կը սպասէին...:

Բուքրէշ·

digitised by A.R.A.R.@

ԼԵՒՈՆ ՇԱՆԹ

Կ. Վ. ՏԱՅՓ

ԼԵՒՈՆ ՇԱՆԹԻ ԳԵՂԱՐԻԵՍՏԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐԸ

Ա.

Շանթ այն բախտաւոր գրագէտն է, որուն տրւեցան հայ իրականութեան համար բացառիկ պատեհութիւնները բնականոն եւ յարբերաբար լիակատար զարգացումի մը ու մօտ կէս դարու գրական գործունէութեան մը: Բայց ան բախտակից է հայ գրագէտի ուրիշ մէկ գժբախտութեան.— գրողը միաժամանակ եղաւ ուսուցիչ, հանրային գործիչ, մինչեւ անգամ հրապարակագիր եւ պետական մարդ:

Իր սկզբնական տպաւորութիւնները կուգան արեւմտահայութենէն, բայց անոր հոգեկան կազմաւորումն ու վերջնական ձեւաւորումը կատարւած են արեւելահայ մթնոլորտին մէջ, ուր աւելի նպաստաւոր պայմաններ կային արւեստագէտի հոգիին մէջ զօրացնելու հանրային գիծը: Եւ ան ներդաշնակ է Շանթի մտային խառնուածքին հետ, որ առարկայական է եւ գիտող, վերլուծող ու համադրող:

Իր լինելութեան տարիները կը զուգադիպին Հայ Գրականութեան այն չրջանին, երբ ռոմանթիզմը Պռօչեանցի, Սունդուկեանցի, Շիրվանզադէի եւ Զօհրապի երկերով վերջնականապէս տեղի տւած էր իրապաշտութեան: Իսկ արտասահմանի մէջ կը տիրապետէր Իպսէնի իրապաշտ խաչալիզմը, եւ կը չեչտւէր հետզհետէ Մէթըրլինկի խորհրդապաշտութիւնը: Շանթ՝ ուսած ըլլալով Գերմանիոյ համալսարանի մէջ, հիմնական՝ եթէ ուզէք բախտորոշ ազդեցութիւններ կրած է Հիւսիսի գրականութենէն:

Ահա այս հանգամանքներն էին, որ Շանթը ըրին արւեստով իրապաշտ-գաղափարապաշտ: Իրապաշտ է արւեստով, որովհետեւ երեւոյթները առհասարակ չեն կրցեր արւեստագէտի աչքէն հեռացնել իրականութիւնն ու բնութեան անողոք օրէնքները եւ զինքը նետել վիպապաշտութեան յատուկ արւեստականութեան, անբնականութեան

digitised by A.R.A.R.@

մէջ, ո՛չ ալ – սկզբնական շրջանի ցանցառ հետքերէն զատ – քարոզ գրել տալ իրեն: Թէմայով, գրական նպատակով գաղափարապաշտ է՝ ըսի, որովհետեւ Շանթի գրական մտահոգութիւնը առաւելապէս դէպի անհատ-մարդը եւ անոր հոգին չէ որ ուղղուած է: Եւ ատոր համար իսկ, հեռու անպատճառ մանրամասնութիւններ տալու լուսանկարչական խղճամտութիւնէն եւ հոգեվերլուծական դասախօսութիւններ ընելու չափազանցուած նախասիրութիւնէն, կը բաւականանայ տալով՝ խօսքի եւ մանաւանդ շարժումի՛, գործի՛ միջոցաւ՝ անհատ-մարդու նկարագիրէն որոշ գիծեր միայն, եւ կուտայ այնքան, որքան ձեռնտու է առիթը գործողութեան, որ միջոց է գաղափարը, խորհուրդը արուեստով ներկայացնելու: Կուտայ այնքան միայն որ իր ստեղծած դէմքերն ու դէպքերը ըլլան իրական, շարժուն ու շնչող, եւ դիմանան հոգեբանութեան, հակաբնական չըլլան: Ու կարծես Շանթի համար շատ ալ թանկագին յաջողութիւն մը չէ, երբ կարող կըլլայ ամբողջական տիպարներ նկարելու կամ հոգեբանական ամենանուրբ վերլուծումներ ընելու: Գրագէտին մըտահոգութեան գլխաւոր առարկաներն են, կրկնեմ, գաղափարը եւ գաղափարով լեցուած մարդը, որ կապրի, կը գործէ մարդկային ընկերութեան, մանաւանդ ազգ-հաւաքականութեան մէջ:

Շանթի գաղափարապաշտութիւնը – արուեստագէտի խառնուածքին եւ գրական զարգացման կրկնակ բերումովն իսկ – երկու աչքառու զանակներ ունի: Համամարդկայինը եւ ազգայինը, որոնք՝ յաճախ ճարտարօրէն ընդելուզուած իրարու, իրենց հիւսկէններուն կազմութեան համար մարդկայինէն ալ նեարդներ կառնեն: Շանթի համամարդկայինը խտացած է Նաղաշի բերնովը ըսուած սա խօսքին մէջ. «Եթէ կուզէք որ փրթին ձեր բոլոր շղթաները, եթէ կուզէք որ փրթին ձեր բոլորի շղթաները, ընկճեցէք այն բռնակալը, որ կը տիրէ ձեզմէ ամէն մէկուն կուրծքին տակ. մեռցուցէք ձեր մէջի բռնակալը...: Այն անգութ բռնակալը, որ կուզէ իշխել ամէնուն վրա, կուզէ խլել ուրիշներուն ունեցածը... կուզէ որ բոլորը երկրպագեն իրեն ու ծառայեն իր քմայքին ու հաճոյքին...: Պիտի ըսէք՝ Աստուած է ստեղծեր մեր բնութիւնը: Բայց ո՛վ ըսաւ ձեզի՝ թէ Աստուած աւարտեր է արդէն իր ստեղծագործութիւնը: Չէ՞ք տեսներ՝ ի՛նչ խեղճ, ի՛նչ թերի աշխարհ է սա, ի՛նչ վայրի եւ վայրիվերոյ արարչութիւն, եւ մենք բոլորս ի՛նչ թշուառ ու հակասական արարածներ: Ո՛չ, դուք դեռ մարդ չէք. դուք դեռ այն մարդը չէք, որ Աստուած ստեղծել կուզէ. դուք դեռ մարդուն նախնական նմոյշն էք միայն, Աստծու առաջին փորձերը անասունէն մարդը ստեղծելու:»

Դժուար բացատրելի երեւոյթ մը՝ առնուազն արեւմտահայ գրականութեան մէջ. (պահանջուած ծանօթութիւնը չունիմ արեւելահայերէնի մասին): Առաջինին մէջ հանդիպած չեմ տողի մը, որ գէթ թեթեւ ակնարկութիւն մը պարունակէր Շանթի գաղափարապաշտութեան ազգային զանակին վրա: Եւ սակայն, ի՞նչպէս կարելի է անոր գեղարուեստական երկերը լիովին հասկնալ եւ ամբողջութեանը մէջ դուրս բերել անոնց արժէքը՝ առանց անոնք դիտած ըլլալու ազգայինի դիմակողմէն ճառագայթող լոյսին տակ: Ամէն հաւանականութիւն կայ վստահ ըլլալու թէ Լ. Շանթ մոլեռանդ, ուխտապահ հետեւորդն է գրական այն դաւանանքին, որուն համաձայն արուեստին պահանջներուն դիմացող ամէն երկ իր արմատները անթիւ հերիկներով խրած է հայրենի հողի մը ալքերուն մէջ եւ ազգային մթնոլորտէ մը քաղած՝ իր կենսունակ ներշնչումները: Ճիշդ է թէ ամէն մարդ, ամէն ազգ յօրինումն են բոլոր դարերու եւ անթիւ ժողովուրդներու երկունքին ու ամենօրեայ ճիգերուն եւ անոնց կուտակած քաղաքակրթութեան: Բայց մայր-հայրենիք, հարազատ ժողովուրդ կոչուող արգանդ մը յղացած ու ծնած է ամէն հոգի: Ու այսպէս ծնած ամէն հոգի մայր-հայրենիքի մը ստինքներէն կը ծծէ ամբողջ մարդկութեան ժառանգ թողած բարիքներու կաթը եւ հայրենի մթնոլորտի մը մէջ հասակ կը նետէ՝ անոր մէջ եւ անկէ շընչելով համաշխարհային քաղաքակրթութեան օդը: Ծնող հայրենիքէ զատ ուրիշ ոչ մէկ ցեղային միջավայր կրնայ սեփականացնել հոգիի մը ծնունդն ու աճումը. բայց հոգիի մը արտադրութեանց վայելքը կրնայ իւրացուիլ ազգերէ եւ դարերէ: Այս իմաստով միայն ճշմարիտ է սա առածը թէ հանճարները հայրենիք չունին:

Ահա գրական այսպիսի առողջ դաւանանքի մը ոչ միայն հաւատացեալը, այլեւ առաքեալն է Շանթ: Ես չկրցայ գտնել ուրիշ հայ գրող մը, որ Շանթի չափ յաջող նախանձախնդրութեամբ, սիսթէմաթիք կանոնաւորութեամբ եւ նուրբ լսողութեամբ կարենար ունկընդիր ըլլալ վերջին յիսնամեակի հայ ընկերութեան, հայ քաղաքականութեան, հայ ոգիի սրտի զարկերուն եւ կառկառուն պահերը անդրիացնէր հետզհետէ աւելի գեղեցիկ: Շանթ դեռ չգրուած գեղարուեստական կենսագիրն է, արուեստագէտ իմաստասիրողն է վերջին յիսնամեակի հայ կեանքին, հայ ոգեղէնին: Դիտեցէք անոր գործերը՝ սկսած «Մրտոյի Թոռը» տաղէն ու «Լերան Աղջիկը» հովուերգութիւնէն մինչեւ իր վերջին ողբերգութիւնը՝ «Օշին Պայլ»:

«Մրտոյի Թոռը»ն եղերերգութիւնն է հայաստանցի երիտասարդին, որ՝ տոհմապէս կեղեքուած, քաղաքականապէս հալածուած, դիմադրութեան վերջին փորձը կընէ պանդուխտի ցուպովը ու վա-

digitised by A.R.A.R.@

տառողջ պայմաններէն կը զգեստնէ՝ հայրենիքի ու սիրելիներու կարօտը կուրծքին, դիակը նշաւակ լեռանքէն հայ մարդու, հայ տէրտէրի արհամարհոտ անտարբերութեան, մինչ այս մահը՝ առաքուր փչելով հայ ծնողքի, հայ աղջկան անձկագին սպասումներն ու երազները՝ հայ օջախ մըն ալ կը մարէ Երկրին մէջ:

«Լերան Աղջիկը» հովւերգութիւնով՝ Շանթ ազատ բնութեան, զեղջուկ կեանքի առոյգ քաղցրութիւններն ու անարատ զեղեցկութիւնները կերգէ անոնց, որ, Կովկասի նորագարթ ճարտարարուեստին սիրենական կանչերուն հլու, հայ գիւղերէն ալիք-ալիք կարտահոսեն դէպի օտար քաղաքները, աւելի նօսրացնելով բնագաւառի արդէն ճղճիմցած հոծութիւնը:

«Դարձը» վէպը առաջին հերթին կը պարունակէ ազգարարութիւն մը կուսակրօնութեան անբնականութեան ու կեղծիքին դէմ. նաեւ փորձ մըն է քանդելու 80–90 թուականներուն տարածած այն թիւր ըմբռնումը թէ սքեմի եւ վեղարի տակ միայն կարելի է արդիւնաւոր կերպով նուիրուիլ հանրային գործունէութեան.— կղերական ազդեցութեան զարը չըլլալու վրա է· աւելի լուսաւոր, աւելի յուսադրիչ ասպարէզներ կան հանրային գործունէութեան համար: Վերջապէս՝ «Դարձը» կոչ մըն է դէպի ազգային աշխարհականացում, դէպի արդիացում:

«Երազ Օրերը» մատնանշումն է օտարացման, ձուլման վտանգին, որով կը սպառնան ռուսական մշակոյթն ու քաղաքականութիւնը եւ վրական հոծութիւնը: Ան կոչ մըն է նաեւ դէպի հանրային գործունէութիւն, դէպի հայրենիքի պաշտամունքը:

«Դերասանուհին»ը կը բովանդակէ յանդիմանութիւն՝ ուղղած Աբեմուտքի մէջ պատրաստուած հայ մասնագէտներու, որոնք մոռցած հանրութիւն եւ հայրենիք՝ կը մեռցնեն ղգացումի մարդը իրենց մէջ, կը դառնան խորհուղ մեքենայ եւ իրրեւ այդպիսին օգտակար կըլլան այն երկրի քաղաքակրթութեան, ուր ուսեր են եւ կը գործեն:

«Կինը» վիպակը Եւրոպայի հայ ուսանողութեան ուղղուած ազդարարութիւն մըն է: Հոն կուրուագծուի այն պահը, երբ մտաւորական դասակարգի վրա տիրական ազդեցութիւն ունի նիհիլապաշտ փիլիսոփայութիւնը, եւ համալսարանական երիտասարդութիւնը եղեր է կասկածամիտ բոլոր բարոյական ու գեղարուեստական արժէքներու հանդէպ ու ասոր հետեւանքովն իսկ յափրացած՝ ա՛լ անիներու համար դարձող կեանքէ մը, ձեռնթափ՝ ստեղծագործելէ, արհամարհոտ՝ կնոջ հանդէպ ու չըլթունքներուն «կեցցէ անասունը» նշանախօսքը: Բայց գեղեցիկ առիթ մը – որպիսին է վէպի հերոս նկարիչ

Սուրէնի պարագան – երեւան կը բերէ որ այս կասկածամտութիւնն ու յափրացումը չարաղէտ ինքնախարխութիւն են՝ արդիւնք միականի վարդապետութիւնէ մը տիրակալած հոգիներու հետեւանքութեան: Մարդը ընդունակ է եղած ստեղծելու բարոյական եւ արուեստի արժէքներ, որոնց չնորհիւ կրցեր է ու կրնայ ապրիլ եւ չի կրնար չապրիլ չատ աւելի վարթամ ու գեղեցիկ կեանքով մը քան անասնայինը:

Դժբախտաբար, հնարաւորութիւն չունեցայ կրկին ընթերցումով թարմացնելու չատ աղօտացած տպաւորութիւններս Շանթի երեք գործերուն («Վերժին», «Եսին Մարդը» եւ «Ուրիշին Համար») մասին, որպէսզի կարենայի ի յայտ բերել այն պահերը, որոնք տուն տուած են անոնց: Ցիչած երկու բանաստեղծութիւնները եւ չորս վիպային երկերը կհնարկեն 1885–1895 տասնամեակէն զանազան պահերու եւ երեւոյթներու:

«Ճամբուն Վրա» ողբերգութիւնը թելադրուած է 1895ական թուականներէն, երբ Համիտեան Ջարդերը տեղի ունեցած են, հայ յեղափոխութիւնը կազմակերպւած է արդէն, ու գաւառացի հայ ընտիրասարդները, ուսանող եւրոպական համալսարաններու, չեն վարանիր ընդվզումի, վրէժի եւ զոհողութեան ճամբուն վրա կոխկոտել այլապէս թանկագին զգացում ու էակ – սէրն ու սիրածը: Ու մտաւորական երիտասարդութեան այս յուսադրիչ պահը հակադրւած այն միւս երեւոյթին – պոլսահայ քաղքենին, գաւառացի հայուն հանդէպ արհամարհոտ, անոր մէջ կը տեսնէ սպասաւորն ու սպասուհին միայն, եւ յեղափոխութիւնէն խլւած մէկ-երկու հարիւր ոսկիներու կսկիծը սրտին ու նաեւ վտանգը որ կը սպառնայ իր առեւտուրը հարւածել հալածանքին ընդհանրացելովը, ինչպէս նաեւ վնասը՝ կողոպտւած պարտապաններու անկարողութիւնէն եկած, կատէ յեղափոխութիւնը, անհնարին սարսափը ունի անոր եւ իր տարութեան վայրկեաններուն կամ «նպաստաւոր» պարագային հարիւ թէ վարանէր մատնելու: Ու յեղափոխական պահի կոդքին տագնապկաին այն միւս իրողութիւնն ալ· գարձեալ Աբեմուտքի մէջ մասնագիտութիւն ձեռք բերած երիտասարդութիւն մը, հանրային գիծէ զուրկ եւ որուն կեանքը կը թաւալի ասպարէզի, յաջողութիւններու եւ հաճոյքներու անձուկ մարզերուն մէջ, որուն համար «որբն ու խեղճը» արեւտէն չահադրծելի «ապրանքներ են, կը քչին», որուն համար... «ի՞նչպէս կարելի է այս հալածանքի օրերուն երկիր երթալ»: Վերջապէս, երիտասարդութիւն մը, որուն վերաբերմունքը կնոջ հանդէպ կը թելադրւի «նոր ծաղիկ, նոր մեղր» նշանաբանէն:

digitised by A.R.A.R.@

1908ի գինովութեան ու յոյսի օրերը Շանթի պիտի ներշնչէին այլ թեմաներ՝ բիւրեղացելու համար «Հին Աստուածներ»ու մէջ: Հոս, աւելի ընդլայնումը աշխարհականացման, արդիացման գաղափարին՝ ներհիւսուած մարզկայինի կալուածէն հարցերու հետ: – կրօնական-բնազանցական ոլորտներէ իջնել դէպի աշխարհ՝ տեսնելու համար թէ ի՛նչպէս մարդիկ եւ ժողովուրդներ կը վայելեն այս երկրաւոր դրախտը. թէ ի՛նչպէս ստեղծագործ եւ կուռզ ուժերը (վահաձն) կը կռւին ու կը կերտեն, կը հարւածեն ու կը յաղթեն՝ վերբերէն վար, հայրենի հողի վրա իջեցնելու համար դրախտն ու արքայութիւնը:

Շանթ 1914ի մարտին՝ Լոզանի մէջ կը լրացնէ «Կայսրը» ողբերգութիւնը, որ կը խորհրդանշէ 1911–1913 թուականներէն երկու դրւագներ – հայ դէնքի հեքեաթային յաղթանակները Պարսկաստանի մէջ եւ Թրքահայաստանի ինքնավարութիւնը: Հայ մարտիկը եվրեմի զեկավարութեամբ դրեթէ կը տիրէր Պարսկաստանի, իսկ հայ քաղաքականութիւնը՝ Օամ. Սահմանադրութիւնէն հիասթափ՝ կը յաջողէր ձեռք բերել Թրքահայաստանի ինքնավարութիւնը: Ու այս երկու կարեւոր դէպքերը տուն կուտան անցեալի մութ ալքերէն ոգեկոչելու Օհան Դուրգինը, Անդոկ իշխանն ու Հաննա իշխանուհին եւ ուրւագծելու մերձ–արեւելեան դաշնակցային պետութիւն մը՝ ի հարկէ հայոց կարեւոր մասնակցութիւնովը:

«Շղթայազերծ»ն – գրւած Լոզան 1918ի ամառը եւ հրատարակւած Թէհրան 1921ին – կը խորհրդանշէ 1915–8ի անսահմանելի չըքջանը: Աննախընթաց աղէտի, ճակատագրական կռւի, վրէժի, անիշխանութեան, ազատագրական գերագոյն ճիգերու, քաղաքական դաւանանքներու ընդհարման, անհուն յուսահատութեան եւ լուսաւոր յոյսերու քաոսային չըջանը, ուր սակայն Շանթ կը տեսնէ ուրիշ, այլապէս ահաւոր ողբերգութիւն մը եւ մարգարէական չունչով մը կուտայ մօտալուտ ապագայի չարագուշակ պատկերը ու այս երկուքէն կը հանէ գաժան, բայց ճիշտ եզրակացութիւն մը: Ընդլայնումը հրահանգիչ է: «Շղթայազերծ»ն նախ կանխարկէ 1915ի աղէտին եւ նախորդ թրքական խուժդուժութիւններուն՝ Անիի էմիրն ու իր հետեւորդները եւ լլկւած ու գերեվարւած հայ աղջիկները ներկայացնող տեսարաններով, ուր երեւան կուգայ Թիւրքը իր «առաքինութիւն»ներովը – անդիմօրէն մոլեռանդ, անտանելի ամբարտաւան ու կեղեքող բռնակալ՝ հայու հանդէպ, բայց քծնող ու խորամանկ իրարու հանդէպ: Ցետոյ՝ հետեւող «պիր տիւտիւք, պիր կիւտիւք»ի թրքածին վարդապետութեան, զոր կեանքի մէջ կիրագործէ՝ հատու սուրը միշտ ձեռքին: Ու էմիրը կը գոռայ. «Ես եմ Անիի տէրը»:

Բայց ընդվզումը կը ծնի ընկճւած հոգիներու մէջ՝ Նաղաշ Դաւիթի քարոզչութիւնովը, կը կազմակերպւի ապստամբութիւնը՝ դարբին Աւագի, Ներկարարի եւ ժամկոչի տենդոտ գործունէութիւնովը եւ Պահլաւունի իշխանին քաջալերութեամբը: Անին կազատագրւի Աւագի հերոսական քաջութեան, գերեվարւած հայ կնոջ վրիժառու հըրճիւթեան եւ Պահլաւունի իշխանին մասնակցութեան ու ղեկավարութեան չնորհիւ: Ու Պահլաւունին կազդարակէ. «Ես եմ Անիին տէրը»: Նոր ապստամբութիւն Աւագի եւ Ներկարարի առաջնորդութեամբ: Պահլաւունին կը փախչի: Աւագ Անիի կառավարութեան եւ զօրքին պետը եւ Ներկարարը անոր գործակիցը: Բայց համատարած կողոպուտ եւ բռնութիւն քաղաքի մէջ: Ու դարճեալ չարագուշակ ճիչը՝ այս անգամ Աւագի եւ Ներկարարի չրթունքներէն. «Ես եմ Անիի տէրը»: Ու հերոս Դարբինը իր «տէր»ի հանգամանքը առաջին առթիւ կարժեցնէ օտարի լկտիմէն փրկւած եւ իրեն գործակից հայ կնոջ վրա: Բայց Ներկարարը, ամենէն աղտոտը նկարագիրով, կը դաւադրէ Դարբինին դէմ, որ զոհ կերթայ նոր ապստամբութեան մը: Շուտով՝ խանութական դասու կաշառքով կը սպաննւին նաեւ Ժամկոչն ու Ներկարարը: Ու նոր անիշխանութիւն: Եւ վերջապէս՝ Պահլաւունիի առաջնորդութեամբ Անին կը դրաււի վրական զօրքէն, որուն զօրավարը Անիի գինիէն ու կիներէն գինովցած՝ կը բացականչէ. «Ես եմ Անիին տէրը»: Ու նոր հալածանք, նոր բռնութիւն ու նախճիր, որուն զոհ կերթան նաեւ կենդանի նահատակ Հարճը եւ Նաղաշը: Ու դուրս կուգայ որ «կեանքի գետը» իր բոլոր «թզուկ»ներովը (եսամոլութիւնը իր բոլոր բացասական գիծերովը) դեռ չատ զօրաւոր է Անեցիներու (Հայ Մարդու) մէջ, եւ Արտաւազդ (Հայ Պետականութիւնը, Հայ Անկախութիւնը) դեռ չղթայած պիտի մնայ Մասիսի անդունդին (հայ հոգիներու խաւարին) մէջ: Ու կռիւը կը չարունակւի Արտաւազդի եւ Կեանքի Դեւին միջեւ: Բայց Շանթ լաւատես է ապագայի նկատմամբ: «Այս չղթաները փշրելու համար պիտի գայ նոր սերունդ, նոր ձեռքեր: Քու (կեանքի գետին գերի ներկայ հայուն) ձեռքերդ կարող չեն:»

«Ինկած Բերդի Իշխանուհին» – 1920ական թուականներուն – յանձին Աննա Իշխանուհիի՝ թեւաթռւած է լլկւած, խորտակւած եւ հարէմներու բաժին հայ կիներէն եւ խլւած կամ բզկտւած զաւակներու խենդեցնող յուշերէն: Աննա Իշխանուհին իր նոր կեանքը, նոր սէրը զոհելու գնով ու մահուան դէմ պաղարիւն, մահուան դէմ երջանիկ եւ միջոցներու մէջ խորութիւն չդնելով կը լուծէ իր վրէժը: Այս երկը յանձին Գող Վասիլի կը բովանդակէ, թէեւ սքօղւած, պահին պատշաճ յորդոր մըն ալ: – Անօրինակ սուգը պէտք չէ կապ-

digitised by A.R.A.R.@

կպէ մեր գործունէութեան բազուկները․ «Մահը իր ճամբով, կեանքը իր ճամբով։» Պէտք է աշխատիլ պետութիւն կառուցանելու՝ մինչեւ անգամ Գող Վասիլի պէս գործելով։

«Օշին Պայլ»ը Շանթի վերջին գործը, իր ամբողջութեամբ կը խորհրդանշէ Հայաստանի Հանրապետութեան տապալումը, որուն գլուխ հանելուն նուազ եռանդով չաշխատեցան հայ կոչուող մարդեր, ընկերային դաւանանքի եւ օրիանթասիոնի տարբերութեան դիմակ հագած՝ ճիշտ այնպէս, ինչպէս ԺԴ դարուն լատինական հոսանքը, այսինքն բախտախնդիրներու, դիրքի–փառքի հետամուտներու խումբը ըրաւ պայքարելով ազգային կուսակցութեան դէմ, որուն առաջնորդը Օշին Պայլ, բացառիկ պետական յատկութիւններով եւ բարձր մտաւորականի առաքինութիւններով օժտուած անձնաւորութիւն, կը պարտուի՝ մասամբ անոր համար որ կը խնայէ իր սիրածին ամուսինը, բայց գլխաւորաբար այն պատճառով որ իր գործակիցներէն ոմանք – խորքով անձնական նպատակ հետապնդողներ – կը դաւաճանեն ազգային դատին, ուրիշներ կը լքեն իրենց առաջնորդը, որովհետեւ կամ չեն հասկնար անոր ձեռք առած միջոցներուն նշանակէտը, կա՛մ զոհողութեան ընդունակ չեն։ Ուրիշներ ալ կը հեռանան անկէ, որովհետեւ տկար են ու շուտ յուսահատող։ Եւ Օշին Պայլ կը մնայ առանձին։

Ահա ասո՛նք են Շանթի գաղափարապաշտութիւնէն թելադրուած թէմաները։

Բայց թէմայի գաղափարապաշտութիւնը շատ հեղ արուեստագէտը կը մղէ բանելու արուեստի համար դժուարամատչելի, փորձանուտ ատաղձներու վրա։ Արդ, ո՞րոնք են տաղանդի այն յատկութիւնները, հոգեկան կարողութիւններէն ու մտաւոր պատրաստութիւնէն ընձեռուած եւ հեղինակի գրական դաւանանքէն պարտադրուած այն միջոցները, որոնք յաճախ յաջողութիւնով մը Շանթը հեռացնելով քարոզչութեան, դիտումի զառիթափերէն ու գոհացում տալով իսկական արուեստի պահանջներուն՝ համադրեցին արուեստի երկեր։

Հալէպ․ (Վերջը յաջորդ անգամ)

digitised by A.R.A.R.@

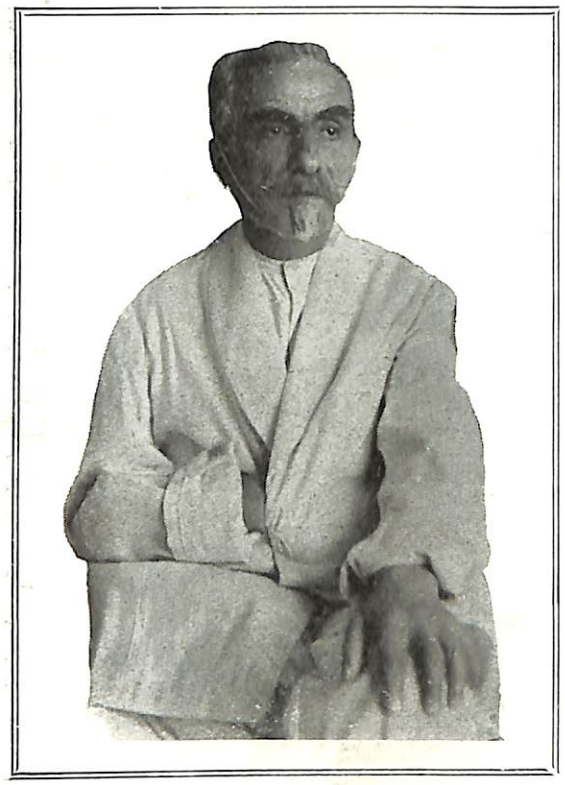

ԱԿԱԴ· Ն· ՄԱՌ

ԱԿԱԴ. Ն. ՄԱՌԻ ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

«Վէմ»-ի նախորդ համարում խոստացել էինք տալ Ն· Մառի կեանքի եւ գործի առանձին ուսումնասիրութիւնը: Այս անգամ հրատարակում ենք հանգուցեալ ակադեմականի 1927 թ· գրած ինքնակենսագրութիւնը: Յաջորդ անգամ կը տանք պ· Յ· Զաւարեանի «Վէմ»-ի համար պատրաստած ուսումնասիրութիւնը Մառի գիտական աշխատանքների եւ յաբեթական տեսութիւնների մասին: Ինքնակենսագրութիւնը առնում ենք Մոսկուայի «Ագանեոկ» շաբաթաթերթից (1927 թ· Յուլիս 3, № 27): ԽՄԲ·

Իմ ծնունդը, եւ մանկութիւնս էլ, համարեա առասպելական են, եթէ նայելու լինենք մօրս պատմածներին: Հայրս մի սկովտիացի ծերունի էր, մայրս՝ երիտասարդ վրացուհի Գուրիայից: Ես ծնուել եմ Քութայիս քաղաքում, Ռիոն գետի աջ ափին, այսպէս կոչուած «Ֆէրմայում», ուր հայրս գիւղատնտեսական դպրոցի վարիչ էր: Այստեղ հայրս տնկել էր մի ահագին պարտէզ՝ ենթահասարակածային բոյսերից: Մագնոլիաները մէջը մի ամբողջ բուրաստան էին կազմում:

Մայրս տնային համեստ կրթութեան տէր էր, հայրս՝ համալսարանական, բնա-պատմագէտ: Հայրս ամենից շատ հետաքրքրուում էր բուսաբանութեամբ: Կարիքի ծանր տարիներին նա կովկասում սկսեց պարտիզպանութիւն զարգացնել: Եւ առաջինը եղաւ, որ թէյի մշակութեան յաջող փորձեր արաւ Կովկասում, Գուրիայում:

Թէեւ հօրս ազգականների շարքում կային եւ Ֆրանսացիներ, ռուսներ ու սպանացիներ (նրա առաջին կնոջ ազգականները), բայց իմ մանկութիւնը ամբողջապէս անցաւ վրացիների մէջ: Շատ կանուխ մենք տեղափոխուեցինք Օզուրգետի քաղաքը, վրացի աւատապետների աղքատ յարգողներից մէկի տունը, եւ այստեղ իմ միտն են գալիս հանդիպումներս վրացի դերասանների, բանաստեղծների, տեղական ու եկուոր երեւելի մարդկանց հետը, այլեւ յարաբերութիւններս «գեադաների» - ճիապանի ու բազէապահի հետ, որ միշտ շրջապատած էր որսորդական շներով: Նոյն տեղ գտնուում էին եւ թիւրք երեխաներն ու նրանց ծնողները, աւելի ճիշտ՝ մայրերը՝ բռնած մի քանի վերստ հեռու սահմանագլխից: Ես ամբողջ ժամամնակ զնդակ էի խաղում եւ վազվզում էի: Ոչ ոք չէր կարող մրցել ինձ հետ այդ խաղերում: Իսկ տանը, վրացական գիւղից ըս-

digitised by A.R.A.R.@

պասուհի մի աղջիկ, քուն բերելու համար ամէն գիշեր կանոնաւոր կերպով վրացերէն նորանոր ու անսպառ հէքեաթներ էր պատմում ինձ, որոնք յիշեցնում էին Շէհէրազադէի հէքեաթները: Կողքիս նստած էր լինում հայրս եւ անգլիերէն թերթ կամ անգլիերէն գիրք էր կարդում: Հետագային հօրիցս մնացած «Մակոլըի ճառերը» գըրքի լուսանցքների վրա արած կծու նկատողութիւններից ես իմացայ, որ հայրս պահպանողական էր, բայց այդ մասին ես փոքր ժամանակ ոչինչ չգիտէի, մանաւանդ որ անգլիերէնն էլ շատ ուշ սովորեցի: Հօրիցս ես ստացայ միայն մէկ բարեմաղթութիւն. «Ո՛չ մի կարգին բան քո ձեռքերից դուրս չի գայ»: – Այդպէս արտայայտւեց նա իմ չլինած խաղալիքներիս հետ արած խաղերս տեսնելուց յետոյ: Իսկ մայրս, ընդհակառակը, չափազանցած յոյսեր էր կապում որդու հետ: Նա իմ մէջ տեսնում էր այն ամենը, որ ինքը լաւ, նոյն իսկ կատարեալ բան էր համարում: Այսպէս, օրինակ, նրան ըստ երեւոյթին աւելի դիւր էր գալիս չէկ մարդիկ, այդ պատճառով նա ամենքին հաւատացնում էր, թէ ես ամառայ արեւից եմ այդպէս սեւացել, իսկ իրապէս սպիտակ եմ եւ նոյն իսկ չագանակագոյն մազեր ունեմ (ես ինձ միշտ յիշում եմ թուխ, նոյն իսկ սեւ):

Մայրս ու հայրս ընդհանուր լեզու չունէին: Հայրս, բացի մայրենի՝ անգլիերէն լեզուից, ազատ խօսում էր եւ ֆրանսերէն: մայրս գիտէր միայն վրացերէն: Նրանց յարաբերութեան ձեւը՝ ռուսերէն ու վրացերէն աղաւաղած բառերի խառնուրդը որոշ աղդեցութիւն է արել եւ իմ բառամթերքի վրա, բայց, ընդհանուր առմամբ, ես կարող եմ իմ մայրենի լեզուն համարել վրացերէնը, կամ, աւելի ճիշտը, դուրիական բարբառը: Իմ առաջին քերականութիւնը վրացականն էր: Ապա սկսեցի հօրս հետ պարապել ֆրանսերէն՝ օգտւելով վրացերէն տառերով գրուած ֆրանսերէն բառերից:

Իմ առաջին դպրոցական պարապմունքները գաւառական ուսումնարանում լիքն էին չարութիւններով եւ մանաւանդ ծիծաղի անդուսպ պոռթկումներով, որոնք վարակում էին ամբողջ դասարանը եւ որոնց համար կանոնաւոր կերպով, չարաթը մի քանի անգամ, առանց ճաչի էի թողնւում: Պատիժը կատարւում էր հետեւեալ ձեւով. իմ ձեռքից առնում էին գլխարկս եւ թողնում ազատ դպրոցում: Այդ, ի հարկէ, չէր արգելում, որ ես գլխարկս գնամ տուն, ճաշեմ ու յետոյ, առանց նկատելու, վերադառնամ դպրոց ու սպասեմ, որ յետ տան գլխարկս:

Ութը տարեկան հասակումս կորցրի հօրս: Նրան թաղեցին մեծ շքով: Ես ու մայրս մնացինք միաստրէն առանց որեւէ ապաստանի: Ամենքը ինձ համարում էին զատապարտւած ափսոսութեան, թէ-

րուս, որ անկարող է նոյն իսկ իր հօր գրքերը կարդալու: Ի դէպ՝ վերջիններիի ճակատագիրը եղաւ շատ դառն. հօրս գրադարանը դարսըւած էր մեր տան տանիքի տակը, գրքերը օգտագործեցին մասամբ իբրեւ վառարանի վառելիք, մասամբ էլ պատերը պատռռելու համար: Մեր աղգականները չուտով քշեցին մեզ տնից: Հօրս մատուցած գիւղատնտեսական ծառայութիւնների փոխարէն մօրս յաջողւեց տեղաւորել ինձ դասական գիմնազիայում: Գիմնազիա ընդունւելի հակառակ պատրաստւած չլինելուս, մանաւանդ կրօնագիտութիւնից: Այս խնդրում ինձ փրկեց տեսչի յայտարարութիւնը, թէ ես անգլիացի եմ: Իմ առաջին գրաւոր աշխատանքը ռուսերէն լեզուից ցնցող տպաւորութիւն գործեց. մէջը այնքան սխալ կար, որքան վանկ, եթէ ոչ տառ: Բայց ռուսերէն լեզուի դասատու Բլագոդարովը, չգիտեմ ինչու, ուշադրութիւն գարձրեց վրաս՝ անգրագէտ տղի մէջ տեսնելով ընդունակ մի աշակերտ: Իմ համբաւը տարածւեց ուրիչ կողմից, որտեղ սովորաբար մանուկների կոտորած էր տեղի ունենում – լատիներէնից: Գրեթէ բացառապէս վրացիներից բաղկացած դասարանում այդ անծանօթ ու մեռած լեզուն ոչ պակաս անծանօթ ռուսերէնի օգնութեամբ սովորելով՝ ոչ ոք ոչինչ չէր հասկանում: Իսկ ես, ինձ համար էլ բոլորովին անսպասելի կերպով, լաւագոյն լատինագէտը դուրս եկայ: Ես գրում էի յետամնաց ընկերներիս գրաւոր աշխատանքները եւ կատարում էի նրանց լատիներէն վարժութիւնները: Երբ հրաժարւում էի կամ անյաջող էի կատարում, սաստիկ ծեծւում էի, իսկ մի անգամ նոյն իսկ դանակի հարւած ստացայ աղդրիցս: Ժամանակ առ ժամանակ ուսուցիչները բռնում էին իմ այդ աշխատանքները եւ իբրեւ պատիժ փակում էին մի մութ նկուղում, որ դանւում էր ծանօթ հաստատութեան կողքին, որի հոտը մինչեւ այսօր էլ դեռ յիշում եմ:

Վրացերէն առաջին կարդացած գիրքս հէքեաթների մի ժողովածու էր, իսկ ռուսերէն (արդէն գիմնազիայում, երկրորդ դասարանում)՝ «Ռոբինզոն Կրուզոն»: Գրքերը նոր աշխարհ բացին իմ առջեւ: Այդ ժամանակները մայրս, որ չահել ու գեղեցիկ կին էր, ամուսնացաւ մի մինգրելի հետ: Նա չարունակում էր իր կարողութեան չափով հետեւել ինձ, բայց եւ այնպէս գիշերօթիկ դպրոցն ու գրքերն էին այն աշխարհը, ուր ապրում էի ես գլխաւորապէս: Իմ անզուսպ բնաւորութիւնը շատ անախորժութիւն էր պատճառում դէպի ինձ լաւ տրամադրւած ուսուցիչներին: Իմ ամէն մի չարութեան համար ինձ կարող էին դուրս չպրտել դպրոցից ձեռքս տալով մի վարկաբեկիչ վկայական, բայց ամէն բան ներւում էր, որովհետեւ, ի բաց առեալ ուրիչ բաները, ինձ գնահատում էին իբրեւ լաւ ճայն

digitised by A.R.A.R.@

ունեցող երգչի եւ գիմնազիայի նուագախմբի անդամի (ես սրինգ էի նուագում)։ Պէտք է ասել, որ երգի ու նուագի փորձերի ժամանակ էլ բանը չէր անցնում առանց հերթական եւ արտակարգ խայտառակութիւնների, որոնք անդրադառնում էին իմ վարքի թուանշանների վրա։

Ես չարունակում էի զբաւել վազքով, բայց այդ բանը բարիք չբերեց ինձ։ Մի անգամ ծանրապէս խախտեցի մի ոտս։ Հիւանդութիւնս բարդացաւ եւ մասնագէտ բժիշկների խորհրդակցութեան հեղինակաւոր վճռով՝ ուզում էին կտրել ոտս։ Միայն մօրս պնդումի վրա, որ թոյլ չտւեց կտրելու ոտս, ես հաչմանդամ չդարձայ, եւ բոլորովին բժշկւեցի անըհչիի օգնութեամբ։ Բայց եւ այնպէս զրեթէ կէս տարի դասերից յետ մնացի։ Մայրս ոչ նիւթական միջոց ունէր եւ ոչ բնակարան։ Իմ բացակայութեան ժամանակ գիմնազիայում մտցրին յունարէն լեզւի դասեր, եւ ես արդէն պատրաստւում էի թողնել դպրոցը եւ դառնալ հեռագրական պաշտօնեայ՝ մօրս եւ իմ գոյութիւնը ապահովելու համար։ Բայց մայրս չհամաձայնւեց։ Յունարէն գիտութիւնը, որ ես բաց էի թողել, պէտք եղաւ լրացնել ձմեռւայ արձակուրդի տօներին, վրացական անյատակ ու անառատաղ մի խրճիթում, ցրտին, ողորմելի խարոյկի աղօտ լոյսով։ Բայց եւ այնպէս, ինձ յաջողւեց վերսկսել պարապմունքներս եւ դպրոց վերադառնալով՝ ես մեծ չափով էի պատճառում հին լեզուների դասատուներին՝ բարձրաձայն կանխելով նրանց տալիք բացատրութիւնները։ Դրա համար ես ձեռք էի բերել գերմաներէն դասագրքեր, որոնցով պատրաստւում էին ուսուցիչները։ Գիմնազիայում սովորում էին Ֆրանսերէն, իտալերէն, գերմաներէն, անգլիերէն, յունարէն եւ լատիներէն լեզուները, եւ ես օգտւելով յաջող աշակերտի համբաւից՝ փոխադրւում էի դասարանից դասարան՝ աւելի զբաղւելով ընթերցանութեամբ, քան դասերի պատրաստութեամբ։ Իմ անհեթեթ պատասխանները, իբրեւ հետեւանք պատրաստած չլինելուս կամ չհասկանալուս, սովորաբար բացատրւում էին քմահաճոյքով իմ կողմից։ Ես յատկապէս էի վրացերէն գրական գործունէութեամբ, գրում էի ոտանաւորներ եւ դպրոցական թերթ էի հրատարակում, որ օգնում էր ինձ տիրելու վրացերէն լեզւի արւեստին, մի լեզու, որ հետագային դարձաւ իմ մասնագիտութեան առարկան։ Այսպէս, օրինակ, ի թիւս այլ լրագրական յօդւածների, ես գրել եմ Բաթում քաղաքի անւան մեկնութիւնը։ Համարձակ կերպով ուսումնասիրում էի նախպատմական տեղագիտութեան վերաբերող մի հարց, որ միայն վերջին տարիները դարձաւ իմ մասնագիտութիւնը։ Միաժամանակ ի պատասխան վրաց նշանաւոր բանաստեղծ Ակակի Ծերեթելիի, որ 1881 թ. մարտ 1-ի դէպքի (Ալեքսանդր Բ.-ի

սպանութեան) առթիւ գրել էր «Հիւսիսից եկող թռչնակի ուրախ երգը», թերթում զետեղեցի «Հրաւէր» անունով մի ոտանաւոր, որով հրաւիրում էի գործի, փոխանակ ճառողելու։

Դասական հեղինակների ընթերցանութիւնը Ֆրանսերէն ու գերմաներէն լեզուներով տեղի տւեց վիպասաչաւ գրականութեան, այլ եւ Զոլայի վէպերի («Ռուգոնների ընտանիքը») ընթերցանութեան։ Իմ վրա չատ մեծ տպաւորութիւն թողեց Շէրի այն ժամանակները հռչակած «Տիեզերական Պատմութեան Կոմեդիա» գրքի ընթերցանութիւնը գերմաներէն բնագրում։ Ցիչեմ եւ երկու փախուստս գիմնազիայից։ Առաջին անգամ փախայ Թիֆլիս, բուսաբանական այգին, բուսաբանութիւն սովորելու նպատակով։ Բայց ապրուստի միջոցներից զուրկ՝ ստիպւած եղայ աշխատելու գրադարանում։ Գիմնազիայի վարչութիւնը ուղարկեց ինձ մի յանձնարարական նամակ ուղղւած իշխանութիւններին ու հիմնարկութիւններին, որով յայտնում էր թէ ես ուղարկւած եմ պարապելու համար եւ խնդրում էր աջակցութիւն ցոյց տալ։ Մի ուրիշ անգամ փախայ գիմնազիայից, որովհետեւ չէի ուզում աւարտական քննութիւն տալ, հակառակ որ կարող էի ոսկի մէդալ ստանալ։ Ես այնքան զբաււել էի յունարէն լեզւով, որ ուզում էի տիրել նրան նախքան համալսարան մտնելս, ուր մըտադիր էի ընտրել բժշկական բաժինը։ Իմ այդ վճռին նախորդեց ընթերցումը Շլէյդէնի «Ծովը» գրքի, ուր չատ կտորներ էին բերւած յոյն հեղինակներից, եւ ես որոշեցի այնպէս կատարելագործւել, որ ազատ տիրեմ յունարէն լեզւին։ Եւ այն պահուն, երբ դասական լեզուները գիմնազիաներում հաստատւում էին բռնի կերպով, իմ ցանկութիւնս մի տարի եւս մնալու գիմնազիայում յունարէնս կատարելագործելու նպատակով, համարւեց իբրեւ հոգեկան հիւանդութեան նշան, եւ ինձ արտաքսեցին գիմնազիայից։

Վճռական դարձը բնական գիտութիւններից ու բժշկութիւնից դէպի բանասիրութիւնը եւ, ի մասնաւորի, դէպի Կովկասագիտութիւնը, տեղի ունեցաւ, անկասկած պատմութեան ուսուցիչ եւ Կովկասի ազգագրութեամբ զբաղւող Ստօյեանովի եւ Ֆրանսերէն լեզւի ուսուցիչ Նարբուտի աղեղցութեամբ։ Վերջինս ցոյց տւեց ինձ ռոմանական լեզուների ուսումնասիրութեան մանրամասնութիւնները եւ այս նոր լեզուների յարաբերութիւնը դէպի լատիներէնը։

Նորից ընդունւելով գիմնազիա՝ ես յաջողութեամբ աւարտեցի եւ որոշեցի, հակառակ բոլոր խորհուրդների, մտնել համալսարանի արեւելեան լեզուների բաժինը։ Ուսուցիչներս եւ ընկերներից ոմանք յորդորում էին յետ կենալ։ «Մի թաղիր տաղանդդ, մի՛ փչացրու քեզ։ Ի՞նչ է տացւելու քեզանից լաւագոյն պարագային։ Վրացերէն

digitised by A.R.A.R.@

լեզուի մի ուսուցի՞չ, այսինքն՝ պարզապէս դիւղական մի ուսուցիչ»: Այդ ժամանակից ի վեր ես վարժուել եմ լսել ինձ խորհուրդ տուողներին (որոնց թիւը չատ չատ է), բայց վարուել բոլորովին հակառակ կերպով: Դեռ այն ժամանակ ես նպատակ դրի պարզաբանել վրաց լեզուի ծագումը, դեռ այն ժամանակ վրացերէնը համեմատում էի (կենդանի մարդկանց հետ ունեցած հաղորդակցութեանց հիման վրա) ինձ ծանօթ միակ հարեւան արեւելեան լեզուի՝ թիւրքերէնի հետ: Այդ գաղափարը, որ հետագային ժամանակաւորապէս դուրս ընկաւ, իրօք մէկն է դիտական – հանրային ամենակենդանի խնդիրներից, որ այժմ առաջ է քաշում յաբեթական տեսութիւնը: Ասենք՝ մեզ համար դա արդէն խնդիր չէ, այլ իր հիմքում անվիճելի մի դրութիւն, որ պահանջում է մանրամասն մշակութիւն թիւրքական նիւթերի հիման վրա:

Համալսարանում ես գրաղւած էի երեք բաժանմունքներում. Կովկասեան, ուր այն ժամանակ կային միայն հայերէն եւ վրացերէն լեզուները, արաբ – պարսիկ – թիւրքական եւ սեմական, ուր կային եբրայական, արաբական եւ սիւրիական լեզուները. վերջինս ամփոփւած էր այսպէս կոչւած քաղդէական բարբառների խմբի մէջ: Արաբերէնն պարապմունքիս երկրորդ տարին, 1886 թ., ինձ խիստ զարմացրեց վրաց լեզուի ազգակցութիւնը սեմական լեզուների հետ: Իմ այս դիտողութիւնը նկատւեց աւելի քան կասկածելի: Ցայտնի արեւելագէտ Ռոզէնը (արաբագէտ) ինչ կատարեալ պարտութիւն էր գուշակում՝ ասելով թէ եթէ այդ կարծիքը լինէր ճիշտ, կարիք չէր լինի սպասելու որ մէկը Կովկասից գայ եւ այդ գիւտը անէ, այլ վաղուց յայտնի կը լինէր: Իմ առաջադրած այս խնդիրը աւելի լաւ ընդունելութիւն չգտաւ եւ ընկերներիս կողմից: Ես ստիպւած եղայ խորանալ սեմական լեզուների ուսումնասիրութեան եւ այդ բնագաւառին վերաբերող լեզւագիտական գրականութեան մէջ: Կովկասեան ուսանողութեան ազգային չրջաններից ինձ ամենից առաջ վրացիները, որոնք դեռ գիմնազիայից հաւատով էին վերաբերւում ինձ: Հետագային, երբ ես մի կարեւոր չափով պատահական կերպով գրաւեցի Անիի աւերակների պեղումներով, համալսարանի ընկերներից հայերն էլ սկսեցին ինձ սիրել: Վրացիների հետ ինձ միացնում էր եւ հասարակական գաղափարը: Ազգային չարժման ուղիների վրա երազում էինք Վրաստանի ազատութեան մասին: Ցիշում եմ թէ ինչպէս ուսանողութեան չրջանում իմ գիմնազիական ընկերներից մէկի հետ ուխտում էինք «գէնքը վար չգնել», մինչեւ որ չազատենք Վրաստանը: Հետագային նա դարձաւ բանկի կառավարիչ, իսկ ես՝ ակադեմական:

1888 թ. լոյս տեսաւ իմ «Վրացերէնի ազգակցութիւնը սեմական լեզուների հետ» աշխատութեան առաջին ձեւակերպութիւնը, որ կատարւեց առանձնութեան, իր տեսակի դիտական ընդյատակեայ գաղտնապահութեան մէջ եւ հրատարակւեց թերթերում, վրացերէն լեզուով «Ինութիւնը եւ վրացերէն լեզուի յատկութիւնները» վերնագրով: Այդ ժամանակից ի վեր, ակադեմական կեանքը չրջապատող պայմանները թոյլ չտուին ինձ բացայայտօրէն զրաղւելու այդ խընդրի մշակութեամբ, մինչեւ գոկտորական չարադրութեան պաշտպանութիւնս 1903 թ.: Միայն 1908 թ. հրապարակ հանւեց այսպէս կոչւած յաբեթական տեսութեան ամփոփումը, «Նախնական հաղորդակցութիւն վրացերէնի եւ սեմական լեզուների ազգակցութեան մասին» յօդւածում, որ մի ներածութիւն է «Հին-վրացական լեզուի քերականութեան հիմնական աղիւսակների»-ի եւ այդ լեզուի բայերի կազմութեան հիմքերի վերծանութեան առաջին փորձն է: Աչխատութիւնը ձօնւած է իմ ղեկավար, սեմագիտութեան պրոֆէսոր Ռոզէնի յիչատակին: Ես նրան եմ պարտական գլխաւորապէս իմ գիտական դպրոցի համար եւ նրա չնորհիւ պահւեցի համալսարանի գիտական միջավայրում: Նա վախճանւեց երկու-երեք տարի անցած այն օրից, երբ ինձ յաջողւեց կարդալ նրան «Վրացերէնի ազգակցութիւնը սեմական լեզուների հետ» աշխատութեանս արդէն տպւած յառաջաբանը: Նա մէկից աւելի անգամներ ընդհատում էր ընթերցանութիւնս բացագանչելով – «Այո՛, դուք ամէն ինչ մտածել ու մշակել էք, այո՛, դուք յստակ կերպով ապացուցել էք»: Այն ինչ նա էր, որ պարտութիւն էր գուշակում ինձ:

Դեռ ուսանողական նստարանի վրա ես գարձայ իմ վրացերէն լեզուի պրոֆէսորի դառնութիւնների ակամայ պատճառը: Նա չէր կարողանում մարսել ոչ իմ լեզւաբանական, ոչ էլ գրական-պատմական եզրակացութիւնները եւ սկսեց վարկաբեկել իմ աւարտական չարադրութիւնը: Նա կարծում էր, թէ ես ուզում եմ գրաւել իր ամբիոնը, թէեւ ես բնաւ ամբիոնի աչք չունէի եւ երազում էի վերադառնալ հայրենիք աչխատելու: Բայց Կովկասեան Ուսումնական Վարչութեան հակազգային քաղաքականութիւնը, ըստ որի հայերէն կամ վրացերէն լեզուների ուսումը դիտւում էր որպէս ազգային սբնապարծութեան մի նչան, եւ ամէն կերպ գաղափարական հակամարտութիւն էր սերմանւում Կովկասի ժողովուրդների մէջ, նոյնպէս աչխատանքի բնականոն պայմաններ չէր ստեղծում: 1889 թ. Կովկասեան Ուսումնական Վարչութիւնն ինձ առաջարկեց մի ուսումնասիրական ուղեւորութիւն կատարել դէպի Սվանիա, բայց վրացական չրջանում ես տեսայ, որ իմ դէմ գժգոհութիւն կայ այն բանի հա-

digitised by A.R.A.R.@

մար, որ ես պնդում էի, թէ վրաց գրականութիւնը կապուած է պարսկականի հետ եւ որ վրացի հանճարեղ բանաստեղծ Շոթա Ռուստաւելու երկի նիւթը պարսկական ծագում ունի: Այդ դժգոհութիւնը վերածուեց զայրոյթի բուռն փոթորիկի, երբ ես սկսեցի պարզել վրաց դպրութեան անդրանիկ յուշարձանի՝ Աստուածաշունչի հայերէնից թարգմանուած լինելու փաստը: Ես ստիպուած եղայ վերադառնալ Պետերբուրգ եւ համաձայնուել ընդունելու հայագիտութեան պրոֆէսոր Պատկանեանի արած առաջարկը – պատրաստուել հայ բանասիրութեան, լեզուի ու գրականութեան պրոֆէսորութեան համար:

Վերջնականապէս հայերէնի մասնագիտութեամբ զբաղուելու վճիռը ես պարտական եմ երբայագէտ Դ. Ա. Խվոլսոնին: Ես գրաւեցի հայերէն լեզուի ամբիոնը, հակառակ, որ այդ ամբիոնի համար պատասխանատու պրոֆէսորը*) մերժեց մասնակցել իմ մագիստրոսական քննութեան եւ հակառակ հայերի պատուիրակութեան խնդրանքի՝ հայագիտութեան ամբիոնը չյանձնել ոչ-հայի:

Ժամանակն է այստեղ ընդհատել կենսագրական փաստերի հաղորդագրութիւնը, որովհետեւ նրանք կապուած են այժմ դեռ գործող անձերի եւ հիմնարկութիւնների հետ: Պէտք է մատնանշել միայն զանազան լեզուների վերաբերւող նիւթերի հաւաքման համար կատարուած մի շարք գիտական արշաւանքներս՝ նկատելով միաժամանակ, որ բոլորովին անպէտք առասպել է ինձ եղած վերագրումը, թէ ես խորապէս ծանօթ եմ Կովկասեան բոլոր լեզուներին: Իսկ միւս կողմից, առասպել չէ, այլ ճշմարիտ իրականութիւն, որ իմ բոլոր ստեղծագործական լեզուաբանական գաղափարները առանձնասենեակի աշխատանքի արդիւնք չեն, այլ ծագել ու ձեւակերպուել են մարդկանց եւ բնութեան հետ ունեցած շփումներիս ընթացքին, փողոցներում, շուկաներում, անապատներում եւ ծովերի վրա, լեռներում եւ դաշտերում, գետերի եւ աղբիւրների մօտ, ձիու վրա ու վագոնում, բայց բնաւ երբեք առանձնասենեակում:

Խնդիրների թիւը շատ շատ էր, մէկը յաջորդում էր միւսին. ուսումնասիրել Կովկասը, նրա մշակութային պատմութիւնը, լեզուն, գրականութիւնը եւ նիւթական մշակոյթի յուշարձանները: Սկսելով վրացերէն եւ հայերէն լեզուներից՝ առաջադրուած խնդրի ուսումնասիրւող առարկաների շրջանակը աստիճանաբար ընդլայնւում էր մի շարք ոչ-կովկասեան լեզուներով, որոնցից մէկը կապուած էր վրացերէնի, միւսը՝ հայերէնի հետ: Մէկ խնդիր սակայն,

*) Պրոֆ. Պատկանեանը արդէն մեռած էր: Հայագիտութեան ամբիոնը գտնըւում էր վրացի պրոֆ. Ցագարելիի տեսչութեան տակ: ԽՄԲ.

որ կարմիր գծով անցնում է իմ բոլոր աշխատութիւնների միջից եւ մնում է մինչեւ այժմ, լեզուի խնդիրն է, որ սկզբնապէս ուսումնասիրւում էր հայ եւ վրացական գրական հետաքրքրութիւնների սահմանում, իսկ յետոյ՝ նաեւ լեզուագիտական: Պատմա-գրական հետաքրքրութիւնները փոխարինուեցին հնագիտական հետաքրքրութիւններով, որոնք իրենց համար նիւթ գտան հայկական միջնադարեան քաղաք Անիի պեղումների մէջ: Անին բացառիկ նշանակութիւն ունի Կովկասի բոլոր ժողովուրդների ուսումնասիրութեան համար, թէեւ նախապէս բերդն ու բնակչութիւնը այնտեղ զուտ հայկական էին: Անիում ստեղծուեց յատուկ մի աշխատանոց ուսումնասիրելու համար Կովկասի հնութիւնները: Սակայն, քայլ քայլի վրա Կովկասեան լեզուների ծագման հարցը աճեց ու վերածուեց մարդու հնչական խօսքի ծագման խնդրին:

Առաջադրուած խնդրի լուծման համար մասնաւորապէս նպաստաւոր էր այն փաստը, որ Արեւելքի բոլոր հիմնական լեզուները ամփոփուած էին համալսարանի մէկ բաժանմունքում: Բացի վերեւ յիշուած լեզուներից, ես զբաղւում էի եւ սանսկրիտով, հին պարսկերէնով եւ փէհլեւի լեզուով: Աշխարհի հիմնական, ինքնուրոյն մշակոյթի տէր լեզուներից, երբ տեսութիւնը պարզեց նաեւ նրանց գիտութեան անհրաժեշտութիւնը, ինձ պէտք եղաւ լեզուագիտական տեղեկութիւններս լրացնել միայն հեռաւոր Արեւելքի լեզուներով:

Յաբեթական տեսութիւնը, որ այժմ իր մէջ ամփոփում է աշխարհի բոլոր լեզուները, յանդեց լեզուագիտութեան եւ նիւթական մշակոյթի հասարակական շարժումների պատմութեան կապակցութեան հարցին, եւ այն եզրակացութեան, որ ինչպէս Արեւելքի ու Արեւմուտքի բոլոր մշակոյթները, այնպէս եւ լեզուները միեւնոյն ստեղծագործական երեւոյթի արդիւնքն են: Մի կողմ են ընկել ոչ միայն կրօնական, այլեւ ազգային բաժանումները, իբրեւ լեզուների կազմութեան ստեղծագործական ազդակներ: Ցեղային ծագումի տեսակէտից տարբեր համարւող լեզուներ դուրս եկան միայն տարբեր դարաշրջանների ստեղծագործութիւն: Լեզուների ամէն մի ցեղային ընտանիք դուրս եկաւ ոչ թէ ծագումով տարբեր լեզւական մի խումբ, այլ նախորդ դրութեան զարգացումը հանդիսացող նոր դրութիւն: Անհետացել է ոչ միայն վրացերէնի, այլ նոյն իսկ չինական լեզուի առանձնացումը: Եւ վերջին ժամանակներս մենք ականատես ենք հաստատմանը մի փաստի, որ Ճափոնիայից ու Չինաստանից սկսած մինչեւ Ատլանտեան ովկիանոս մշակութային ու նախապատմական կեանքի հիմնական բառերը միեւնոյնն են: Բոլոր լեզուների բոլոր բառերը յանգում են չորս տարրի:

digitised by A.R.A.R.@

Պատերազմի եւ Կովկասի հետ յարաբերութիւնների խզման հետեւանքով, ես ժամանակաւորապէս ընդհատեցի Կովկասեան լեզուների աշխատանքներս եւ ձեռնարկեցի արեւմտեան Միջերկրականի եւ մասնաւորապէս Եւրոպայի նախապատմական լեզուների միակ մնացորդ՝ բասկեան լեզուի ծագման հարցի ուսումնասիրութեան: Հնարաւորութիւն ստանալով ուղեւորուել Արեւմուտք, բասկերէնի հետազօտութեան ժամանակ, ես հաստատեցի ազգակցութեան մի շարք նշաններ բասկերի լեզուի եւ մեռած էտրուսկեան, Կովկասեան յաբեթական լեզուների միջեւ, բայց եւ հրաժարուեցի այն մտքից, թէ յաբեթական լեզուների ծագումը կապուած է միայն բասկերէնի հետ, ինչպէս եւ Կովկասը այդ հնագոյն լեզուների նախահայրենիքը համարելու տեսակէտից:

Ինձ համար աննկատելի կերպով, ընդհանրապէս լեզուի, այսինքն՝ մարդկային խօսքի ծագման խնդրի լուսաբանութեան ընթացքում, ես շուտով ձեռք բերի այնպիսի տւեալներ, որոնք հարկադրեցին հետազօտական աշխատանքների կենտրոնը մեռած լեզուներից փոխադրել դէպի կենդանի լեզուները եւ լեզուական երեւոյթների տարբերութիւն ու յաջորդականութիւնը որոշել ըստ մի տեսակ երկրաբանական հնութիւն ունեցող խաւերի: Սա հետազօտութեան հնախօսական եղանակ է: Նա ստուգւում է այն բանով, որ աշխատանքի ընթացքում երեւան եկած բացերը լրացւում են Կովկասի նոր, դեռեւս չուսումնասիրուած լեզուների հետազօտութեամբ եւ կամ հայերէնի ու վրացերէնի հարեւան կամ ցեղակից լեզուների միջոցով: Նոյն այդ դրութիւնները հաստատւում են եւ այն լեզուներով, որ իմ տեսութեան ստեղծման ժամանակ ես դեռ չգիտէի եւ մտադիր էլ չէի ուսումնասիրել:

Երբ յայտնի դարձաւ մարդկային խօսքի զարգացման ընթացքը, որ պատմութիւնն է չարժման բազմաթիւ անկատար լեզուներից դէպի թւով նւազ, կատարեալ լեզուները, եւ երբ ընդնշմարուեցին անցեալ ճանապարհների հանգրւանները, ապագայ անխուսափելի միաձուլումը առաջադրեց մի նոր խնդիր եւ երեւան հանեց լեզւագիտութեան նշանակութիւնը: Այժմ լեզւագիտութիւնը պէտք է զբաղւի ոչ միայն լեզուի անցեալով, այլ եւ նրա ապագայով եւ նպատակ պէտք է դնէ՝ գիտակցել ու ղեկավարել մարդկային խօսքի զարգացման գործողութեամբ, մի գործողութիւն, որ տեղի է ունենում շատ դարեր եւ առաջնորդում է մարդկային խօսքի միութեան:

ՇԱՒԱՐՇ ՆԱՐԴՈՒՆԻ

ՆՊԱՍՏ ՄԸ
ՀԱՅ ԵՒ ԹՈՒՐՔ ԱՇՈՒՂԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ

Ա. ՄԱՍ

Վէճին պատմութիւնը.– Թրքաբան հայ աշուղներ.– Իսլամ աշուղներ:

Բ. ՄԱՍ

Ի՞նչ կը նշանակէ «աշուղ».– Բառին ծագումը, «աշը՞ք» (արաբերէն = աստուածպաշտութեան՝ արեւելեան միսթիք վարդապետութեան մը հետեւորդ), թէ «աստղ» (հայերէն = երգիչ, երաժիշտ).– Ժողովրդական բանաստեղծութիւն եւ աշուղական բանաստեղծութիւն.– Այս արուեստը Ֆրանսացիներուն մէջ, Միջին – Դարուն, (troubadour, jongleur, եւայլն).– Հայ եւ Թուրք աշուղական ստեղծագործութեանց յատկանիշները եւ համեմատութիւնը.– Տարբերութեանց ճշդումը տաղաչափական, գեղեցկագիտական եւ փիլիսոփայական տեսակէտներով.– Եզրակացութիւն:

Գ. ՄԱՍ

Մատենագրական ցանկ:

Ա. ՄԱՍ

Զինադադարին, Քէօփրիւլիւ Զատէ Մէհմէտ Ֆուատ պէյ, որ գրականութիւն կը դասախօսէր Պոլսոյ Թրքական համալսարանին մէջ, ժողովրդային բանաստեղծութեան մասին խօսած ատեն՝ պահ մը կանգ կառնէ հայ աշուղական ստեղծագործութիւններուն վրայ եւ կը յայտարարէ թէ հայ աշուղները հարկատու են Թուրք աշուղներուն, իրենց լեզուով, ձեւով եւ խորքով:

Այս դասախօսութիւնը, որ յետոյ լոյս տեսաւ Թրքական պարբերականի մը մէջ, աղմուկի առարկայ դարձաւ մամուլին համար:

Եղան հայ գրագէտներ, որ, Ճակատամարտի մէջ, քննադատեցին Քէօփրիւլիւ Զատէ Մէհմէտ Ֆուատ պէյի տեսակէտները, երկար

digitised by A.R.A.R.@

յօդուածաշարքերով աշխատեցան ցոյց տալ թէ որքա՛ն հեռու էին իրարմէ հայ եւ թուրք աշուղները իրենց ստեղծագործութիւններով:

Դեռ պիտի շարունակէր այս վէճը, երբ յունական աղէտը պատահեցաւ: Հայ մամուլը, ընդհանուր խուճապին մէջ, ի հարկէ կարճ պիտի կապէր ու լռէր:

Ֆուատ պէյ շարունակեց իր դասախօսութիւնը, պնդեց թրքական քաղաքակրթութեան գերազանցութեան վրա, քննադատեց հայ մշակոյթին տրուած արժէքը, զայն հարկատու համարեց թրքականին: Այսպէս Ֆուատ պէյ աշակերտներ հասցուց:

Հիմա թրքական հրատարակութիւններու մէջ դուք կը գտնէք բազմաթիւ աշխատութիւններ, որոնք կը պնդեն թէ հայ աշուղական գրականութիւնը կը կրէ թուրք աշուղական գրականութեան բացարձակ ազդեցութիւնը, թէ թուրք աշուղները բարձր են արժէքով հայ բոլոր աշուղներէն:

Քէօփրիւլիւ Զատէ Մէհմէտ Ֆուատ պէյի այդ աշակերտներուն մէջ ուշադրութիւն կը գրաւէ մասնաւորաբար Սաատէտտին Նիւզհէթ, երիտասարդ դասախօս մը թուրք գրականութեան: Եւ այս երկու թուրք մտաւորականները նոյն բանն է որ կըսեն իրենց աշխատութիւններով*) կը պնդեն թէ հայ աշուղական ինքնուրոյն եւ ինքնատիպ գրականութիւն չկայ,- հայ աշուղները պարզ հետեւորդներ են թուրք աշուղներուն:

Այս յանձնապաստան տեսակէտը ոչինչով կը զարմացնէ մեզ, մանաւանդ հիմա՝ երբ, Պոլսոյ մէջ, ափ մը թուրք մտաւորականներ կուրանան մեծագոյն քաղաքակրթութիւնները, զորս արձանագրած է պատմութիւնը: Հանրային կարծիք ստեղծելու, իրենց նիւթական եւ մտաւորական արտադրութիւններուն մասին հաւատք ներշնչելու, միւս կողմէ Հայոց վայելած համակրանքը փճացնելու քաղաքականութիւն,- ուրիշ ոչինչ:

Հարկ է, սակայն, դիտել տալ թէ չի բաւեր ուրանալ օտար մշակոյթ մը, հին քաղաքակրթութիւն մը, գնահատուած ստեղծագործութիւն մը: Անհրաժեշտ է նախ ճանչնալ և յետոյ համեմատել: Ինծի կը թուի թէ թուրք մտաւորականները չեն ճանչնար (չհեռանանք նիւթէն եւ խօսինք միայն մեր հարցին մասին) հայ աշուղական արուեստը,- ահա թէ ինչո՛ւ սխալ է իրենց տեսակէտը:

*) Ա.- Քէօփրիւլիւ Զատէ Մէհմէտ Ֆուատ.- *Թիւրք էտէպիյաթընըն էրմէնի էտէպիյաթը իւզէրինտէքի թէսիրաթը*, Տպ.«Էտէպիյաթ Ֆաքիւլթէսի մէճմուասը», Բ. տարի, 1922, թիւ 1:

Բ.- Սաատէտտին Նիւզհէթ.- *Էրմէնի սազ շայիրլէրի*, Տպ.«Միլլի մէճմուասը», թիւ 119:

Արդարեւ, ըստ Ֆուատ եւ Նիւզհէթ պէյերուն, հայ աշուղ ճանչցուեր են քանի մը ... թուրք աշուղներ:

Սաատէտտին Նիւզհէթ, որ այնքան կը պարծենայ թուրք աշուղներուն ազդեցութեամբ, իբրեւ հայ աշուղ կը փնտռէ - կը փնտռէ՝ հազիւ Աշըք Վարդան մը եւ Էրզրումլու Մովսէս մը կը գտնէ: Բայց երբե՞ն ի վեր հայ աշուղական ամբողջ ստեղծագործութիւնները կը ներկայացնեն այս երկու թրքաբան աշուղները, զորս չի ճանչնար մեր գրականութեան պատմութիւնը: Ինծի կը թուի նաեւ թէ Նիւզհէթ պէյ տակաւին չէ հասկցած ինչ որ մենք կը կոչենք ստեղծագործութեան ազգայնութիւն, հաւաքականութեան մէջ արուեստի արտայայտութիւններուն ինքնատպութիւնը եւ մայրենի լեզուով մշակումը:

Արդ, Հայերս ունինք աշուղական գրականութիւն մը, որ իր ազգայնութեամբ այնքան ինքնատիպ է, որքան հին՝ իր պատմութեամբ:

Եթէ կատարել հայ աշուղական գրականութեան ուսումնասիրութիւնը, անկարելի է չքրքրել մինչեւ այն հեռաւոր թուականները, երբ Գողթնիքի հայ երգիչները, նուագարաններով կամ շրթներով, կը փառաբանէին աստուածներու ծնունդը, թագաւորներու սէրերը եւ քաջերու դիւցազներգութիւնը: Ես չեմ գիտեր թէ, այդ շրջանին, ո՞ւր կը գտնուէին Թուրքերը, ո՞ր վրանին տակ, ո՞ր անապատին մէջ:

Այսօր Հայերս ունինք հայ տոհմիկ տաղաչափութիւն մը, որուն գաղտնիքները գիտէին միայն մեր ժողովրդական երգիչները: Մեր մէկ անտունին կամ «հայրէն» մը չեմ փոխեր թրքական ամբողջ աշուղական գրականութեան հետ: Ֆուատ կամ Նիւզհէթ պէյերը լսե՞ր են, ուսումնասիրե՞ր են մեր անտունիները, որոնք «աշուղական ստեղծագործութիւններ» են անպայման: Կրնա՞ն մեզի բացատրել թէ մեր ժողովրդական տաղաչափութեան մէջ ի՞նչ ձեւեր կան, կամ մեր տոհմիկ ստեղծագործութեանց մէջ ի՞նչ արտայայտութիւններ կան, որ նմանէին իրենց տէսթաններուն կամ քոշմաներուն: Չէ՞ որ հայ տոհմիկ աշուղներու ստեղծագործութիւնները ձեւով եւ խորքով կը տարբերին թրքական ստեղծագործութիւններէն:

Սաատէտտին Նիւզհէթ կը գրէ.-

«Թուրքերը, թիւով աւելի, քաղաքական տեսակէտով տիրապետող, միւս կողմէ՝ քաղաքակրթութեամբ Հայոցմէ բարձր, հասկնա-

digitised by A.R.A.R.@

*լի է որ Հայերը պիտի պարտաւորուէին օրինակել Թրքական մշակոյթը» :**)

Ու կը յիշէ, իբրեւ փաստ, Թրքական «բարձր» մշակոյթին աշակերտ մը, Աշըք Վարդան:

Այս Թրքաբան աշուղը ապրած է անցեալ դարու սկիզբները: Իրմէ կը մնայ տէսթան մը, որ կը կրէ պէքթաշիներու մտածման եւ վարդապետութեան դրոշմը:

ՏԷՍԹԱՆ

Աստուած էր որ հրաման տուաւ ինծի յաւիտենականութենէն իջնել աշխարհ, մտնել մարդոց մէջ:

Ինկայ մօրս արգանդին մէջ եւ բրծուեցայ: Կաթիլ մը արիւն էի եւ մարդու կերպարանք առի:

Երբ դեռ մէկ տարեկան էի, ծաղիկներու մէջ փաթթուեցայ: Գլուխս առած՝ չորս ոտքով դեգերեցայ:

Հողերու մէջ, քարերու մէջ երեսի վրայ քալեցի: Ոչ պաղատանք կը հասկնայի, ոչ ալ կացութիւնը:

Երբ երկու տարեկան էի, ծարաւցայ՝ չխմեցի: Զխուսափեցայ կրակէն, քարէն ու ծառէն:

Տեսածներս չկրցայ զանազանել մէկը միւսէն: Զահէլ էի, կենդանիի պէս տգէտ:

Երբ հինգ տարեկան էի, սկսայ ծամել ակռաներս: Երբ վեց տարեկան էի, տարեկիցներուս հետ խաղացի:

Երբ եօթը տարեկան էի, սկսայ քիչ մը բրծուիլ: Երբ ութ տարեկան էի, ձայնս հասաւ ամէն կողմ:

Տասը տարեկան էի, երբ բաժնուեցայ ջահելութենէն: Ալ տեսած-ապրած մարդոց կարգն անցայ:

Սիրահարեցայ, ադին անդին ժուռ եկայ: Տեսնողները խենթ կը կարծէին զիս:

Տասներկու տարեկան էի, երբ կիսովին խելքս կորսնցուցի: Տասներեքին մէջ ա՛լ ոչ պատիւ մնաց, ոչ ալ ամօթ:

Երբ տասնըչորս տարեկան եղայ, ամէն սատանայութիւն սորված էի այլեւս:

Երբ քսան տարեկան եղայ, ամէն սահման անցայ: Սէրս բոց առաւ, վառեց զիս *ու* ինքզինքէս հանեց:

---
*) *Թիւրք էտէպիյաթը Թարիխի վէ Նիւմունէլէրի*, Բ. շարք, Տպ. 1931, էջ 515:

Վարարուն գետի մը պէս փրփրեցայ, յորդեցայ: Երբ կը գոռայի, առիւծի կը նմանէի:

Երեսունիս մէջ ոչ ոքի արժէքը ճանչցայ: Կտրին էի, վատոգիներու հետ չհամաձայնեցայ:

Ոչ ոքի դէմ ատելութիւն սնուցի: Ինչ գործի որ ձեռնարկեցի, վեհանձնութեամբ շարժեցայ:

Քառասունիս մէջ կարգ եւ օրէնք հետապնդեցի: Սիրահարութենէն յոգնեցայ, սիրածէս ձանձրացայ:

Պղտոր գետի պէս հանդարտ ու ծանր հոսեցայ: Ծփծփալով գացի հորիզոնէ հորիզոն:

Երբ քառասունըհինգ եղայ, ես ալ հասկցայ որ մեռնիլ կայ: Ծուռ ճամբայէն շիտակ ճամբան անցնիլ կայ:

Վերջին դատաստանի շեփորին ձայնը լսել կայ: Բոլոր մեղքերս աչքեւս եկան:

Յիսուն տարեկան էի, տրամադրութիւնս փոխուեցաւ: Երակներուս արիւնը ցամքեցաւ հատաւ:

Մարմնոյս վրա միսս սկսաւ զօսանալ: Ես ալ հասկցայ որ աշխարհ մարդու չի մնար:

Վաթսունիս մէջ ալ համհոտ չմնաց: Շատ աշխատեցայ, արդարութիւն չգտայ:

Անկարող ըլլալով՝ նորէն բարեկամացայ թշնամիիս հետ: Ուժս չներելուն՝ հակառակորդներուս ընկեր եղայ:

Երբ եօթանասուն տարեկան եղայ, բերանս աւերակ դարձաւ: Մարմինս ամբողջ չորցաւ ցամքեցաւ:

Ցաւն ու մորմոքը պատեց ամէն դիս: Ճակատագիրն էր որ *աման* կանչել կուտար ինծի:

Ութսունիս մէջ ոչ ոք կարեւորութիւն տուաւ խօսքիս: Ոչ զաւակս, ոչ ալ սպասաւորս կը ծառայէր ինծի:

Ոտքս անգամ կը մերժէր երթալ հոն ուր որ կուզէի: Մէջքս ծռեցաւ այս կողմէն ալ, այն կողմէն ալ:

Իննըսուն տարիքիս մահը իջաւ վրաս կախուեցաւ: Ամբողջ մարմինս կոխկրտուեցաւ:

Հարիւր տարեկանիս շունչս կտրեցաւ: Հոգիս բաժնուեցաւ, դիակս մնաց անտէր:

Կողոպտեցին ինչ որ կար դիակիս վրա: Չորս - հինգ արշըն պատանքի մէջ թաղեցին զիս:

Ազգ - ազգական ոտքի ելան: Դիակս տարին գուբ նետեցին:

Աստուած հրաման ըրաւ, վերջին դատաստանի փողը հնչեցուցին: Ամէն հոգի իր դիակը գտաւ:

digitised by A.R.A.R.@

Ողջնցան բոլորը: եւ եկան ծանր դատաստանին, գերագոյն ատեան:

Աստուածային օրինագիրքը վերցուցին: կարդացին, մէկիկ մէկիկ ցոյց տուին:

Բարիք գործողը դրախտ ղրկեցին: Բարիք չգործողը մէկ կողմ կեցուցին:

Ով խելք ունի՝ թող ծառայէ Աստուծոյ: Ոչ ոք գիտէ թէ ո՞վ կը կորսընցնէ եւ ո՞վ կը շահի:

Աշխարհի ստացուածքները տեսակ մը աւանդ են մարդոց ձեռքը: Այս սուտ աշխարհիը ոչ երիտասարդին կը մնայ, ոչ ալ ծերին:

Սորվէ Աշըճ Վարդանի երգերը, մի՛ մոռնար: Լսողն ալ թող մտիկ ընէ, իմանայ,

Տէր Աստուած իր բոլոր արարածներուն օգնական ըլլայ: Ամէնին վերջն ալ Աշըճ Վարդանի:

Թէ Հայերը պարզապէս կօրինակեն Թրքական մշակոյթը կամ չաղաթայ արուեստը, Սաատէտտին Նիւզհէթ ուրիշ փաստեր ալ ունի, – այսպէս կը յիշատակէ Թուրքերէն եւ պարսկերէն ոտանաւորներու ձեռագիր հաւաքածոյ մը, իր մատենադարանէն: Այդ հաւաքածոն կը կրէ սա մակագրութիւնը,- «Մկրտիչի գործ»: Կրնանք երեւակայել, որ այս Մկրտիչն ալ, Վարդանի նման Թրքաբան, պէէֆքաշիներու մտածման եւ փիլիսոփայութեան մէջ թաթաւուն, այն ծաղիկը չէ որ մեզ պիտի հմայէր:

Նիւզհէթի վարպետը, ինչպէս կը յիշատակէ ուրիշ հայ մըն ալ, Սարգիս Զէքի Նորլուեան, որ ոչ միայն Թուրքերէն ոտանաւորներ է գրած, այլ եւ աշուղական ոճով սոփիական ֆօշմաներ: (Ուշադրութի՛ւն, ինչպէս վերը՝ Վարդանն ու Մկրտիչը կը մատնէին պէէֆքաշիական մտածման դրոշմը, այստեղ եւս՝ Սարգիս Զէքի կը յայտնուի սոփիական պատմուճանով,- այս պարագաները կարեւոր են՝ ճշդելու համար, յետոյ, հայ եւ Թուրք աշուղական դրականութեանց յատկանիշները, իրարմէ բոլորովին տարբեր մտածման իրենց խորութեամբ): Մեր վերլուծման մէջ իրենց կշիռը պիտի ունենան նաեւ Սարգիս Զէքիի կեանքին մասին տրուած տեղեկութիւնները, որ ահաւասիկ.- Ծնած է Սունկուրլու (կեսարիոյ չրջանը), ուսումը ըստացած՝ մէտրէսէի մէջ, պետական պաշտօնեայ, հեղինակ բազմաթիւ ոտանաւորներու,«իր պէէֆքաշիական բանաստեղծութիւններովը Թուրքերուն իսկ գնահատութեան արժանացած»: Նմոյշ մը.-

Նա էհլինէ մէյք կիւլկիւն իչիրմէ,	Եարա մէյիլ վէրիպ աչըղն պիր եարէ,
Խօյլէ միւֆխալէրին պէզմինէ կիրմէ,	Եարէնէ կայրիհէն արամա չարէ,
Եարանա վէր կէօնլիւն զահիհէ վիրմէ,	Զէքի նէ արարսուն նէֆսինտէ արէ,
Թիւքիյէ կիւվէրճին էմանէթ օլմազ:	Էէր չէյխիմ տիյէնտէ քէրամէթ օլմազ:

Թուրք գրականութեան ուրիշ դասախօս մը, Մուսթաֆա Նիհատ, իր Թուրք գրականութեան պատմութիւն գործին մէջ, կը յիշատակէ երկու եղբայրները, Հայ, որոնք, Մահճուպի եւ Հարպի անունով, մեծ համբաւի տիրացած են իրենց Թուրքերէն բանաստեղծութիւններով: Գաղափար մը տալու համար այդ բանաստեղծութեանց խորքին մասին, կը բաւէ յիշատակել թէ Մահճուպի ոտանաւոր մը ունի, գովասանք իսլամութեան մարգարէին:

Եթէ այս Թրքաբան երգիչներն ըլլային միայն, հետեւորդ Թրքական «բարձր» մշակոյթին, ինչպէս կամ Նիւզհէթ պէյերուն կրնար հաստատել թէ հայկական արուեստը բան մը կը պարտի Թրքականին: Մանաւանդ որ Թրքաբան այդ հայ երգիչները չատ ալ հին չեն, եւ հայ աշուղական արուեստը ԺԹ. դարու գործ չէ անպայման, Թրքականին յետընթաց:

Ս. Կուրտիկեանի պրպտումներուն համաձայն, կը հաստատուի որ «ԺԶ. դարէն սկսեալ, Թուրքիոյ մէջ տեսնուած են հայ բանաստեղծներ եւ աշուղներ, որոնք Թուրքերէն տաղեր յօրինած եւ Թուրքերէն երգած են»:)

Մեր քննադատութիւնը կատարելէ առաջ, հարկ կը համարինք քաղաքավարի տալ Կուրտիկեանի պրպտումները.-

Ըստ Կուրտիկեանի, ԺԵ. կամ ԺԶ. դարուն պարսկական տագնապահարութիւնը տիրապետեց օսմանեան գրականութեան մէջ, այնպէս որ Թուրք ժողովրդական բանաստեղծները, որոնք Թրքական չափով կը գրէին, կորսնցուցին իրենց յարգը եւ «անոնց գործերը հաւաքածոներու մէջ տեղ չգտան, բացի խորհրդապաշտ բանաստեղծներէն, որոնք սոփիական աղանդի մը կը հետևէին» (ընդգծումը իմս է, Շ. Ն.), եւ յաճախ Թուրք տաղաչափութեան օրէնքներուն համաձայն պարզ Թուրքերէն ոտանաւորներ կը գրէին: Այս բացատրութեամբ, Ս. Կուրտիկեան Թերեւս կուզէ ըսել Թէ կորսուած են ԺԵ. եւ ԺԶ. դարերէն առաջ յայտնուած ժողովրդական բանաստեղծներու կամ աշուղներու անունները, այնպէս որ կարելի չէ փաստ մը գտնել նաեւ Թրքաբան հայ աշուղներու գոյութեան մասին նախքան ԺԵ. դար,- մեզի համար հետաքրքրականը այն է Թէ ԺԵ. դարէն առաջ իսկ Թուրք ժողովրդական երգիչները, եթէ ոչ բոլորը, կը կրէին սոփիական աղանդին դրոշմը:

*) Թրքագէտ հայ բանաստեղծներ եւ աշուղներ, Տարեցոյց Պոլսոյ Ազգ. Հիւանդանոցի, 1935:

digitised by A.R.A.R.@

Առաջին անգամ ԺԶ. դարուն Աշըք Չէլէպի կը յիշատակէ հայ բանաստեղծ մը, Տիարպէքիրցի, որ, Մէսիհի թրքական ծածկանուն, տաղեր գրած է «աչէրլի եւ չաղաթայ բարբառով»: Մէսիհի գիտէր նաեւ պարսկերէն, գեղեցիկ գիր ունէր, եղած է ուսուցիչ եւ վաճառական, ճամբորդած է Պոլիս եւ Վենետիկ:

Նմոյշ մը իր տաղերէն.–

Պիւլպիւլին շուրուֆիկանըն կէօրիւպէն էյլէտիլէր,
Կէօնճէյի թազէ թէպէսսիւմ, կիւլիւ աՀմէր խանէնտէ:

Չաղաթայախառն բարբառով.–

Է՛յ խօշ օլ վաքթ, Մէսիհի՛, քի սէնին ճանընկա
Եար տիւզտիւէ պաքուպ էյլէյէ չէքքէր խանտէ:

Էվլիա Չէլէպի կը գրէ թէ ԺԷ. դարուն՝ շատ Հայեր կը գտնըւէին օսմանեան գրականութեան Հմուտ: Ինչպէս Երզրումցի Մովսէս, որ, արՀեստով փորագրիչ, գործածած է Հաքքի (փորագրիչ) թուրքերէն ծածկանունը: Կը թղթակցէր Նապիի Հետ, որ նշանաւոր բարոյախօս - փիլիսոփայ բանաստեղծ մըն է, (մեռած 1712ին):

Նապիի եւ Սէյիտ Վէհպիի (մեռած 1736ին) վկայութեանցը Համաձայն, Վարդան եւ Մէճնուն անունով Հայ ժողովրդական բանաստեղծներ նշանաւոր էին իրենցմէ առաջ:

ԺԷ. դարուն կը յիշատակւին թրքաբան բանաստեղծ Հայ պատրիարքներ,– Մելքիսեդեկ Սուպհի, Գալուստ Կայծակ: ԺԸ. դարուն՝ Յակոբ Նալեան:*)

Նալեան, Զմարացի, ծնած 1701ի մօտերը, երկու անգամ պատրիարք, մեռած 1764ին: Ունի քանի մը գործեր, Հրատարակւած.– Զէն հոգեւոր, որ կը բաղկանայ 3 մասէ: Առաջին մասը՝ քրիստոնէական եւ աստուածաբանական գիտելիքներ, ենթադրեալ Հարցումներու պատասխանելու ձեւով, գրաբարախառն Հայերէնով: Երկրորդ մասը՝ թուրքերէն լեզուով եւ Հարց - պատասխանի ձեւով քարոզներ ու խրատականներ, Համեմւած թուրքերէն ոտանաւորներով: Երրորդ մասը՝ թուրքերէն լեզուով բարոյական պատմութիւններ:

Իր ոտանաւորները, թրքական չափով, «մեծ մասամբ թարգմանութիւն պարսիկ նշանաւոր սոֆիներէն Շէյխ Աթթարի խրատագիրքէն»: Տեղ մը կը գրէ. «Թուրքերէն ոտանաւորները ընթերցողներուն դիւրաՀասկնալի ըլլալու Համար թրքական չափով գրեցինք, եթէ ոչ

*) Այս մասին կարդալ Պոլսոյ Ազգ. Հիւանդանոցի Տարեցոյցները 1901, 1903 եւ 1905:

մենք արաբական տաղաչափութիւն ալ գիտենք»: Ունի նաեւ կազէլներ (սիրային երգեր), Նիհատի կեղծանունով.–

Նօլա աղլարսա կէօզլիւմ, կիւլ կիպի սէն կիւլ
սանէմա՛,

Երիտիր պիւլպիւլի տիլ էյլէսէ կիւլկիւլ
սանէմա՛,

Օլտու պէզմինտէ կէօզլիւմ սաղարի փիւրմիւլ
սանէմա՛,

Սէնի կիւլ գըլտը, պէնի սէն կիւլէ պիւլպիւլ
սանէմա՛,

Ծանօթ են նաեւ ուրիշ թրքաբան Հայ եկեղեցական բանաստեղծներ,– Իսէվի (Յակոբ վարդ. Պէրպէրեան), Սէլիմի (Յովհ. քհ. Հիւնքեարպէյէնտեան):

Յակոբ վարդապետ ունի կազէլի ձեւով Աստուծոյ ուղղեալ աղերս մը, ինչպէս նաեւ Աւագ Հինգշաբթի գիշերւան Չարչարանաց Խորհուրդին մասին ողբ մը.–

Աղլա՛, է՛յ կէօզ, տուրմա՛, է՛յ տիլ, սուպհատէք աղլա՛ պու շէպ,
Խալիքը քէվն ու մէքեանչուն ինսունճան աղլար պու շէպ,
Միւրտէյէ ճանլար վէրէն գըլտը պիզիմչիւն ճան ֆէտա,
Օլ սէպէպ պաՀր ու զէմին իւ ասիման աղլար պու շէպ:

Նմոյշ մըն ալ Հիւնքեարպէյէնտեանէ.–

Կէլ պէնիմ սէվտիյիմ շէՀլա պաքըշլըմ,
Մէսթանէ կէօզլէրին կայէթ ալեատըր,
Նէվզուհուր րէֆթարըմ, եօսմա րէվիշլիմ,
Միւլուքեանէ թարզըն պաշքա էտատըր:
Պէնի պիւլպիւլ կիպի զար էթմէ տօսթում,
Օլ քէլպ րաքիպլէրի եար էթմէ տօսթում,
Եօփիւպ սէվիշմէյէ ար էթմէ տօսթում,
Սէվմէք սէվիլմէք տէ էմրի խիւտատըր:

Այնուհետեւ պէտք է յիշատակել նաեւ Պոլսեցի Գրիգոր, թուրքերէն ծածկանունը Պահարի, որ ունի դասական լեզուով քերթւածներ եւ կազէլ մը: Նմոյշ մը.–

Պապը լութֆունտա սէնին պէնտէն օլուրսամ շաՀըմ,
Պունտան էօզկէ արասամ պիր ուլու տէօվլէթ պուլամամ,
Նիճէ իւֆթատէլէրին բաՀինէ գոյմուշ սէրիւ ճան,
Սէր ֆէտա էթմէք իչին քէնտիմէ նէօվպէթ պուլամամ:

digitised by A.R.A.R.@

Պրուսացի Գրիգոր, արհեստաւոր, Թուրքերէն գրական ծածկանունը Սէրվէրի։ Նմոյշ մը.-

Պահար էրսէ պանա վաքթի խազանըը
կուրպէթ էլլէրտէ,
Կէզէր դան աղլարըմ պունճա զամանըը
կուրպէթ էլլէրտէ,
Անընչիւն պու էլիֆ դատըմ քէմանըը
կուրպէթ էլլէրտէ,
Զէքիլմէզ հիճրիւ կամպարը կիրանըը
կուրպէթ էլլէրտէ,
Փէրիշանըը պէնիմ հալիմ, եամանըը
կուրպէթ էլլէրտէ,
Մէտէտ տոսթլար, իչիմ ահուֆիղանըը
կուրպէթ էլլէրտէ։

Գումգափուցի Յակոբ, գրական ծածկանունով Նամի, մեռած 27-28 տարեկան։ Վարպետը, Սէրվէրի, վրան տեսթան մը գրած։ Նմոյշ մը.-

Խասթէի խսեանա լութֆունլա տէվասըն
եա Մէսիհ,
Միւրտէկեանը ճիմիւճանա ճանփէզասըն
եա Մէսիհ,
Սէնտէնիր Թախթը տուլէթ, սէնտէնիր տասըը Փէյզ,
Փատիշահը էվլիեա վիւ էնպիեասըն
եա Մէսիհ։

Միհրան Պիտար Արապաճեան, ունի կազէլներ, Ֆուզուլիի վրա հիացող մը։

Պալըքէսիրցի Բիրեանի, աշուղ, երգած է նաեւ Պրուսայի մէջ, անունը Հաճի Գէորգ։ Նմոյշ մը.-

Տիւնեալըք հալիմիզ սորար պազըսը,
Պիզտէ սիմ եէրինէ էմրազ պուլունուր,
Պէօյլէ իմիչ ալնըմըզըն եազըսը,
Էլիմիզտէ սանթուր եա սազ պուլունուր։
Էլ օղլու արիֆտիր ատէմի սէզէր,
Սանման քի աշըքլար պէյհուտէ կէզէր,
Կէր պէօյլէ կիտէրսէ պիզտէ սիմիւ զէր,
Նէ գըշըն պուլունուր, նէ եազ պուլունուր։

Ինչպէս կը տեսնուի, հասած ենք իրական աշուղներու, բայց արդէն ժամանակակից։ Կուրտիկեան կը յիշատակէ ուրիշ հայ երգիչ-

ներ ալ Թրքական ծածկանունով,- Րէմզի, Զիհնի, Սաֆի։ Իրապէս գեղեցիկ է հետեւեալ քերթուածը, որ կը պատկանի Զիհնիի.-

Քեաթիպ սէն եազ, սապա սէնտէ քէրիմ գըլ,
Կէօթիւր արզուհալիմ եարա թէզ էլտէն,
Նազիքտիր էփէնտիմ, նէզաքէթլի եազ,
Կէօնտէրէլիմ օ տիլտարա թէզ էլտէն։
Քեաթիպ չոք ուզաթմա հարֆի իմլայը,
Հէմէն եազ տէրտիմի, խսթէր տէվայը,
Քէրէմ գըլ, պէքլէթմէ պատի սապայը,
Ազմ էյլէսին օլ տիյարա թէզ էլտէն։

Ահա, վերջապէս, այն արտադրութիւնները, որոնց իրաւատէր կրնան կանգնիլ Թուրքերը։ Մենք պիտի չպնդենք բէ ամէն ստեղծագործութիւն կը պատկանի այն ժողովուրդին, որուն լեզուով կը գըրւի այդ,- տեսակէտ մը որ ճիշդ է, ինչպէս կը հաստատէր նաեւ Ն. Աղբալեան, Փարիզի մէջ տրուած դասախօսութեան մը ընթացքին։ Հայ եւ Թուրք աշուղներու փոխադարձ ազդեցութեան հարցը վճռելու համար՝ կը բաւէ ճշդել թէ հայ աշուղական ստեղծագործութիւններուն յատկանի՞շն է սոփիական դրոշմը, որ տեսնուեցաւ Թըրքաբան հայ երգիչներու գործերուն վրա։ Բայց նախ՝ ուրկէ՞ կուգայ սոփիական այդ դրոշմը, որ միակ յատկանիշն է Թուրք աշուղներու ներշնչումներուն։Հետեւինք իսլամ աշուղներու պատմաշարքին։

Շէմսէտտին Սամի, իր հռչակաւոր բառարանին մէջ, աշըք բառին դէմ կը յիշատակէ ինը աշուղներ.-*)

1- Աշըք Էպուէլխայր.- Սմըղանոցի, մեռած 957ին։ Ապրած է Հերաթի մէջ (Պելուճիստան), Էօզպէք Խանի Շահին կողմէ տարուած Միջագետք, ուր մեռած։

2- Միրզա Ճաֆէր.- Հնդկաստանի բանաստեղծներէն։

3- Միր Ալի Թահսին.- Հնդկաստանէն։

4- Միր Գասիմ.- Հնդկաստանէն, Միջագետք այցելած։

5- Միր Քէրէմուլլահ Ագիլ Խան պին Նէվապ Տիւքրուլլահ Խան Ալէմկիրի.- Հնդկաստանէն։

6- Միր Կէլան Խան.- Հնդկաստանէն։

7- Ագա Մէհմէտ.- Սպահանէն։Տէրվիշ, դերձակ, մեռած 1181ին։

8- Մէհտի Ալի Խան.- Հնդկաստանի բանաստեղծներէն։Ալի Մէրտան Խանի Թոռը։ Գրած է օրտու (Թաթարական) բարբառով 3 տիվաններ, պարսկերէնով՝ 2։

*) Քամուսիւլալամ, տպ. 1894։

9- *Անունը յայտնի չէ: Հեղինակն է Այշ ու տարպ ոտանաւորին, դրւած 1070ին:*

Ինչպէս կը տեսնուի, բոլորը կուգան Հնդկաստանէն, մխիթիք վարդապետութեան մը վառարանէն: Եւ այս վարպետներն են, որ իրենց կնիքը դրոշմած են Թրքական աշուղական ստեղծագործութիւններուն վրա:

Շէմսէտտին Սամի կը յիշատակէ նաեւ՝

1- *Աչըք վաշա·- Ձգնաւոր, մեռած 710ին:*

2- *Աչըք Զէլէպի·- Ծնած 926ին: Պաղտատ կը բնակէր: Ժամանակ մը Պրուսա հաստատուած: Պաշտօնավարած է զանազան քաղաքներու մէջ, յետոյ չնորհազրկուած: Թէզքէրէթիւլ շուարա ժողովածուով նոր չնորհներու արժանացած:*

Պարսիկ աշըքներէն ծանօթ են՝

1 *Սիսթանցի:*

2- *Հիւսէյին Քալիխան պին Աքսալի-խան·- Հնդկաստանէն, ուր նի նէշքէրը աշխ խորագրով ոտանաւորի հաւաքածոյ մը:*

Թուրքերը, ուրանալով այս աշուղներուն ազդեցութիւնը իրենց վրա, թերեւս ուզեն ներկայացնել ինքնատպութիւնը իրենց բանահիւսութեան,- վարսակիները, գայապաշըները, թիւրմանները, եւայլն:

Առեն է այլեւս ճշդելու եւ սահմանելու թէ ի՞նչ է աշուղական արուեստը, ի՞նչ յարաբերութիւն ունի ժողովրդական եւ դասական բանաստեղծութեան հետ, եւ որո՞նք են հայ ու թուրք աշուղական ստեղծագործութեանց յատկանիշները,- արդէն կը մտնենք քննադատութեան մէջ, ուր պիտի պարզենք թէ ի՛նչքան բարձր է հայ աշուղական արուեստը:

Փարիզ (Շարունակելի)

ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԱՍՏՒԱԾԱՏՐԵԱՆ

Ա Ր Ա Մ Ը

ՅՈՒՇԵՐ ՈՒ ՏՊԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

II

Յայտնի է, որ Արամին Երեւանում ընտրեցին դիկտատոր: Այդ ընտրութեան պատմութիւնը ուշագրաւ է նրանով, որ բոլորովին նման չէ դիկտատորների ընտրութեան պատմութեան: Արամը ընտրւում է դիկտատոր ոչ միայն իր կամքից ու ցանկութիւնից դուրս, այլեւ հեռաւոր տեղեկութիւն իսկ չի ունենում այդ ընտրութեան մասին: Աւելին· տեղեկութիւն չունէր ոչ միայն ինքը Արամը, այլեւ նրա կուսակցական մօտ ընկերները, ինչպէս նաեւ Հ· Յ· Դաշնակցութեան մարմինները: Եւ անգիտութիւնը պէտք է բացատրել նրանով, որ նախապատրաստական որեւէ աշխատանք որեւէ կողմից այդ ընտրութեան համար տեղի չի ունեցել, որեւէ դաւադրութիւն Ազգ· Խորհրդի կամ Յատուկ Կոմիտէի դէմ եղած չէ: Ընտրութիւնը կատարւել է յանկարծակի, անսպասելի անդամ ընտրողների համար:

Մի բազմամարդ հասարակական ժողովում, ուր քննութեան է առնւում Երեւանի համար ստեղծւած ծանր դրութիւնը, մարդկանց մտքերն ու զգացմունքները լարւում են ծայր աստիճան· դրութիւնը թւում է այնքա՛ն յուսահատական, որ նրանց համար փրկութեան մէկ ելք է մնում – ամբողջ իշխանութիւնը կենտրոնացնել մի մարդու ձեռքը, տալ նրան արտակարգ լիազօրութիւններ եւ ամբողջովին ենթարկւել նրան: Այդ մարդը, ի հարկէ, Արամն էր: Առանձնապէս աչքի ընկնող, ղեկավար դեր է կատարում այդ ժողովում քաղաքի պարետ Ա· Շահխաթունին: Արամի դիկտատոր հռչակելու որոշումը հանելով՝ ժողովականները Շահխաթունու առաջնորդութեամբ եւ զինւորականների ու քաղաքացիների մասնակցութեամբ չարժւում են դէպի Արամի բնակարանը՝ յայտնելու համար ժողովրդի կամքը: Երբ այդ բազմութիւնը մտնում է Յարսկայա) փո-*

*) Արամի մահից յետոյ այդ փողոցը՝ բաղաբայինի խորհրդի որոշումով անւանւեց Արամի փողոց:

digitised by A.R.A.R.@

ղոցը, ուր ապրում էր Արամը, վերջինս իր բնակարանից դուրս եկած՝ գնում էր Ազգ. Խորհուրդ։ Հեռուից նկատելով ամբոխը եւ նըրա բորբոքուած տրամադրութիւնը՝ Արամը, իր պատմելով, ինչ որ վատ ենթադրութիւններ է անում (մի քանի օր առաջ խփել էր Զոլախ Գէորգը, սաստիկ հալածում էին նաեւ նրա աւազակային հակումներ ունեցող տղաները եւ ուրիշներ, ինչպէս նաեւ այն բոլոր տարրերը, որոնք տրամադիր չէին ենթարկուելու Ազգ. Խորհրդի անունից արուած կարգադրութիւններին) եւ բնազդօրէն ստուգում է՝ տե՞ղն է ատրճանակը։ Բայց կասկածը ցրւում է, երբ ճանաչում է Շահխաթունուն եւ միւսներին։ Սակայն շարունակում է տարակուսել. ի՞նչ են ուզում այդ մարդիկը. ի՞նչ է պատահել քաղաքում, որ իրեն յայտնի չէ։

Բազմութիւնը մօտենում է, նրա ներկայացուցիչները յայտնում են Արամին իրենց որոշումը, եւ «կեցցէ»ներով բարձրացնում ձեռքերի վրա ու տանում Ազգ. Խորհուրդ։

Ճաշից յետոյ, սովորական ժամին, գնացի Ազգ. Խորհուրդ (այն ժամանակ Ազգ. Խորհուրդը եւ Յատուկ Կոմիտէն աշխատում էին Աբովեան փողոցի վրա, Նազարեան ու Բէհբութեան փողոցների մէջ գտնուող միակ մեծ երկյարկանի տանը - աջ կողմը Բէհբութեանից դէպի Նազարեան)։ Դեռ հեռուից զարմանքով նկատեցի Ազգ. Խորհրդի շէնքի առաջ խռնուած մեծ բազմութիւնը։ Մօտեցայ։ Լսում եմ, որ Արամը դիկտատոր է յայտարարուած, որ հէնց նոր են ցոյցերով ներս տարել։ Ներս մտայ։ Արամը շրջապատուած մի խումբ մօտ եւ ոչ-մօտ մարդկանցով, դուրս է գալիս պատշգամբ, որտեղից խօսք է ուղղում փողոցում խռնուած հասարակութեան։

Նոյն օրը երեկոյեան հրաւիրուեց Ազգ. Խորհրդի արտակարգ նիստ։ Արամը մի քանի խօսքով պատմեց օրուայ անց ու դարձի մասին։ Յիշում եմ. նրա խօսքը ցաւի ու վշտի շեշտ ունէր։ Օրուայ դէպքը նա բացատրում էր իբր յուսալքուած, վհատուած հոգիների ապրումների տխուր արտայայտութիւն։ Վատ նշան էր համարում, երբ մարդիկ այդ ձեւով իրենց անճարութիւնն են խոստովանում եւ իրենց իրաւունքները յանձնում են մէկին՝ կապելով նրա հետ երկրի փրկութեան գործը։ Ազգ. Խորհուրդը չպէտք է գնայ այդ ճանապարհով եւ ինքը, դրսի աչքում դիկտատոր, ո՛չ մի փոփոխութիւն չի մտցնելու գործող հաստատութիւնների մէջ. ամէն ինչ գնալու է նոյն ճամբով, երկրի տէրը մնալու է Ազգ. Խորհուրդը։

Հետեւեալ օրն երեկոյեան, Հ. Յ. Դ. Մրգաստանի (Երեւանի) Կենտրոնական Կոմիտէի ժողովում էլ խօսք եղաւ նոյն խնդրի մասին։ Արամը այստեղ եւս արտայայտուեց նոյն իմաստով. առանց Կ.

Կոմիտէի խորհրդի ու տրամադրութեան, առանց Ազգ. Խորհրդի գիտութեան ու հաւանութեան ոչի՛նչ չի կատարուի։

***

Հէնց առաջին օրից Արամը հասարակական կարգերը ոտնահարողների նկատմամբ շա՛տ որոշ դիրք բռնեց։ 1918 թ. սկիզբներն էին, երբ ռուսական մեծ յեղափոխութեան մեղրամիսն արդէն անցել էր, հին օրէնքներն ու իշխանութիւնը վերացել էին, իսկ նորերը դեռ սահմանուած ու կազմակերպուած չէին, երբ այդ անցողական ու որոնումների, միաժամանակ լքումների ու յուսահատութեան շրջանում շատ շատերի համար այլեւս հեղինակութիւն չէր մնացել, երբ թուլացել էին բարոյական զսպանակները ու մոլի կրքերն ու ստոր բնազդներն էին արտայայտւում՝ յենարան ունենալով բազկի ոյժը ու լկտի յանդգնութիւնը։ Արամը անխնայ ու անողորմ էր նրանց հանդէպ. Զոլախ Գէորգի պարագան ցոյց էր տալիս, թէ Արամը չէր խնայում անգամ դաշնակցական, երբեմն աչքի ընկած մարտիկներին, եթէ սրանք ի չարն էին գործ դնում իրենց դերերը։ Զոլախ Գէո՛րգ։ Իր յանդգնութիւնը չափ ու սահման չունէր։ Նրա անունը սարսափ էր ազդում շատերին։Անգամ իր նախկին խմբապետ, յայտնի մարտիկ Դալի Ղազարը քաշւում էր նրանից։ Միակ մարդը, որի հեղինակութիւնը անվերապահօրէն ընդունում էր՝ Արամն էր։ Գայլի մազ ունեցող Գէորգը գառ էր դառնում, երբ մօտենում էր Արամին ու հետը խօսում։ Ո՞վ գիտէ, գուցէ բնազդով զգում էր, որ Արամը միակ մարդն էր, որի ձեռքը կարող էր պատուհասել իրեն։ Իր ալան-թալանի ու սրիկայութիւնների մասին, ի հարկէ, Արամը գիտէր։ Ոչ թէ երես չէր տալիս, այլ սաստ ու չոր լեզու ունէր նրա համար, Յիշում եմ, թէ ինչպէ՜ս էր Գէորգը խնդրում ինձ տեսակցութիւն յաջողացնել Արամի հետ՝ իրեն արդարացնելու համար։ Միայն մի անգամ Արամը համաձայնեց ընդունել նրան իր բնակարանում։ Գէորգը խնդրում էր չհաւատալ իր մասին տարածուած չարամիտ լուրերին եւ երեսը պարզ անելու համար՝ տալ իր խմբին որեւէ ծանր եւ պատասխանատու գործ (օրինակ Շարապխանէ գնալ եւ ռազմամթերք բերել այնտեղ մնացած ռուսական հարուստ պահեստներից այն ժամանակ, երբ ճանապարհները սաստիկ վտանգաւոր էին)։ Արամը մերժեց՝ ասելով, թէ գոհ կը լինի, եթէ հասարակութիւնից այլեւս գանգատ չլսի նրա մասին։

Այնուամենայնիւ, հետագայում Արամը մի յանձնարարութիւն տուեց Գէորգին.— իր խմբով նա պէտք է ուղեկցէր Զանգեզուրի համար Նախիջեւանի գծով ռազմամթերք տանող գնացքին։ Գէորգը

digitised by A.R.A.R.@

յանձն առաւ, բայց ինքը անձամբ չգնաց խմբի հետ՝ ծածկելով այդ բանը Արամից: Ռազմամթերք տանող գնացքը Շարուրում ենթարկւեց խորտակման եւ կողոպտւեց թուրքերի ձեռքով: Լուրը հասաւ Երեւան ու բացւեց Գէորգի խաբեբայութիւնը: Այդ դժբախտ լուրը Երեւան հասնելու յաջորդ օրը վաղ առաւօտեան, երբ,ըստ սովորականի, մտնում էի Ազգ. Խորհրդի ընդհանուր գրասենեակը, լըսեցի Արամի ջղայնոտ, բարձր ձայնը նախագահութեան հարեւան սենեակից: Դեռ գրասենեակի պաշտօնեաներից ոչ ոք չէր եկել: Արամի ձայնի վրա արագութեամբ ներս մտայ ու զարմացած կանգառի.– առաջին անգամն էի տեսնում Արամին այդ աստիճան վրդովւած, զայրացած վիճակում: Ջղայնացած անց ու դարձ էր անում փոքրիկ սենեակում անկիւնից-անկիւն ու ձեռքը թափահարելով յանդիմանում ու նախատում էր կռնափայտի վրա յենւած ու բոլորովին գունատւած Զոլախ Գէորգին: Սենեակում, պատի մօտ, դըրխակոր, լուռ կանգնած էին երկու-երեք այլ խմբապետներ: Արամի վրդովմունքն անզուսպ էր. նա ուղղակի թոյն էր թափում Գէորգի գլխին նրա «աննամուս» վարմունքի համար: Սենեակի մթնոլորտը ծանր եկաւ ինձ. դուրս եկայ եւ նստեցի կից սենեակում: Պարզ յիշում եմ Արամի վերջին խօսքերը. «Ես կանիծեմ այն ժողովուրդի հէրը, որ չանսա՛տակ չի անի ձեզ պէս դաւաճաններին»: Ու դուրս եկաւ՝ աղմկով ծածկելով դուռը մնացողների երեսին:

Քիչ յետոյ ներս մտայ (Այդ սենեակում աշխատում էինք ես և Մուսինեանը) :Սենեակում մնացողները կանգնած էին նոյն սառած վիճակում: Լռութիւնը խզեց Եապոնը. «Զոլախ, չան որդի, բոլորը քու... են. էս թուքը տանե՞լ կը լինի՞...»:

Դրանից յետոյ էլ Զոլախ Գէորգը չուղղւեց. նա շարունակում էր իր աւազակութիւնն ու չահատակութիւնները Երեւանի շրջանում: Իր վերջը եղաւ խիստ ողբերգական. նա գնդակահարւեց Արամի հրամանով: Այդ մասին Արամը յայտնեց իրեն դիկտատոր ընտրողներին ուղղած ճառում, երբ հասարակութեան միջից բողոքի ձեւով Գէորգի տղաներից մէկը հարց տւեց, թէ՝ կարելի՞ բան է օրը ցերեկով քաղաքի փողոցում մարդ խփել: Արամը պատասխանեց այն մտքով, թէ՝ ով ներկայ բացառիկ ծանր պայմաններում չի ենթարկւի երկրի իշխանութեան ու կը հետեւի Գէորգի օրինակին, նոյնպէս կը գնդակահարւի:

*
**

Ես լսել եմ, որ Արամը առաջ դիւրաբորբոք ու ջղային մարդ է եղել: Թէեւ Երեւանում մթնոլորտը չափազանց ջղայնացնող էր եւ

ժողովուրդը արտակարգ լարւած վիճակ էր ապրում, այնուամենայնիւ Արամը իր առօրեայ հասարակական աշխատանքների մէջ միշտ հանդիստ էր ու զուսպ: Նա զբաղւած էր առաւօտից մինչեւ երեկոյ, սաստիկ յոգնում, բայց ո՛չ ոք նրա բարկացկոտ ձայնը չէր լսում, ո՛չ ոք չէր գանգատում նրա վերաբերմունքից, ո՛չ ոք չի տեսել նրա կոպտութիւնը: Երեւանի Ազգ. Խորհրդի իշխանութեան շրջանում ես յիշում եմ երեք դէպք, երբ Արամը իր սովորական պաղարիւնութիւնը կորցրել է եւ դուրս եկել իրենից - սաստիկ յուզւել, վրդովւել է: Մէկի մասին պատմեցի վերը: Միւս պատմութիւնը այս է: Երեւանում կային բաւականաչափ զինւորներ, որոնք այս կամ այն պատճառով հեռացել էին ճակատի զօրամասերից :Ազգ. Խորհրդի կարգադրութեամբ դրանք բոլորը հաւաքւում եւ տեղաւորւում էին կազմակերպւող զօրամասերում, որոնք աստիճանաբար նորից ճակատ պիտի ուղարկւէին: Զինւորներից շատերը գոհ չէին այդ բանից – տրամադիր չէին նորից ճակատ դառնալու եւ իրենց այդ տրամադրութեամբ գիտաւորեալ կերպով վարակում էին միւսներին. կատարւում էր ինչ որ բոլշեւիկեան խմորում: Արամի կարգադրութեամբ այդ շարժումը խեղդւում է, պարագլուխները պատժւում: Խստութիւնները դասալիքների մէջ դժգոհութիւն են առաջ բերում: Նրանց միանում են քաղաքի մութ տարրերը: Եւ ահա մի երեկոյ, այդ դժգոհ տարրերը աղմուկ-ժխորով հաւաքւում են Ազգ. Խորհրդի շէնքի (հետագայում պարլամենտի) դիմաց այն ժամանակ, երբ Ազգ. Խորհուրդը նիստ ունէր, եւ «պահանջներ» են անում, «սպառնալիքներ» կարդում: Արամը, կռահելով թէ բանն ինչումն է, սաստիկ զայրացած, թռաւ տեղից ու դուրս վազեց, սենեակից դէպի ցած՝ բարձրաձայն պարսաւելով խռովարարներին: Մեծ դժւարութեամբ յաջողւեց նրան ուժով յետ բերել եւ թոյլ չտալ ցած իջնել: Իսկ ցուցարարներին ցրեց Ազգ. Խորհրդի պահակախումբը: Իր տեսակի մէջ այդ դէպքը առաջինն ու վերջինն էր: Երրորդ դէպքի մասին պատմելը համարում եմ վաղաժամ: Թէեւ պէտք է ասել, որ այդ դէպքը Արամին ոչ այնքան վրդովեց, որքան վշտացրեց:

*
**

Ոչ-դաշնակցական Երեւանը Արամին չէր ճանաչում: Նրա մասին, ի հարկէ, լսել ու կարդացել էր, բայց միայն այդքանը: Եւ ահա Երեւան գալուց ու գործի անցնելուց յետոյ, անհաւատալի կարճ ժամանակամիջոցում նա ուղղակի նւաճեց ազգային-հասարակական կառքին լծւած բոլոր հոգիները: Նրա հեղինակութիւնն ու ազդեցութիւնը աճում էր օրից օր. նրա հմայքի դէմ խոնարհւում էին ամենը:

digitised by A.R.A.R.@

Բնական է, որ դաշնակցականները գաղափարակից տաղանդաւոր գործչի մասին հիացմունքով խօսէին։ Բայց Արամի մեծութիւնը, ի միջի այլոց, վկայում է եւ այն հանգամանքը, որ նրա հետ աշխատող ոչ-դաշնակցականներն էլ անպայման ենթարկւում էին նրա հեղինակութեան ու, պատեհ առթիւ, միայն գովասանքի ու հիացմունքի խօսք անում նրա մասին։

Միայն մի երկու օրինակ։

Արամը մեռաւ 1919 Թ. յունւ. 28ին։ Մահւան տարեդարձին Երեւանում հրատարակւող «Յառաջ»ի խմբագրութիւնը թերթի մի յատուկ համար նւիրեց Արամի յիշատակին։ Ինձ էլ առաջարկեց մի բան գրել։ Ես այն ժամանակ անկարող էի Արամի մասին մի տող անգամ գրի առնել։ Բայց, նախապէս խօսելով խմբագրի հետ, խնդրեցի Գ. (Գիգա) Պետրոսեանին «Յառաջ»-ի այդ համարի համար գրել մի յօդւած։ Գ. Պետրոսեանը իր քաղաքական աշխարհահայեացքով կադէտ էր։ Երեւանում աշխատում էր ժողովրդականների հետ. [illegible]փոխութեան սկզբնական շրջանում, ռուս տիրապետութեան ժամանակ, Նահանգական Գործադիր Կոմիտէի աչքի ընկնող անդամներից էր։ Նոյն ժամանակները Ժողովրդական Կուսակցութիւնը Երեւանում հրատարակում էր ռուսերէն մի թերթ, որի փաստական խմբագիրն էր։ Հետագային, Հայաստանի անկախութեան օրով, մտաւ Քաջազնունու դահլիճի մէջ, իբրեւ արդարադատութեան նախարար։ Իր շրջանում աչքի էր ընկնում իբր շնորհալի իրաւաբան։ Իմ դիմումը նա յարգեց եւ մի երկու օր անցած բերեց ռուսերէն լեզւով (հայերէնին լաւ չէր տիրապետում) մի ընդարձակ յօդւած, որ կատարեալ ներբող էր հանգուցեալի յիշատակին։ Ինձ համար այդ անսպասելի էր։ Պետրոսեանը ճանաչւած էր իբրեւ չատ չիտակ ու անաչառ մարդ։ Ես գիտէի, որ անցեալում, դեռ Ազգ. Խորհրդի իշխանութեան օրով, նա առիթ էր ունեցել բողոքելու Արամի դէմ եւ կամովին հեռացել էր մի ժողովից, ուր ներկայ էր գտնւել Արամի հետ եւ խիստ դժգոհ մնացել վերջինիս մի վարմունքից այդ ժողովում։ Ես կարծում էի, որ Պետրոսեանը, իբր անկեղծ մարդ, գնահատելով հանդերձ Արամի արժանիքները կը խօսի նրա մասին զուսպ ու պաղարիւն ձեւով, ցոյց տալով նաեւ նրա գործունէութեան վրիպումները։ Ես չծածկեցի Պետրոսեանից այդ ամենը եւ ստացայ մօտաւորապէս այս պատասխանը.

– Ես բնաւ չեմ առաջնորդւել այն մտքով, թէ նման դէպքերում միա՛յն լաւը պէտք է գրել։ Ոչ։ Գրել եմ այն, ինչ թելադրել են ինձ Արամի մասին ունեցած տպաւորութիւններս։ Դուք ակնարկում էք Ազգ. Խորհրդի ժողովում տեղի ունեցած դէպքը, երբ ես բողոքեցի

Արամի վարմունքի դէմ եւ զայրացած հեռացայ ժողովից։ Այո՛, այն ժամանակ Արամի վարմունքը Զուբեանի նկատմամբ կոպիտ ու վիրաւորական թւաց ինձ։ Բայց ես Արամի այդ վարմունքը հասկացայ յետոյ, երբ սկսեցի աշխատել նրա հետ միասին։ Ես այժմ ոչ մի կասկած չունեմ, որ ինչ որ Արամն անում էր՝ անում էր հասարակական շահերի թելադրանքով. անձնական միտումներ նրա վարմունքները չունէին ու այդ պատճառով նեղանալ, վիրաւորւել նրանից անվայել էր հասարակական գործչի համար։ Ես Արամին պատկերացնում եմ իբր մի հսկայ տարրերային ույժ, որը հաստատուն քայլերով առաջ էր գնում՝ քաշելով իր յետեւից իր շրջապատը։ Ազգ. Խորհրդի օրով նա յաճախ իր զարմանալի առողջ բնազդով արհամարհել է մեր օրէնքներն ու կարգերը՝ յանուն մեր ժողովրդի շահերի։ Սովորական մարդը այդպիսի բան չի կարող անել։ Արամի այդ ույժը ես ամբողջ ժամանակ զգում էի, երբ նրա հետ միասին աշխատում էի Քաջազնունու կառավարութեան մէջ։ Քանի՛ անգամ կառավարութեան նիստերում դիտելով ու լսելով Արամին՝ հիացած մտածում էի՝ այս մարդը թեմական դպրոց է աւարտել ու Տաճկաստանի խորքերում անցկացրել իր կեանքը։ Կառավարութեան անդամները բոլորն էլ կրթութեամբ Արամից բարձր էին, սակայն նիստերում յաճախ իշխում էին նրա մտքերը։ Արամը իր բնական խելքով մեր բոլորիցն էլ չա՛տ չա՛տ բարձր էր։ Քաջազնունու կառավարութեան մէջ աչքի էր ընկնում եւ Կարճիկեանը, բայց ոչ Արամի հետ համեմատած։ Կարճիկեանի անունը յիշեցի, որովհետեւ Արամին ամենից լաւ նա էր հասկանում եւ յաճախ Արամի մտքերը նրա բանաձեւով էին անցնում։

Գ. Պետրոսեանի յօդւածը ես յանձնեցի «Յառաջ»ի խմբագրին (Ս. Վրացեան)։ Չգիտեմ ինչու «Յառաջ»ի խմբագրութիւնը իր մտադրութիւնը չիրագործեց, եւ Արամի յիշատակին խոստացւած համարը լոյս չտեսաւ։

Մինչեւ Քաջազնունու Թիֆլիսում կազմած կառավարութեան Երեւան գալը, Երեւանում ամիսներից ի վեր գործում էր Արամի նախաձեռնութեամբ ու գլխաւորութեամբ կազմւած կառավարութիւնը։ Նախագահն ու զինւորական վարիչը ինքը Արամն էր։ Նախ քան վերջին պաշտօնը յանձն առնելը, նա ցանկութիւն յայտնեց, որ այդ պաշտօնը տրւի մի հեղինակաւոր զինւորականի։ Այդ ցանկութիւնը Արամը յայտնում էր նախ՝ որովհետեւ չատ էր ծանրաբեռնւած ու ֆիզիքապէս հնարաւոր չէր ամէն տեղ հասնել, եւ ապա՝ նախատեսնում էր, որ իրեն չճանաչող զինւորական շրջանակներում (յատկապէս սպայութեան մէջ) խօսք ու զրոյց է լինելու եւ ոչ ցանկալի

digitised by A.R.A.R.@

տրամադրութիւն ստեղծելու: Արամին ընտրողները չյարգեցին նրա այդ առաջարկը՝ քաջ գիտակցելով, որ այն պայմաններում ոչ ոք կարող էր փոխարինել նրան ու կատարել նրա դործը: Սակայն Արամի նախատեսութիւնը արդարացաւ: Կարճ ժամանակ անցած սպայական շրջաններից սկսեցին լսել դժգոհութեան ձայներ թէ՝ որքան էլ յարգելիս լինեն Արամին ու խոնարհւեն նրա առաջ, այնուամենայնիւ զինուորական վարիչը զինուորական մասնագէտ պէտք է լինի: Արամը Հ. Յ. Դ. Երեւանի կենտրոնական Կոմիտէում նորից բարձրացրեց զինուորական վարիչի պաշտօնը զինուորականի յանձնելու հարցը եւ այս անգամ կտրուկ եւ անառարկելի ձեւով: Որոշեց դիմել զօրավար Սիլիկեանին: Կ. Կոմիտէի նախագահութեան յանձնարարութեամբ ես այդ առթիւ եղայ զօր. Սիլիկեանի մօտ: Ահա մեր խօսակցութիւնը էական դծերով.

– Ինչո՞ւ է Արամը հրաժարւում, հետաքրքրւեց Սիլիկեանը, նախապէս հրաժարւելով իրեն առաջարկւած պաշտօնից: Երբ պատճառն իմացաւ, ասաց, որ լսել է այդ դժգոհութիւնները, բայց ո՛չ մի արժէք չի տւել նրանց:

– Դա ժամանակաւոր բան է. դժգոհողները չեն ճանաչում Արամին, երբ ճանաչեն, կը համոզւեն, թէ նա միակ կարող մարդն է այդ պաշտօնի համար: Ես ինչո՞ւ եմ հրաժարւում. որովհետեւ մէկ է՝ ես ինքս առանց Արամի ոչինչ չեմ անելու: Ես այժմ էլ առանց Արամի ոչ մի կարեւոր քայլ չեմ անում, իսկ վարիչի պաշտօնը յանձն առնելու պարագայում դրասենեակս տեղափոխելու եմ նրա մօտ: Ո՛չ մի զինուորական վերարկու ոչ ոքի չի տայ ա՛յն, ինչ որ ունի Արամը: Նրանից յարմար վարիչ մեզ համար չէք գտնի: Ես ինքս անձամբ կը խնդրեմ, որ նա չթողնի այդ պաշտօնը:

Եւ Արամ մնաց իր պաշտօնում. նրան փոխարինող չգտնւեց: Շատ բնորոշ է նաեւ Յովհաննիս Մելիքեանի վերաբերմունքը դէպի Արամը: Յ. Մելիքեանը Ժողովրդական Կուսակցութեան Երեւանի ականաւոր, աչքի ընկնող դէմքերից էր: Ազգ. Խորհրդի օրով սկզբից մինչեւ վերջ ամենագործունեայ աշխատողներիցն էր՝ վարելով միշտ պատասխանատու եւ ծանր պաշտօններ: Պարենաւորման ու ելեմտական հարցերում Մուսինեանի հետ նա կազմում էր Արամի աջ բազուկը: Բնաւ չափազանցութիւն չի լինի, եթէ ասեմ, որ Յ. Մելիքեանը աւելի շատ էր գնահատում Արամին, քան թէ մենք՝ դաշնակցականներս: Անսահման վստահութիւն ու հաւատ ունէր դէպի Արամի կարողութիւնները:

Երեւանի ոչ-դաշնակցականների վերաբերմունքը դէպի Արամը ուսանելի ու խրատական էր: Ցիշում եմ. մի անգամ Արամը, խոր-

բապէս վշտացած մի դէպքից, երկու օր չերեւաց Ազգ. Խորհրդում: Լուր տարածւեց թէ նա հեռանալու է Երեւանից: Արամի երկու օրւայ բացակայութիւնը իսկական խուճապ առաջ բերեց Ազգ. Խորհրդի շրջաններում: Դաշնակցականներից աւելի մտահոգւած էին ոչ-դաշնակցականները: Սրանք մտածում էին պատգամաւորութիւն ուղարկել Արամի մօտ, որ չարունակէ վարել դործերը: Սակայն Արամը կանխեց այդ բանը եւ վերադարձաւ իր աշխատանքներին:

⁂

Այն օրերին երբ Վրաստանի եւ Ազրբէջանի քաղաքական դործիչները պատրաստւում էին իրենց երկիրները անկախ հռչակել՝ այլեւս աննպատակայարմար համարելով իրենց համար Անդրկովկասի միութիւնը (ՍԷՖՍՀ), այն օրերին, երբ Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդը, լքւած հարեւաններից, չար ու յուսահատ վիճակ էր ապրում,– այդ օրերին ալեւոր Մասիսի աչքի առաջ, Արարատեան դաշտում, Սարդարապատի տակ ու նրա չուրջը զարմանալի անցքեր էին տեղի ունենում:

Երեւանի ու նրա չուրջը խմբւած հայութիւնը մահու ու կենաց պայքարի էր ելել իր դարաւոր ու նամարդ թշնամու դէմ, որ եկել ու բանում էր Վաղարշապատի դռները: Ժողովուրդների կեանքում լինում են վայրկեաններ, որոնք խորքից ակոսում են նրա հոգին ու անջնջելի կերպով տպաւորւում հետագայ սերունդների յիշողութեան մէջ: Վայրկեաններ, երբ ժողովուրդը հանդէս է բերում բարոյական հոյակապ կորով, երկաթէ կամք, բաղկի անյաղթելի ոյժ: Ամէն մի ժողովուրդ իր պատմութեան ընթացքում ունեցել է հերոսական դրւագներ, բայց կան հերոսութիւններ, որոնք հաւասար են հրաշքի: Ըստ ամենայնի բնական պէտք է համարւէր, եթէ Երեւանի հայութիւնը պարտւէր Սարդարապատի տակ. եւ ո՛չ մէկ լեզու հերոսարար կը համարէր դատապարտութեան խօսք ասել նրան.– բոլոր պայմանները դասաւորւել էին յօդուտ տաճիկների եւ ի վնաս հայերի: Անգամ այսօր, տարիներ յետոյ, մարդ առանց ներքին դողի անկարող է յիշել նոյն օրերի յուսահատական, դժոխային պայմանները: Աչխարհից կտրւած, չրջապատւած հազարաւոր անտուն ու անտեղ հարազատներով, պարենաւորման դժոխային կացութիւն, հաղորդակցութեան ողբալի միջոցներ, ո՛չ մի տեղից ոչ մի մխիթարական, յուսատու ձայն, ու դրա փոխարէն՝ հառաչանքներ, արտասուքներ, անվերջ վիչտ: Երեւանի դործիչները մնացել էին խաւարում. նրանց ունեցած տեղեկութիւնները աւելի հեռու չէին գնում, քան Երեւանի այն օրերի իչխանութեան սահմանները:

digitised by A.R.A.R.@

Ի՞նչ էր կատարուում այդ սահմաններից դուրս՝ անյայտ էր: Բոլոր դռները դոց էին, բանալիները՝ Թշնամու ձեռքը: Հնարաւո՞ր էր մտածել յաղթութեան մասին: Երեւանում ոչ ոք այդ մասին չէր մըտածում: Ինքնապաշտպանութիւն – այդ էր միակ մտահոգութիւնը. Թոյլ չտալ, որ տաճիկը աւելի առաջանայ, մտնի Երեւան եւ աղատ մնացած հայկական շրջանները:

Ջարմանալի էր Արամն այդ օրերին: Համառարած յուսալքումի այդ շրջանում նա մնաց մի՛չտ բարձր–յուսադրող, ոգեւորող, հաւատ ու եռանդ ներշնչող: Ա.հաւոր վտանգի նախօրեակին Երեւանի հայութիւնը չունէր իր մէջ թագնուած ուժերի դիտակցութիւնը. հերոսութեան հուժկու ալիքը համակեց նրան, երբ սկսւեց ճակատամըրտական բախումը Թշնամու հետ: Արամի մէջ այդ ոյժը ճառագայթում էր սկզբից եւ եթ: Նա չարունակ ոտքի վրա էր. հանգիստը ինչ է մոռացել էր: Ճակատը նրա մտահոգութեան միակ առարկան էր: Թէեւ ճակատի ու թեկուզեի միջեւ առանձին տարբերութիւն էլ չկար, բայց Արամի միտքը կլանուած էր առաջին դիծը ամուր ու անսասան պահելու հոգսով: Անընդհատ յարաբերութեան մէջ էր դլխաւոր չտաբի հետ, որը նստած էր Վաղարշապատում: Արամը իր ընչով վարակում էր ամենքին. ո՛չ ոչ չէր խնայում հնարաւորը: Երեւանը իր ունեցածը տրամադրել էր Սարդարապատի անապատնեըում Թշնամուն կուրծք տուղ իր հերոսներին.– տներից կապոցներով ու ամաններով պաչար էր ուղարկում, բեռներով՝ թարմ ջուր. թիկունք ու ճակատ հոգով ու մարմնով միացել էին իրար: Ստեղծւել էր հոգեբանական մի մթնոլորտ, ուր ամէն ինչ յիչեցնում էր պարտաճանաչութեան ու պատասխանատուութեան մասին: Այդ մթնոլորտը գնալով թանձրանում է, մարդիկ բարոյապէս աճում կերպարանափոխւում են, ուղղակի անճանաչելի դառնում: Հայ գինուորը մայիսի սկզբներին եւ այդ նոյն գինուորը մայիս վերջերին իր հետ չհամեմատուող մեծութիւններ են: Ջօր. Սիլիկեանը, որ կռիւներից առաջ Ազգ. Ժորհրդին ու Նազարբէգեանին տւած զեկուցումներում միչտ յուսահատւում էր*), ճակատամարտի օրերին ու այնուհետեւ Ղարսի մասին էր մտածում...:

Հայ ժողովուրդը Սարդարապատի տակ ապրեց հերոսական վայրկեաններ եւ կերտեց հայոց պատմութեան փառաւոր էջերից մէկը:

Հոգեբանական այս վերելքի օրերին էր, որ եկան գինադադարի

*) Մի բան, որ Արամը չէր ներում ու չներեց մինչեւ վերջ. դէպի Սիլիկեանը նա սառեց, թէեւ ցոյց չէր տալիս:

եւ հաչտութեան պայմանները: Որքա՜ն դաժան, որքա՜ն սարսափելի էին այդ պայմանները: Որպիսի՛ զայրոյթ ու ցասում առաջ բերին ամէն կողմից: Ճակատից հեռախօսագրով խնդրում էին Ազգ. Ժորհրդին չհամաձայնւել ու չընդունել թիւրքերի պայմանները: Ջօրավար Սիլիկեանը տրամադիր էր կռիւը չարունակել, եթէ Երեւանի Ազգային Ժորհուրդը հրաման տար: Ազգ. Ժորհուրդը, սակայն, չտւեց: Արամը ողբերգութիւն էր ապրում. լուռ էր ու մռայլ. միայնակութիւն էր վնտրում. սպասում էր Նազարբէգեանին. նրան կաչկանդել էր այն, որ որեւէ տեղեկութիւն չունէր դրսի աչխարհից...:

Երբ բանը վերջացաւ նրանով, որ տաճիկները հաստատւեցին Երեւանից 6-7 վերստի վրա, քաղաքի համար սկսւեցին մղձաւանջային օրեր: Ո՞վ է կասկածում այսօր որ եթէ Գերմանիան չպարտւէր, կամ քիչ երկար դիմանար, տաճիկները չէին մտնելու Երեւան: Սարդարապատից յետոյ նրանց խանգարեց Բագուն, իսկ Բագուից յետոյ՝ Գերմանիայի պարտութիւնը: Բայց Երեւանը ո՛չինչ չդիտէր – ո՛չ Բագուի, ոչ Գերմանիայի մասին եւ չէ՛ր կասկածում, որ թիւրքերը մտնելու են Երեւան:

Ազգ. Ժորհրդի անդամներից մի քանիսի մէջ միտք է ծագում հեռացնել Արամին քաղաքից՝ անակնկալի եկած դէպքում նրան փրկած լինելու նպատակով: Նրանք մտածում էին, որ Երեւանից յետոյ ազատւած ժողովուրդը, եթէ դլուխ ունենայ, կը կազմակերպէ իր ինքնապաշտպանութիւնը եւ երկար կը դիմանայ, հակառակ պարագայում հեչտութեամբ կը կորչի, կը փչանայ: Իսկ քաղաքի համար, քանի կանգուն է, Արամը կարող էր աչխատել դրսից: Այդ խօսակցութիւնը տեղի էր ունենում Արամի առանձնասենեակում, հետագայում պարլամենտի նախագահութեան սենեակը: Արամը նստած էր դլուխը յենած ձեռքերին: Ես այն տպաւորութիւնն ունէի, որ արւած առաջարկութիւնը ու այդ առիթ եղած խօսակցութիւնը նրան բնա՛ւ չէր զբաղեցնում. նա ուրիչ բանի մասին էր մտածում: Մէկ էլ վեր կացաւ տեղից եւ, կարծես, ընդհատելով իր միտքը՝ հանդիստ ու տխուր ձայնով ասաց, թէ իր համար անընդունելի, անհնարին բաներ ենք մտածում, թէ իրեն համար զերադասելի է տաճիկների ձեռքով կախաղան բարձրանալ Ազգային Ժորհրդի չէնքի առաջ (մատով ցոյց տւեց չէնքի դիմացը), քան թէ հեռանալ քաղաքից:– Քաղաքից հեռանալու մասին չէ, որ պէտք է մտածել, այլ քաղաքը փրկելու մասին:

***

1918 թւի վերջերին եւ 1919ի սկիզբներին բծաւոր տիֆը Երեւա-

digitised by A.R.A.R.@

նում առատ հունճ էր անում: Նրան զոհ գնաց եւ Արամը: Թէ իր պաշտօնի բերումով – ներքին գործոց նախարար – եւ թէ, նամանաւանդ, իբրեւ հասարակական կենտրոնական դէմք, նա չարունակ յարաբերութեան ու շփման մէջ էր բազմաթիւ մարդկանց հետ՝ ազգարնակութեան բոլոր խաւերից: Եւ որովհետեւ իր մասին մտածելու սովորութիւն չունէր, զարմանալի չէ թնաւ, որ նա էլ վարակուեց տիֆով, բայց հիւանդութեան սկզբի օրերը մնաց ոտքի վրա:

1918ի դեկտեմբերին վախճանուեց (նոյնպէս բծաւոր տիֆից) Սարգիս Օհանջանեանը, դաշնակցական հին գործիչներից մէկը: Արամը ուղեկցում է ընկերոջ դագաղին, բայց մինչեւ գերեզմանատուն գնալ չի կարողանում. հիւանդութիւնը իրեն զգալ է տալիս. նա կէս ճամբից վերադառնում է տուն ու պարկում՝ առանց իմանալու հիւանդութեան բնոյթը: Երբ պարզուեց, որ հիւանդութիւնը տիֆ է, նա չափազանց անտարբեր վերաբերմունք ցոյց տուեց՝ վիշտը, կասկածը, երկիւղը մինչեւ վերջ խորթ մնացին նրան: Ընդհակառակը, տրամադրութիւնը լաւ էր ու իր տրամադրութեամբ վարակում էր մտերիմներին ու այցելուներին էլ:

Բծաւոր տիֆը այդ տարի Հայաստանում յատուկ դաժանութեամբ էր արտայայտւում եւ աչ ու ճախ կոտորած էր անում: Բաւական է ասել, որ Երեւանի պէս փոքր քաղաքում չորս բժիշկ (Անդրէասեան, Զաքարեան, Շահպազեան, Նալբանդեան) զոհ գնացին այդ հիւանդութեան: Բնական է, որ մարդիկ զգուշանում էին, իսկ հիւանդները՝ ահ ու սարսափով անցկացնում իրենց օրը:

Երբ Արամի հիւանդութիւնը պարզուեց, Երեւանի բժիշկներից չատերը ինքնաբերաբար ոտքի կանգնեցին. դրանց մէջ էր եւ բժ. Մ. Կամսարականը: Սա միաժամանակ բժշկում էր եւ պետական վերահսկիչ Մինաս Բերբերեանին, որը նոյնպէս հիւանդ էր բծաւոր տիֆով: Այդ նոյն օրերին իմ ընտանիքում էլ հիւանդ կար – նոյնպէս տիֆով – որին բժշկում էր Կամսարականը, որը լաւ բժշկի համբաւ ունենալուց զատ՝ մի չա՛տ համակրելի ու չիտակ անձնաւորութիւն է: Որեւէ կուսակցութեան չէր պատկանում: Բժիշկը նախ այցելում էր Բերբերեանին, յետոյ Արամին, ապա գալիս էր մեզ մօտ: Բնական է, որ ես ամէն անգամ հետաքրքրւում էի Բերբերեանի եւ Արամի առողջութեամբ, թէեւ վերջինի մօտ լինում էի օր ու մէջ: Բժ. Մ. Կամսարականը ամէն անգամ էլ առանձին բաւականութեամբ էր խօսում Արամի մասին.

– Զարմանալի մարդ է. ի՛նչ հիւանդ,– ես նրա մօտ հանդստանում եմ. նամանաւանդ Բերբերեանից յետոյ. սա ամբողջ ժամանակ դժգոհում է, զանգատւում, սարսափում իր վիճակից, յիշում է իր

լաւ անցեալը եւ ողբում ներկան: Սիրտս ճնշւում է նրա մօտ: Իսկ Արամի մօտ ամբողջ ժամանակ տրամադրութիւնս լաւ է լինում. ո՛չ մի զանգատ, ո՛չ սրտնեղութիւն: Հիւանդ տեղովը մեզ, բժիշկներիս ձեռք է առնում, ծաղրում է, որ բծերը լաւ չպահեցինք եւ նրանք էլ խռովեցին ու փախան, լաւ «հեքիմ» չենք: Ծօսում է այլեւայլ նիւթերի մասին, իր հիւանդութիւնով, կարծես, չի հետաքրքրւում: Այո՛. զարմանալի մարդ է Արամը:

Այդ նոյն օրերին պատկած էին, ի մէջի այլոց, եւ Սահակ Թորոսեանը, ինժ. Թորգոմ Նիկողոսեանը, քաղաքային վարչութեան անդամ Յակոբ Յարութիւնեանը (վերջին երկուսը վախճանուեցին), որոնց այցելում էի յաճախ: Երբ գալիս էի Արամի մօտ, միշտ հետաքրքրւում էր նրանց վիճակով: Իսկ երբ հարցնում էի իր մասին, միշտ էլ պատասխանում էր. «Լաւ եմ»: Եւ այդ ասում էր ոչ թէ նրա համար, որ լաւ էր, այլ որպէսզի մենք չանհանգստանանք: Իսկ իրապէս ամենեւին էլ լաւ չէր. դրութիւնը գնալով ծանրանում էր, եւ վերջը հիւանդութիւնը բարդացաւ ու ծայր աստիճան սաստկացաւ: Հիւանդութեան 18րդ օր կորցրեց գիտակցութիւնը եւ դրեթէ մինչեւ վերջ մնաց այդ վիճակում՝ օրհասական պայքար մղելով մահուան դէմ: Եւ մահը յաղթեց. յունուար 29ին Արամը այլեւս չկար:

Գիտակցութիւնը կորցնելուց յետոյ, մի երկու անգամ, չատ կարճ ժամանակով ուշքի եկաւ: Սկզբներում Արամի վիճակը բժիշկներին մտահոգութիւն չէր պատճառում. վստահ էին, որ նրա առողջ կազմւածքը վերջ ի վերջոյ յաղթանակելու է: Բայց երբ ուշադնացութիւնը տեւեց չատ երկար, նրանց սիրտը կասկած մտաւ: Եւ այդ կասկածը նրանք բարձրաձայն յայտնեցին հիւանդի մօտ, վստահ, որ նա չի կարող լսել: Սակայն, որքան մեծ եղաւ նրանց զարմանքը, երբ հիւանդը նկատեց.

– Ի՞նչ էք ասում. ոտքս գետնովը տամ՝ սարերը կը դողան: Եւ այնուհետեւ բժիշկները, որքան աշխատեցին, այլեւս ոչինչ չլսեցին նրանից:

Թէեւ քաղաքն այն օրերին լի էր հիւանդներով, դրեթէ ամէն օր յուղարկաւորութիւններ էին տեղի ունենում եւ մարդկային սիրտը քարացել էր, բայց Արամի վիճակով հետաքրքրւում էին ամենքը եւ ուշադրութեամբ հետեւում նրա հիւանդութեան, որի բարդանալով մարդիկ սկսեցին անհանգստութիւն արտայայտել: Երբ Արամը պի-

*) Բծաւոր տիֆով հիւանդների մարմինը, սովորաբար, ծածկւում է մանր բծերով, որոնք յետոյ անցնում են: Արամի վրա երեւացին միայն մի քանի հատ եւ շուտով չքացան:

digitised by A.R.A.R.@

տակցութիւնը կորցրեց, քաղաքում ծայր տուին չարագուշակ լուրեր։ Անձամբ երկու-երեք անգամ, փողոցով անցնելիս, լսել եմ Արամի մահուան մասին ա՛յն ժամանակ, երբ բժիշկները դեռ յոյսը չէին կորցրել։ Այդ լուրերը, չգիտես ի՞նչ ճանապարհով, հասնում էին եւ Արամի ականջին։ Մի օր, մի քանի վայրկեան ուշքի գալով՝ նա կանչում է մօտը կնոջը եւ հարցնում․

– Լսեցի՞ր, Կատիւշա․

– Ի՞նչ, Արամ․

Ժողովուրդը ասում է՝ Արամը մեռաւ։

Եւ նորից ընկղմւում մոռացութեան մէջ։

Դրանից առաջ էլ, երբ նոյնպէս ուշքի է գալիս, հարցնում է Ռոստոմի մասին*)։ Տիկինը նրան ուրախացնելու նպատակով պատասխանում է, թէ Ռոստոմը շուտով գալու է Երեւան։

– Դէ՛, հալաւս պատրաստի՛ր․ Ռոստոմը որ գայ, վեր եմ կենալու, ասում է Արամը։

Եւ դարձեալ ուշքը գնում է։

Բժ․ Տէր-Յակոբեանը (Դրօ) պատմում էր, որ Արամի մահուանից մի քանի օր առաջ, հիւանդին քննելիս, նկատում է, որ նա ուշքի գալու փոքրիկ նշաններ է ցոյց տալիս։ Փորձում է հետը խօսել։

– Արա՛մ, Արա՛մ, ինչպէ՞ս ես, կրկնում է մի քանի անգամ։

– Լաւ եմ, լաւ, վերջապէս, հազիւ լսելի ձայնով պատասխանում է հիւանդը։

Արամի վերջին խօսքն էր այդ․․․։

Նա մեռաւ յունուար 29ին, ցերեկւայ ժամը 3ին։ Բօթը ինձ հաղորդեցին հեռախօսով․ «Արամը վախճանւեց»։ Երբ մի երկու րոպէ յետոյ մօտենում էի Արամի բնակարանին, այնտեղից դուրս էին գալիս Յ․ Քաջազնունին եւ Աւ․ Սահակեանը։ Ներսը, ընդարձակ սրահի մի անկիւնում, լուսամուտի մօտ, տխուր, մտազբաղ կանգնած էր բժ․ Բաբալեանը։ Արամի ննջարանը տանող դուռը բաց էր։ Ինքը, անշնչացած, պառկած էր մահճակալի վրա։ Հարեւան սենեակից լսւում էին հեծկլտանքներ։ Մօտեցայ մահճակալին ու ծունկի եկայ․․․ Ինքնամոռացութիւնից ինձ հանեցին աղիողորմ, սրտամորմոք հառաչանքներ։ Գլուխս բարձրացրի․ վանեցի քոյրիկն էր, որը խնամում էր Արամին մինչեւ նրա տիկնոջ Երեւան տեղափոխւելը։ Սրահը լցւեց այցելուներով․․․։

Արամի յուղարկաւորութիւնը համաժողովրդական մեծ սուգ էր։

*) Այդ ժամանակ Ռոստոմը այլեւս չկար․ նա վախճանւեց յունւար 18-ին, բայց Արամը չգիտէր։

Հազարաւոր մարդիկ եկել էին վերջին յարգանքը մատուցանելու այն մարդուն, որին վստահել էին իրենց բախտը կեանքի ամենածանր օրերին։ Ես գիտեմ, թէ ինչ է եղել Արամը Երեւանի համար, բայց եւ այնպէս, երբ դագաղը դուրս բերինք բնակարանից, այն ինչ տեսայ դուրսը՝ մի վայրկեան սթափեցրեց մեծ կորուստի ազդեցութիւնը ու զարմանք պատճառեց․– աչքդ որ կողմ ուղղում էիր՝ ծով բազմութիւն․ փողոց, տանիք, լուսամուտ, պատշգամբ՝ ամէն տեղ բռնւած էր մեծ տարածութեան վրա․ ամբողջ քաղաքը, մեծ ու փոքրը, դուրս էր եկել փողոց։ Պօղոս-Պետրոս եկեղեցուց սկսած մինչեւ Հանգստարան դիակառքը մնաց դատարկ․ դագաղը տանում էին ձեռքերի վրա։ Եւ տանողները, գլխաւորապէս, վանեցիներն էին, որոնք յատուկ սէր ու գուրգուրանք ունէին Արամի հանդէպ։ Դաշնակցութեան Տան առջեւ դամբանականներ խօսւեցին։ Հոյակապ էր եւ անմոռանալի մանաւանդ Նիկոլ Աղբալեանի խօսքը։ Հանգստարանում խօսեցին Յ․ Քաջազնունին եւ ուրիշներ։ Այդ օրը Հայաստանի մայրաքաղաքը համակւած էր ընդհանուր սուգով․․․

⁂

Չգիտեմ, ո՞վ է առաջին անգամ Արամին անւանել Հայաստանի Հանրապետութեան հիմնադիր։ Բայց եթէ առհասարակ հնարաւոր բան է մի՛ մարդու անւան հետ կապել երկար տարիների ընթացքում գուրգուրած քաղաքական ձգտումների իրականացման այն ձեւակերպումը, որ նա ստացաւ 1918ին, այդ մարդը, ամենայն իրաւամբ, պէտք է լինի Արամը։ Այն օրերին, երբ վերջնականապէս կոփւում ու կեանք էր ստանում անկախ հայրենիքի գաղափարը, մեծագոյն դէմքը եւ դէպքերի վրա մեծապէս ազդողը Արամը եղաւ։ Երբ ժամանակը գայ եւ հրատարակութեան տրւին Երեւանի Ազգ․ Խորհրդի դիւանի թղթերը եւ Յատուկ Կոմիտէի արձանագրութիւնները*), Արամին վերագրւած այդ պատիւը լի ու լի հասկանալի կը լինի գալիք սերունդների համար։ Այս վերջինների առաջ Արամը պատկերանալու է իբրեւ ազգային-քաղաքական մի հոյակապ դէմք, իր ժողովրդի ճակատագիրն ու բախտը դարբնող մի հսկայ կամք։

Վրշաց․

*) Եթէ միայն նրանք մնացել են եւ բոլշեւիկների կողմից վառարանի նիւթ չեն դարձել կամ չեն ծախւել Թաւրիզի շուկայում քիշմիշ փաթաթելու համար։ ԽՄԲ․

digitised by A.R.A.R.@

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՏԱՍՆԸՄԷԿԵՐՈՐՍ ՆԻՍՏ

Նախագահ՝ Ա. Սահակեան

Օրակարգի հարցերն են.- ա) Բժշկա-առողջապահական յանձնաժողովի չաբաթական զեկուցումը. բ) Պարենաւորման յանձնաժողովի չաբաթական զեկուցումը. գ) Գաղթականական յանձնաժողովի չաբաթական զեկուցումը. դ) Դպրոցական յանձնաժողովի օրինագիծը դպրոցական վարչութեան կազմակերպութեան մասին. ե) Ընթացիկ հարցեր:

Նախագահը յայտարարում է, թէ ստացւել է յատուկ զօրական յանձնաժողովի մասին մի օրինագիծ, որ յանձնւում է օրէնսդրական յանձնաժողովին:

Բժշկա-առողջապահական յանձնաժողովի կողմից զեկուցում է տալիս բժ. Յ. Տէր-Միքայէլեանը, որ մանրամասնօրէն, վիճակագրական տեսակէտով ցոյց է տալիս քոլերայի տարածման չափը: Նրա բերած թւերից երեւում է, որ վերջին ժամանակներս քոլերան սկսել է պակասել: Նա նկատում է, որ այս գործին թէ բժիշկները, բուժակները եւ թէ յատկապէս մտաւորականութիւնը աշակցութիւն ցոյց չի տալիս եւ նոյն իսկ խուսափում է: Առաջարկում է բժշկական ուժերի զօրակոչ յայտարարել: Շեշտում է նոյնպէս, որ դեղեր չկան, մի հանգամանք, որ նոյնպէս նպաստում է պայքարի թուլութեան քոլերայի դէմ:

Զեկուցման առթիւ տեղի է ունենում վիճաբանութիւն:

Ս. Մալխասեան.- Ընդունելով զեկուցման ընդհանուր հիմունքները եւ երկրի ծանր վիճակը՝ առաջարկում է կարուկ միջոցներ ձեռք առնել քոլերայի դէմ մաքառելու համար. անհրաժեշտ է գըտնում, որ ներքին գործոց նախարարը ունենայ յատուկ այդ հարցով զբաղւող մի օգնական:

Բժ. Յ. Տէր-Միքայէլեան.- Պատասխանելով պատգամաւոր Ս. Տիգրանեանի հարցերին՝ յայտնում է, որ յանձնաժողովը նիստեր է ունեցել, չրջագայել է քաղաքը եւ գաւառի մի մասը եւ այն տպաւորութիւնն է ստացել, որ կանոնաւոր միջոցներ ձեռք չեն առնւած. օրինակ, էջմիածնի անմաքրութիւնը, որքանոցի երեխաների մեծ մահացութիւնը, Երեւան քաղաքը մաքրելու անյաջող փորձը: Վերջերս, սակայն, նոր բժիշկներ, բուժակներ եւ դիւղական քոյրեր են ուղարկւած կառավարութեան կողմից: Նկատելի է նաեւ այն դըժբախտ հանգամանքը, որ թէ բժշկական կազմը եւ թէ մտաւորականութիւնը այս պայքարին չեն մասնակցում եւ նոյն իսկ խուսափում են: Հարկաւոր է այս մասին լուրջ հոգ տանել:

Խարմանդարեան.- Ցիշելով մեր մտաւորականութեան եւ մասնաւորապէս բժիշկների յանցաւոր վերաբերմունքը նաեւ այս դէպքում, առաջարկում է բժիշկների զօրաշարժ կատարել եւ այդպիսով վրկել դրութիւնը: Ասլա չեշտում է այն հանգամանքը, որ նման համաճարակների դէմ կռւելու համար իր ժամանակին նախապատրաստական աշխատանքներ չեն կատարւած. օրինակ, Թիֆլիսից չեն բերւել ներարկման զանազան հեղուկները, կամ չեն պատրաստւել այստեղ:

Ս. Թորոսեան.- Այստեղ հարցերը սխալ հասցէով են ուղղւում. գործնական պատասխաններ ստանալու համար պէտք է դիմել կառավարութեան եւ ոչ յանձնաժողովին: Պէտք է դիմել կարուկ միջոցների, չսպասել կառավարութեան օրինագծին, եւ յանձնարարել մեր յանձնաժողովին, որ մի օրւայ ընթացքում կարեւոր հարցերի կարգաւորումը բերի Խորհրդի նիստին:

Դ. Զուրեան.- Զեկուցումից ծանր տպաւորութիւն եմ ստանում: Կառավարութիւնն իր իրաւունքներն է մտածում լայնացնել եւ իր խոստացած օրինագծերը չի ներկայացնում: Առաջարկում է բժշկա-առողջապահական յանձնաժողովին տալ արտակարգ լիազօրութիւններ՝ քոլերայի դէմ կռւելու համար:

Հ. Ազատեան.- Երեւանում քաղաքային ինքնավարութիւն գոյութիւն չունի եւ գործ չի կատարում: Պէտք է նոր ընտրութիւն անել: Ներքին գործերի համապատասխան մինիստրութիւն չունենք. նախարարը 20 օր է խոստացել է օրինագիծ առաջադրել մեզ քոլերայի դէմ կռւելու համար եւ մինչեւ այժմ չէ արել. նա կրթւած է տարաժնիկի եւ ֆէլդֆէբէլի հոգով: Եւ ես ասում եմ, թո՛ղ կորչի այդպիսի մինիստրը: Այստեղ, այս նիստին պէտք է կամ նախարարը ներկայ լինէր կամ նրա ներկայացուցիչը: Պարենաւորման գործի պաշտօնեաները բիւրոկրատներ, ֆորմալիստներ են, որովհետեւ թոյլ

digitised by A.R.A.R.@

չեն տալիս հաց բերել․վարիչը չպէտք է վստահանայ միայն իր ուժերի վրա, որովհետեւ որքան էլ նա հերոսական ջանքեր թափի, ի զուր է․ նա պէտք է դիմի ժողովրդի օգնութեան։ Քաղաքը պէտք է բաժանել մասերի․ միլիցիան պիտի աշխատի, նրա թիւը շատ է, բայց գործ չի անում։

Յ․ Բուդաղեան․- Դեռ եւս կառավարութեան պատասխանն ու բացատրութիւնները չէք լսել, հետեւապէս դեռ վաղաժամ են անարդարացի յարձակումներն ու քննադատութիւնները։

Յայտարարւում է ընդմիջում։

Ընդմիջումից յետոյ ֆինանսների նախարար Խ․ Կարճիկեանը պատգ․ Հ․ Ազատեանին պատասխանելով՝ ասում է․ «Այսօր այս ամբիոնից յայտարարել են՝ «կորչի մինիստրը»․ թող բոլորն իմանան, որ կառավարութեան մէկ անդամի գործունէութեան համար պատասխանատու է ամբողջ կազմը։ Այստեղ քննում են նախարարի հոգեկան եւ դաստիարակչական անձնական կողմը, որ անվայել է թէ ամբիոնի եւ թէ անողի համար․ այս քայլը պատիւ չի բերում այս հիմնարկութեան եւ անողին։ Թերեւս այդ ձեւի քննադատութիւնը դուր է գալիս անողին եւ նախագահութիւնն էլ իր կողմից թոյլ է տալիս եւ կարգի չի հրաւիրում․ գուցէ այդ էլ իր պատճառն ունի, սակայն այդ ձեւի յայտարարութիւնը կառավարութեան չի ստիպում վստահութեան քուէի հարց դնել։Բժշկա-առողջապահական յանձնաժողովը կարող է զեկուցանել միայն իր արածի մասին և ոչ կառավարութեան։Մենք մինչև այժմ չենք խուսափել ձեր հարցերին պատասխանելուց, այսօր էլ նախ դուք պէտք է լսէիք կառավարութեան բացատրութիւնները, ապա ձեր վերաբերմունքը ցոյց տայիք։

Ա․ Մելիքեան․- Ընդունում է, որ անտեղի վիճաբանութիւններ տեղի ունեցան եւ ստացան սուր բնոյթ։ Այս դրութիւնից դուրս գալու համար առաջարկում է հետեւեալ բանաձեւը, որ անցնում է 20 ձայնով մէկի դէմ․- «Լսելով բժշկա-առողջապահական յանձնաժողովի զեկուցումը քոլերայի մասին եւ տեղի ունեցած վիճաբանութիւնները՝ խորհուրդը հրաւիրում է կառավարութեան ներկայացուցչին՝ զեկուցանել հետեւեալ նիստում իր գործունէութեան մասին համաճարակի դէմ եւ կազմած օրինագծի մասին քոլերայի դէմ պայքարելու հարցի վերաբերեալ»։

Ապա պարենաւորման հարցի մասին զեկուցանում է պատգ․ Ա․ Մելիք-Աղաջանեանը։

Հ․ Ազատեան․- Տալիս է անձնական բացատրութիւն, որ նախարարին ֆէլդֆէբէլ ասելիս՝ նրա գործունէութեան սիստեմն է նկատի ունեցել եւ ոչ անձը։

Հ․ Սարգսեան․- Կարծում է, որ կիսամիջոցներով երկիրը սովից փրկել չի կարելի, այլ պէտք է աշխատել բանալ ճանապարհները եւ Ռուսաստանից ու դրսից հաց ներմուծել։

Հ․ Ազատեան․- Հացը գողացւում է գող չինովնիկութեան կողմից․ մենք չունենք պատասխանատու կառավարութիւն․ ե՞րբ պէտք է վերջինս գործը իր ձեռքն առնի։ Ե՞րբ պէտք է զօրական նախարարը պատժի գող ինտենդանտներին եւ վերջ տայ բաշխբուդուկութեան։ Չեմ հաւատում, թէ կառավարութիւնը ամբարներում հաց ունենայ։

Ս․ Տէր-Մարտիրոսեան․- Յայտնում է, որ քաղաքը երկու ամսուայ հաց ունի եւ մտադիր է մեծ քանակութեամբ գետնախնձոր ձեռք բերել հացի հետ խառնելու համար։ Եթէ յաջողւի, քաղաքը ինը ամսով կապահովւի։ Հացի մենավաճառը պէտք է վերացնել եւ թոյլ տալ ազատ առեւտուր։

Խնդրի քննութիւնը յետաձգւում է յաջորդ նիստին, որ նշանակւում է կիրակի օր։ Ապա ընտրւում են զօրական յանձնաժողովի հետեւեալ անդամները, ոչ ֆրակցիական, այլ անձնական սկզբունքով․- Աբրահամ Մալխասեան, Ռուբէն Տէր-Մինասեան, Դրօ, Գագա Տէր-Օհանեան, Գր․ Տէր-Խաչատրեան։

«Հորիզոն», 24 սեպտ․

ՏԱՍՆԸԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ՆԻՍՏ

Նախագահ՝ Աւ․ Սահակեան

Օրակարգը․- 1) Դպրոցական յանձնաժողովի մշակած օրինագծի երկրորդ եւ երրորդ ընթերցումը․ 2) Պարենաւորման յանձնաժողովի զեկուցման քննութիւնը․ 3) Կառավարական բացատրութիւնները բժշկա-առողջապահական, գաղթականական եւ պարենաւորման գործերի մասին․ 4) Պատգամաւորների օրապահիկի օրինագծի երրորդ ընթերցումը․ 5) Ընթացիկ հարցեր։

Դ․ Զուբեան․- Յայտարարում է, որ սոց․-յեղափոխականների ֆրակցիան համաձայն է դպրոցական օրինագծի գլխաւոր հիմունքներին։ Մենք եւս ընդունում ենք, որ այսպիսի ժամանակում ամէն կերպ պէտք է խուսափել դպրոցական գործի մէջ յեղաշրջումներ մտցնելուց։ Սակայն, կան մի քանի կէտեր, որոնց դէմ մենք անհրաժեշտ ենք համարում յայտնել մեր տեսակէտը։ Ցանկալի է, որ

digitised by A.R.A.R.@

դպրոցը ազատ լինի քաղաքականութիւնից, բայց այդ հնարաւոր չէ, որովհետեւ իւրաքանչիւր երկրում գոյութիւն ունեն զանազան դասակարգեր և դասակարգային կռիւներ, եւ այն դասակարգը, որի ձեռքին գտնւում է քաղաքական ղեկը, իր քաղաքականութիւնն էլ, բնականաբար, պիտի տարածէ բոլոր երեւոյթների վրա: Եթէ դպրոցական գործի կենտրոնական վարիչը պէտք է ընտրւի պարլամենտից, նայած թէ պարլամենտում որ դասակարգի ներկայացուցիչները գերակշռող թիւ են կազմում, այդ դասակարգի քաղաքականութիւնն էլ ինքն ըստ ինքեան կանդրադառնայ դպրոցական գործերի վրա:

Երկրորդ՝ ի նկատի ունենալով, որ կենտրոնական դպրոցական վարչութիւնը առայժմս մանկավարժական եւ տնտեսական խնդիրներով չի զբաղւելու, սոց.-յեղափոխականների Ֆրակցիան գործնական յաջողութեան տեսակէտից յարմար է գտնում, որ կենտրոնական վարչութիւնը լինի միանձնեայ:

Պէտք է աչքաթող չանել նաեւ այն հանգամանքը, որ մեզնում մանկավարժների թիւը պակաս է, ուրեմն, եւ դրանց չպէտք է մըտցնել զանազան վարչութիւնների մէջ. եւ երրորդ՝ որ պետական գանձարանը աղքատ է եւ հնարաւորութիւն չի ունենայ բազմանձնեայ վարչութիւն պահել, որի իւրաքանչիւր անդամը պետութիւնից ռոճիկ ստանայ:

Պատգ. Զուրեանը առարկում է օրինագծի 9րդ յօդւածի դէմ, ըստ որի, եթէ հոգեւորականները իրենց տրամադրութեան տակ գտնւող դպրոցները պետութեան չյանձնեն, պետութիւնը չպէտք է հարկադրանքի դիմի: Ուրեմն, այդ դպրոցները փակ կը մնան: Միւս կողմից, պետութիւնն էլ հնարաւորութիւն չի ունենայ դրանց տեղը նոր դպրոցներ բանալու, նախ՝ որովհետեւ յարմար շէնքեր չկան, երկրորդ՝ որովհետեւ դժւար է սարքաւորում ճարել: Դրա համար սոց.-յեղափ. Ֆրակցիան օրինագծի 9րդ յօդւածին առաջարկում է կցել հետեւեալ յաւելումը. «Այն դպրոցները, որոնք հոգեւորականութեան կողմից չեն յանձնւի պետութեանը, վերջինս իրաւունք ունի այդ դպրոցը իր կամքով գրաւելու: Իսկ եթէ հոգեւորականութիւնը ցանկանայ սեփական դպրոցներ ունենալ, միջոցների մասին պարտաւոր է ինքը հոգ տանել:»

Ի վերջոյ, Զուրեանը յայտնում է այն տեսակէտը, որ դպրոցների հոգաբարձութիւնը պէտք է ընտրւի ոչ թէ կենտրոնական վարչութեան, այլ ժողովրդի կողմից:

Ա. Մխիթարեան.- Հայ Ժողովրդ. Կուսակցութեան կողմից յայտարարում է, որ իրենք դէմ են օրինագծի 8րդ յօդւածին, որով

դպրոցական ամբողջ գործը անջատում են կառավարութիւնից եւ դնում Խորհրդի տրամադրութեան տակ՝ հիմք ընդունելով, որ կառավարութիւնը կարող է փոփոխւել, իսկ դպրոցը պէտք է ազատ լինի փոփոխութիւնից: Այդ սխալ է, որովհետեւ եթէ դպրոցական գործը յանձնւում է Խորհրդին, նա պէտք է ընթացք ստանայ Խորհրդի մեծամասնութեան հայեցողութեան համաձայն եւ թէ մի օր երբ այդ մեծամասնութիւնը փոփոխւի, բնականաբար, փոփոխման կենթարկւի նաեւ դրանց ենթակայ դպրոցը: Երկրորդ՝ դպրոցը յանձնելով պարլամենտի հայեցողութեան - չփոթութիւն ենք մտցնում գործադիր եւ օրէնսդիր մարմինների Ֆունկցիաների մէջ, որի հետեւանքով խորհուրդը կը դառնայ գործադիր մարմին:

Այնուհետեւ Մխիթարեանը հարց է տալիս՝ եթէ դպրոցական գործը անջատում ենք կառավարութիւնից, ապա ինչո՞ւ զօրական եւ պարենաւորման գործերը նոյնպէս չենք զատում:

Պատգ. Մխիթարեանը արտայայտւում է նաեւ օրինագծի վեցերորդ յօդւածի դէմ եւ գտնում է, որ ներկայ պարագաներում բոլորովին անհնար է դպրոցների տնտեսականը թողնել համայնքների հայեցողութեան: Վերջինիս աղքատութեան պատճառով շատ դպրոցներ կը փակւեն, որ ցանկալի չէ: Որպէսզի ցոյց տայ պետութեան հոգացողութեան եւ նշանակութեան կարեւորութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը, օրինակ է բերում, թէ ինչպէս Վորոնցով-Դաշկովի ժամանակ ռուսաց պետական դպրոցները առաւելութիւն ստացան ի դիմաց հայկական դպրոցների: Ի վերջոյ, առաջարկում է դպրոցական գործը ամբողջովին յանձնել կառավարութեան:

Հ. Ազատեան.- Շեշտում է, որ դպրոցական գործի վարչութիւնը անպայման պէտք է կառավարութեան մէջ գտնւի եւ որպէսզի աւելորդ ծախքեր չլինեն, առաջարկում է դպրոցական վարչութիւնը արդարադատութեան մինիստրութեան ենթակայ դարձնել: Երկրորդ՝ դպրոցները անմիջապէս պէտք է ենթարկւեն տեղական ինքնավարութեան մարմիններին, հակառակ դէպքում պէտք է ստեղծել մի նոր մարմին, որի համար նոյնպէս բաւական ծախքեր են հարկաւոր: Երրորդ՝ ի նկատի ունենալով, որ պետութիւնը եկեղեցուց բաժանւած է, ուստի կառավարութիւնը ոչ մի կոպէկ չի տրամադրում կրօնի դասաւանդութեան համար:

Ի. Զորին.- Նկատում է, որ օրինագծի ամենագլխաւոր կէտը վարչութեան միանձնեայ եւ կոլեգիալ լինելու մէջ է, եւ շեշտում է, որ վարչութիւնը պէտք է կոլեգիալ լինի՝ հետեւեալ հիմունքներով. Նախ՝ որ դպրոցական օրինագծի մշակման դէպքում կոլեգիալ մարմինը աւելի բանական եւ գործնական որոշումներ կանէ քան միանձ-

digitised by A.R.A.R.@

նեայ վարչութիւնը: Երկրորդ եւ ամենագլխաւորը՝ եթէ այդ մարմինը լինի միանձնեայ, ժողովրդի, եւ մանաւանդ, փոքր ազգերի վստահութիւնը չի վայելի:

Ս. Տիգրանեան, դեկուցանող.- Օրինագծի հիմնական կէտերի դէմ եղած առարկութիւնները երեք խնդրի չուրջն են հաւաքւում. նախ՝ դպրոցը պետութիւնից բաժանելու խնդիրը: Պէտք է աչքի առաջ ունենալ, որ այս սկզբունքը օրինագծում լիովին կիրառւած չէ. օրինակ, դպրոցական վարչութիւնը ենթարկւած է Մորհրդարանին, բայց այդ մի ժամանակաւոր չեղումն է ընդունւած սկզբունքից եւ պատճառը մեր երկրի ներկայ խառնակ պայմաններն են. իսկ առաջիկայում, երբ հնարաւոր կը լինի կազմակերպել թէ ստորին եւ թէ վերին յատուկ դպրոցավարիչ մարմիններ հասարակական ընտրական հիմունքներով, այն ժամանակ այլեւս պարլամենտից էլ կազատագրւի դպրոցը:

Ժողովրդական սկզբունքներով կազմակերպւած հոգաբարձութիւնները մենք պահում ենք, իսկ որպէս վերին օրգան առ այժմ ընդունում ենք Մորհրդարանը, որպէս միակ բարձր ժողովրդական ներկայացուցչութիւն: Ճիշտ է նկատւած, որ քանի գոյութիւն ունեն տարբեր դասակարգեր, դասակարգային պայքար, դպրոցն էլ անկարող է ազատ մնալ այդ պայքարից, հետեւապէս եւ քաղաքականութեան ազդեցութիւնից, բայց սրանով չի հերքւում դպրոցի ապաքաղաքականացման ցանկալիութիւնը եւ նպատակայարմարութիւնը. իսպառ ազատել դպրոցը քաղաքականութեան ուեէ ազդեցութիւնից անհնար է, բայց այդ ազդեցութեան չափը կարելի է մեղմել. եւ ահա այս նպատակին հասած կը լինենք, եթէ դպրոցական վարչութիւնը չմտցնենք այն հաստատութիւնների մէջ, որոնք գեթ բաղանցապէս կոչւած են քաղաքականութեան եւ քաղաքական պայքարի ասպարէզ լինելու, եւ յանձնենք այնպիսի մարմինների, որոնք յատկապէս դպրոցները վարելու համար են ընտրւած եւ որչափ կարելի է հեռու են մնալու այդ պայքարից եւ պետական քաղաքականութեանը մասնակցելուց: Քանի որ դպրոցը ենթարկւելու է Մորհրդարանին (ինչպէս բացատրեցի, միայն ժամանակաւորապէս), ի հարկէ, նա ենթակայ է լինելու սրա մեծամասնութեան եւ մեծամասնութեան կրելիք փոփոխութիւններին. բայց չմոռնանք, որ այս փոփոխութիւնները շատ անգամ այնպիսի պատահական եւ թեթեւ հանգամանքներից կախւած չեն, ինչպէս մինիստրական կազմի փոփոխութիւնները: Մորհրդարանից ընտրելով բարձր դպրոցական մարմինը՝ բնաւ օրէնսդիր եւ գործադիր-կառավարչական ֆունկցիաների չափոխումն չենք առաջացնում. այդ տեղի կունենայ, եթէ, օրինակ,

մեր դպրոցական յանձնաժողովին կառավարչական իրաւունքներ տայինք, որ, ի հարկէ, մերժելի է. իսկ դէպքում դպրոցական մարմինը, եթէ ընտրւելով Մորհրդարանից՝ շատ սրանից, ստանայ իրաւասութեան իր սեփական բաժինը եւ անկախ գործունէութեան չրջանը, մնալով պատասխանատու պարլամենտի առաջ, չափոխումն չի լինի: Չէ՞ որ ամբողջ կառավարութիւնը նոյնպէս ընտրւած է Մորհրդարանից եւ պատասխանատու է սրա առաջ. մի՞թէ դրանից չըափոխումն է առաջանում օրէնսդիր եւ գործադիր իշխանութիւնների միջեւ:

Հարց են տալիս, թէ ապա ինչո՞ւ միւս մինիստրութիւնները չեն շատւելու կառավարական կազմից եւ կազմակերպւելու առանձին կերպով, օրինակ՝ զօրականը, արդարադատութեանը: Ժողովուրդի լուսաւորութեան գործը, ինչպէս բացատրւեց անցեալ նիստում, պէտք է եւ կարելի է շատել մինիստրական կառավարութիւնից. դպրոցական գործի բնոյթը այնպէս է, որ դրանից չեն տուժի ոչ կառավարութեան, ոչ էլ ժողովրդի կրթական չահերը, այլ՝ ընդհակառակը:

Զօրքն էլ, ճիշտ է, պէտք է քաղաքականութիւնից դատւած լինի, բայց զօրքի կեանքն ու պէտքերը այնպէս են, որ առանձնացնել ընդհանուր կառավարութեան ապարատից եւ մեխանիզմից անհնար է. զօրքի տնտեսութիւնը անհամեմատ աւելի բարդ եւ բազմակողմանի է, քան դպրոցինը, անթիւ եւ կարեւոր կապերով հիւսւած է պետութեան տնտեսական եւ ֆինանսական կարգերի եւ օրգանիզմի հետ. չկայ պետական կառավարութեան գրեթէ ոչ մի ճիւղ, որի այս կամ այն ընթացքն եւ ուղղութիւնը կարեւոր, շատ անգամ վճռական չլինէր զօրքի կեանքի եւ գործունէութեան վիճակի վրա (օրինակ, ոստիկանութիւնը, միլիցիան, ճանապարհների եւ փոստ-հեռագրային հաղորդակցութիւնը, պարենաւորման գործը եւայլն):

Եթէ փորձ անէինք առանձնացնելու զօրքի վարչութիւնը կառավարութիւնից, այդ չէր յաջողւի, որովհետեւ միեւնոյն է, այդ վարչութիւնը չարունակ յարաբերութեան եւ բանակցութեան մէջ պիտի լինէր, հաղար տեսակ չփում եւ առընչութիւն պիտի ունենար թէ ներքին, թէ արտաքին, թէ ֆինանսական, թէ ճանապարհների եւ թէ այլ կառավարական վարչութիւնների հետ: Զօրքը պէտք է քաղաքականութիւնից հեռու մնայ, բայց զօրքի գործի վիճակը պէտք է աչքի առաջ ունեցւի իւրաքանչիւր քաղաքական խնդիր լուծելիս, ինչպէս ինքը զօրական գործը պէտք է համակերպ ընթանայ պետական քաղաքականութեան տրւելիք նպատակներին:

Ուրեմն, զօրքի կոչումն ու դերը այնպէս են, որ զօրքի վարչու-

digitised by A.R.A.R.@

թիւնը անխզելի եւ սերտ կապերով չաղկապւած պիտի ընթանայ պետութեան ընդհանուր կառավարութեան հետ: Այսպիսի չաղկապ դոյութիւն չունի դպրոցի նկատմամբ սրա կոչման եւ բնութեան պատճառով: Միակ չափը, որ դպրոցը կարող է ունենալ պետութեան հետ, այդ դանճարանից նպաստ ստանալն է, որ չատ յաճախակ կերպով կարող է կատարւել նաեւ պարլամենտի միջնորդութեամբ եւ յամենայն դէպս, մշտական յարաբերութիւնների կարօտ չէ կառավարութեան հետ: Չէ կարելի մի ընդհանուր որոշում տալ այս խնդրում վարչական բոլոր ճիւղերի եւ չրջանների նկատմամբ, այլ իւրաքանչիւրը պէտք է ենթարկել առանձին քննութեան: Օրինակ, անցեալները Խորհրդարանը վճռեց զատել կառավարութիւնից պետական հաչւետեսութեան (կոնտրոլ) կազմակերպումը, եւ ենթարկել անմիջապէս իրեն. այդպէս վճռւեց, որովհետեւ այդ էր պահանջում գործի էութիւնն ու չահը:

Այսօր ձեզ առաջարկւում է զատել կառավարութիւնից դպրոցական գործը՝ ժամանակաւորապէս պարլամենտին ենթարկելով, իսկ առաջիկայում բոլորովին պետութիւնից զատւելու է եւ յանձնւելու յատուկ դպրոցավար համայնական կազմակերպութիւնների, որովհետեւ այդպէս է պահանջում ժողովրդական կրթութեան եւ ուսումնարանի չահը: Մօտերս թերեւս նմանօրինակ առաջարկ լինի Խորհրդարանիդ նաեւ արդարադատութեան նկատմամբ: Իսկ մի չարք գործեր բնականօրէն կը մնան ընդհանուր մինիստրական կառավարութեան իրաւասութեան եւ գործունէութեան չրջանակում, որպէս անհրաժեչտ եւ անրաժան մասեր:

Մեր միջավայրը յիրաւի յետամնաց է, բայց կան յառաջադէմ կարգեր, որոնք իրենց պարզութեամբ եւ նպատակայարմարութեամբ թերեւս աւելի կիրառելի են նոյնիսկ յետամնաց երկրներում, քան պակաս յառաջադէմ հաստատութիւնները: Իսկ յատկապէս ներկայ խնդրի համար կասեմ, որ դպրոցը պետութիւնից եւ պետական կառավարութիւնից անջատելու սիստեմը հէնց մեր հայոց ազգային դպրոցների աւանդական կարգն է, որին մենք աւելի ենք սովոր եւ ընտելացած, քան պետական դպրոցի սիստեմին: Մնում է որ օգտւելով մեր առաջ բացւած ազատութիւնից անկաչկանդ զարգացնէինք եւ բարւոքէինք այն առողջ ժողովրդական սաղմերը, որ մեր ազգային կեանքն ու բնոյթը դրել են մեր սեփական դպրոցական գործի մէջ. մեր սեփական դպրոցական գործունէութեան փորձը չատ տարիներից ի վեր մեր առաջ երկու հերթական բարեփոխման եւ կարիքի հարց էր դրել, մեր դպրոցը կարօտ էր աւելի բարձր կարգի, քան ծխական հոգաբարձութիւններն էին, հասարակական ընտրովի մարմինների եւ աւելի հաստատուն եւ բաւարար նիւթական միջոցների. մեր հասարակաց կարծիքը արդէն մշակել էր նաեւ այն եղանակները եւ ձեռնարկութիւնները, որոնցով այդ կարիքները կարող էին եւ պէտք է բաւարարւէին (թեմական, չրջանային եւ կենտրոնական խորհուրդները, դպրոցական պարտադիր տուրք), ռուսաց յետամնաց կառավարութիւնն էր, որ հալածում եւ ճնշում էր մեր այդ ուղղութեամբ կատարւող չանքերը, իսկ Հայաստանի Հանրապետութիւնը թող ազատ հնարաւորութիւն տայ դպրոցին, այդ ուղղութեամբ յառաջադիմելու եւ բարգաւաճելու:

Դպրոցական բարձր օրգանը միանձնեայ կամ բազմանձնեայ կազմակերպելու խնդրի առիթով յայտնած կարծիքների մասին առանձին բան չունիմ ասելու: Իսկ երրորդ խնդրի չուրջը, մեր հայկական եւ կեղեցական դպրոցները հարկադրաբար պետութեան ենթարկելու կարծիքի նկատմամբ կը յիչեցնեմ, որ այդ հակասում է դպրոցների բացման եւ պահպանման ազատութեան սկզբունքին, որը արձանագրւած է յանձնաժողովի 7-րդ առաջնորդիչ սկզբունքում եւ որի դէմ ոչ մի ֆրակցիա այստեղ չառարկեց: Կարծում եմ, որ կարիք էլ չի լինի հարկադրական միջոցների դիմելու, քանի որ թէ ծխական հոգաբարձութիւնները, թէ հոգեւոր իչխանութիւնը յօժարակամ ընդառաջ կը գան Խորհրդարանի այս քայլին՝ իրենց չէնքերն ու դպրոցական կահաւորումը տրամադրելի կը դարձնեն եւ պետական դանճարանի նպաստն ստանալով՝ կը բացւեն դպրոցները հայ աչակերտութեան համար: Մենք լիակատար իրաւունք ունենք կատարելագոյն ժողովրդավար եւ աչխարհիկ դպրոց դարձնել մեր ծխական ուսումնարանները, առանց այժմ եւ եթ կնճռոտ եւ նուրբ հարցեր յարուցանելու եւ անցողաբար լուծելու:

Դպրոցների ազգայնացման անհրաժեչտութիւնը յանձնաժողովն աչքի առաջ ունեցել է, բայց այս ժամանակաւոր կարգադրութեան մէջ առանձին չէ զբաղւում դրանով: Մենք ի նկատի ունէինք նախ՝ որ ազգայնացման գործը դեռ անցեալ տարւանից Անդրկովկասեան ուսումնական կոմիսարիատի կարգադրութիւններով սկսւել է իրագործւել եւ չարունակւելու էլ է, իսկ այժմ կազմակերպւելիք ժամանակաւոր դպրոցավար մարմիններից հոգաբարձութիւնները արդէն ազգային կերպարանք ունեն (հայ հոգաբարձութիւն՝ հայ դպրոցին, թուրք հոգաբարձութիւն՝ թուրք եւ ռուս հոգաբարձութիւն՝ ռուս դպրոցի համար), իսկ գլխաւոր կենտրոնական կոմիտէի մէջ մասնակցելու են թուրք եւ ռուս ազգային խորհուրդների ներկայացուցիչները: Դպրոցների ազգայնացման խնդիրը իր բազմակողմանի եւ լիակատար ձեւակերպումն ու կազմակերպումը կը ստանայ յա-

digitised by A.R.A.R.@

ռաջիկայում, երբ Խորհրդարանը կը զբաղի եւ կը մշակի ազգային հանրային դպրոցների կառավարութեան եւ կազմակերպութեան իրաւական կարգերն ու կանոնները: Իսկ այսօր յանձնաժողովը մտահոգւած է մի նպատակով՝ չուտով, օր առաջ ստեղծել մի բարձր դպրոցավար մարմին, որն անմիջապէս ձեռնարկէր եւ հոգար կեանքի եւ աշխատանքի կոչելու մեր երկրում գոյութիւն ունեցող դպրոցները:

Նախագահը օրինագծի ընդհանուր հիմունքների քննութիւնը համարում է սպառած եւ առաջարկում է անցնել յօդւած առ յօդւած օրինագծի քննութեան:

Հ. Ազատեան.- Արտակարգ կերպով յայտարարում է, որ իր նախկին ճառը սխալ են ըմբռնել: Նա չի ասել, թէ յանցաւոր զինւորին չի կարելի պատժել եւ որ զօրքը իր սպաների հետ in corpore դող է: Նա միայն մեղադրել է անհատներին: Աւելացնում է, որ իրենց ֆրակցիան զօրքի մասին բարձր կարծիք ունի:

Նախագահը իր կողմից յայտնում է, որ պատգ. Ազատեանի խօսքը անհատներին է վերաբերել եւ ոչ զօրքին ընդհանրապէս:

Յ. Բուդաղեան.- Նկատի ունենալով, որ դպրոցական հարցը այսօր չի կարող վերջանալ, առաջարկում է յետաձգել միւս նիստին եւ անցնել օրակարգի միւս հարցին: Այս առաջարկը ընդունւում է:

Ա. Մելիքեան.- Պարենաւորման հարցի չուրջը անցեալ անգամից մնացած մի քանի դիտողութիւններ կան, որ եւ ինքը անհրաժեշտ է դտնում սպառել: Առաջին՝ արդեօ՞ք սով է սպառնում ապագայում. երկրորդ՝ երբ պարենաւորման յանձնաժողովը զեկուցանում է, նա պէտք է զինւած լինի թիւերով. երրորդ եւ ամենագլխաւորը՝ ըստ զեկուցման, պարենաւորման յանձնաժողովում մոնոպոլիայի նկատմամբ կորուկ հայեացք չի եղել: Այդ խնդրի չուրջը երեք որոշում կարող է լինել. ա) հացահատիկները կենտրոնացնել պետութեան ձեռքում, բ) թոյլ տալ ազատ առեւտուր, եւ գ) թոյլ տալ ազատ առեւտուր պետութեան հսկողութեան ներքոյ: Երրորդ ճանապարհը միանգամայն կորստաբեր կը լինի մեզ համար. դրանում համոզւելու համար պէտք է յիշել յեղափոխութիւնից առաջ Ռուսաստանի պարենաւորման վիճակը: Իիչ վերաբերում է ազատ առեւտրին, սրա ժամանակ հարկաւոր է ունենալ նիւթ, ճանապարհ, որոնք բացակայում են մեզանում: Ազատ առեւտուրը մեր երկրում չարաչահութեան բնոյթ կը կրի, որի հետեւանքով մթերքների գները դգալիօրէն կը բարձրանան: Հարուստները հնարաւորութիւն կունենան հացահատիկ ձեռք բերելու, իսկ աղքատները սովից կը մեռնեն: Եւ, վերջապէս, այդ առեւտուրը երկրի մէջ եղած բոլոր նիւթերը մի անգամից կը սպառի, որի հետեւանքը նորից սով կը լինի: Միայն կարելի է հաշտւել պետական մոնոպոլիայի հետ, որի չնորհիւ կառավարութիւնը իր ձեռքի տակ կունենայ բաւական հացահատիկ եւ այնպէս կը բաշխի, որ գալիք սովի առաջն որոշ չափով կառնի:

Ս. Մալխասեան.- Այն մարդիկ, որոնք պատմում են, թէ մեր երկրում նիւթ չկայ, սխալւում են: Մեր երկրում նիւթ կայ: Առաջ մենք հացահատիկ ներմուծում էինք Հիւսիսային Կովկասից, հիմա այդ ցորենը չկայ, չկայ նաեւ ռուսաց զօրքը. երկրորդ՝ գաղթականների մի մասը իր հետ ցորեն է բերել. միւս կողմից, Հայաստանում տեղի է ունեցել արտադաղթ: Ահա այս բոլոր տւեալներով պէտք է, որ մեզանում հացահատիկը այն չափով չպակսի, ինչ չափով որ մենք ենք պատկերացնում: Խնդիրը նրանումն է, որ գիւղացիները թագցրել են եւ ազատ առեւտրի դէպքում նրանք երեւան կը հանեն իրենց հացահատիկները: Երրորդ՝ կարելի է հացի նորման պակասեցնել, դրա վոխարէն միս տալ: Ի վերջոյ, չեչտում է, որ սովը մենք արհեստական կերպով ենք բերում:

Արամ, ներքին գործոց նախարար.- Յայտնում է, որ այնքան էլ յոռետես չպէտք է լինել պարենաւորման հարցի վերաբերմամբ: Շերջաններում դեռ չատ տեղ հունձը չէ սկսւել, այնպէս որ ինքը 300000 փութ ցորեն է սպասում նոր ցանքսերից: Նկատում է, որ պարենաւորման թիւերը լրիւ չեն, որովհետեւ չերջանների ամբարներում գըտնըւած հացահատիկների քանակը յայտնի չէ պարենաւորման կենտրոնական վարչութեան: Այնուհետեւ նախարարը յայտնում է, որ ինքը միանգամայն համաձայն է Ա. Մելիքեանի մոնոպոլիայի վերաբերմամբ առաջադրած տեսակէտին: Այդ չեչտում է, որ կառավարութիւնը ամէն միջոց ձեռք է առնում արտասահմանից հացահատիկ ձեռք բերելու համար:

Ա. Մելիք-Աղաջանեան.- Ճիշտ է, մենք թւերով զինւած չենք եղել, որովհետեւ պարենաւորման գործը այնպէս է դասաւորւած, որ հնարաւորութիւն չի եղել աւելի թւեր քաղել: Մեր յանձնաժողովի նիստերում մոնոպոլիան եղել է կենտրոնական խնդիրներից մէկը եւ յանձնաժողովը կտրականապէս որոշել է պետական մոնոպոլիան պահպանել:

Այնուհետեւ պարենաւորման խնդրի առթիւ նախագահը քէֆարկութեան է դնում յանձնաժողովի առաջարկը, որ եւ անցնում է 25 ձայնով:

Յ. Տէր-Յակոբեան.- Դաշնակցութեան ֆրակցիայի կողմից հարցում է անում կառավարութեան՝ արդեօք յայտնի՞ է, որ մի ոմն

digitised by A.R.A.R.@

Տէր-Մատթէոսեան, Փուրաքարի պետական ամբարից 2000 փութ ցորեն է վերցրել եւ եթէ այո՛, ի՞նչ միջոցներ է ձեռք առել ներքին գործոց նախարարը:

Արամ, ներք. գործ. նախարար.– Ցաւոնում է, որ 2000 փ. ցորենի համար քննութիւն է նշանակել: Ինչ վերաբերում է քոլերայի դէմ օրինագիծ ներկայացնելուն, դրա համար ինքը կարգադրութիւններ է արել. ա) Հայաստանի հանրապետութեան սահմաններում ապրող այն բնակիչները, որոնք չեն ենթարկւել բժշկա-առողջապահական յանձնաժողովի կանոններին, կենթարկւեն 3 ամիս բանտարկութեան կամ 3000 ռ. տուգանքի. բ) գաւառներն ուղարկւել են բժիշկներ եւ բուժակներ քոլերային դէմ մաքառելու համար:

Այնուհետեւ նախարարը անցնում է գաղթականների խնդրին եւ յայտնում, որ նրանք ստանում են ցորեն: Բայց ամէն տեսակ զեղծումներից խուսափելու համար պէտք է գաղթականութիւնը տեղաւորել, որի համար գաղթականական յանձնաժողովը մտածել է եւ որոշել բնակեցնել չրջաններում:

Զօր. Հախվերդեան, զինւ. նախարար.– պատասխանելով սոց.-դէմ. ֆրակցիայի հարցապնդման՝ ասում է, թէ ինքն ընդհանրապէս զինւորների ապօրինի գործունէութեան համար կարգադրութիւններ է արել: Միաժամանակ չեշտում է, որ զինւորներն այնքան էլ մեղաւոր չեն, որքան ենթադրւում է, որովհետեւ դասալիքներն ու փախստականներն են այդ չարիքները հասցնողը:

Հ. Ազատեան.– Ի՞նչ միջոցներ են ձեռք առնւած էջմիածնի եւ նրա չրջանների զինւորների եւ գիւղացիների միջեւ եղած երկպառակութեան առթիւ:

Զօր. Հախվերդեան.– Երկու մարդ է ուղարկւած այդ գործերը քննելու եւ համապատասխան կարգադրութիւններ անելու համար:

Ց. Զաքարեան.– Ցաւոնում է, որ ինքը բաւարարւած չէ զինւորական նախարարի բացատրութիւններով: Այն գործը, որի համար պէտք էր չտապ կարգադրութիւններ անել, դանդաղել է:

Հ. Սարգսեան.– Զինւորական նախարարը լսելով զինւորների անկարգութիւնների մասին՝ պարտաւոր է անմիջապէս միջոցներ ձեռք առնել նման դէպքեր չկրկնելու համար: Դրա համար բաւական չէ մարդիկ ուղարկել, այլ հարկաւոր է անձամբ գնալ քննութիւն կատարելու եւ կարգադրելու:

Մտքերի երկար փոխանակութիւնից յետոյ, քւէարկութեան է դրւում հետեւեալ առաջարկը.– «Լսելով զինւորական նախարարի բացատրութիւնները վաղաշրջապատում եւ այլ վայրերում զօրքերի կատարած դէպքերի մասին՝ խորհուրդն առաջարկում է կտրուկ եւ գործնական միջոցներ ձեռք առնել նման դէպքերը վերացնելու համար:»

Բանաձեւը ընդունւում է:

Նիստը փակւում է գիշերւայ ժամը 2 եւ կէսին:

«Հորիզոն», 26 սեպտ.

digitised by A.R.A.R.@

ԹԵԿՈՐՆԵՐ ԱՆՑԵԱԼԻՑ

ԿՈՒԿՈՒՆԵԱՆ ԽՄԲԻ ԱՐՇԱՒԱՆԸ

«Հայրենիք» ամսագիրը վերջերս բաւական նիւթ հրատարակեց Կուկունեան խմբի արշաւանքի մասին – Յովս. Մովսէսեանի յուշերը, բայց, մանաւանդ «Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան» յատկացուածում տրուած վաւերագրերը: Այդ նիւթերով, կարելի է ասել, ամբողջապէս պարզուում է Հ. Յ. Դաշնակցութեան կեանքի արշալոյսին կատարուած յեղափոխական այդ հետաքրքրական ձեռնարկի բնոյթը: Իրրեւ լրացում տալիս ենք նաեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ականաւոր գործիչ Ռոստոմի մէկ փոքրիկ գրութիւնը, որ անտիպ մնացել է Հ. Յ. Դ. կենտր. Դիւանի թղթերում: Գրւածքը կազմւած պէտք է լինի 90-ական թւականների երկրորդ կէսին: ԽՄԲ.:

⁂

Կուկունեան արշաւանքի միտքը յղացաւ Կարնոյ դէպքից անմիջապէս յետոյ եւ կազմակերպւում էր յեղափոխական խմբերի բանակցութիւնների հետ միաժամանակ:

Երբեմն Գէորգեան Ճեմարանի, ապա Պետերբուրգի համալսարանի ուսանող Սարգիս Կուկունեանը, իր երկու ընկերների՝ Կոստանտին Լիսինեանի եւ Ռուբէն Յովհաննէսեանի հետ թողնում է Պետերբուրգը, գալիս Կովկաս եւ տեղական խմբերի միջոցով պատրաստւում արշաւանքի:

Դրա մանրամասն պատմութիւնն արդէն յայտնի է հայ հասարակութեան «Կուկունեան խմբի արշաւանքը, Հ. Յ. Դաշնակցութեան տարեգրան, 1894» ծանօթ գրքոյկից: Աւելացնենք միայն, որ խմբի անդամները որոշ կերպով չէին ներկայացնում իրենց, թէ ի՞նչ պէտք է անեն Տաճկահայաստանում, ինչպէ՞ս պէտք է անեն, ի՞նչ է սպասում իրենց: Սահմանագլխում ժողովւած այդ հարիւրաւոր երիտասարդները (բացի 78 հոգուց, որոնք մասնակցեցին արշաւանքին, կային դեռ շատ շատերը, որոնք սպասում էին իրենց հերթին) գործնական միջոցների մասին չէին մտածում, չէին խորհում, կարծես կամովին կուրացած՝ դիմում էին դէպի անդունդ: Մի բան նը-

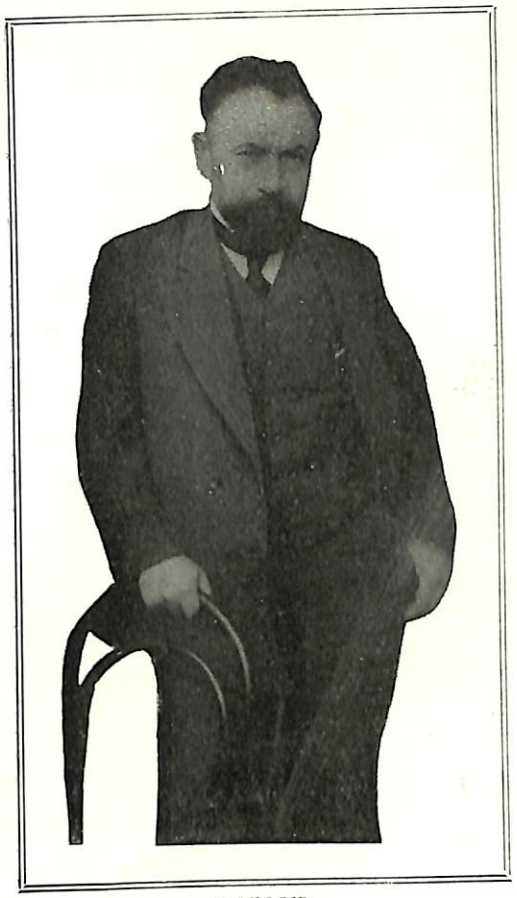

ՌՈՍՏՈՄ

digitised by A.R.A.R.@

բանց համար չատ պարզ էր. հարկաւոր էր արիւն թափել, հարկաւոր էր վրէժխնդիր լինել բազմաթիւ անմեղ զոհերի անբիծ արեան համար: Սա մի տարերային հոսանք էր, ազնիւ, վեհ, ոգեւորիչ հոսանք, որի առաջն անկարելի էր առնել ոչ մի յորդորանքով, ոչ մի խելացի պատճառաբանութիւններով, ոչ մի սարսափելի ապագայի նկարագրութիւններով:

Համառօտակի յիշենք, որ խումբը սահմանն անցնելով՝ բարձրանում է Բոզ - Դաղը, կռւում Թուփրակ - Կալէից եկած զօրքերի եւ չրջակայ գիւղերից ժողովւած քրդերի հետ եւ փախցնում նրանց: Պաշարի պակաս զգալով՝ խումբը զիմում է դէպի Թեափա - Բինա ձորը, այնտեղից՝ Աղբուլաղի ձորը անցնելիս սպանում է ճանապարհին պատահած 5 թիւրքեր: Անծանօթ լինելով բոլորովին երկրին (ուղեցոյցները, դժբախտաբար, հէնց առաջւանից փախած են լինում)՝, խումբը չատ դէս ու դէն ապարդիւն թափառելուց յետոյ, քաղցած, ծարաւ՝ որոշում է անզամների մեծամասնութեամբ վերադառնալ Ռուսաստան՝ զարնան նոր արշաւանքի պատրաստելու համար: Սահմանագլխի Նար գիւղում ընդհարում է տեղի ունենում սահմանապահ ռուս կոզակների ու կռւտակւած քրդերի հետ և խումբը ցրւում է: Մի մասը ձերբակալւում է կառավարութեան ձեռքը, դատւում եւ դատապարտւում է:

Խումբն արշաւեց եւ անողոք իրականութեան զարնւելով՝ քայքայեց, անկարող լինելով իր իղձերը լիովին իրականացնելու: Նրա մի մասը ընկաւ պատերազմի դաշտում, միւս մասը, խմբապետի հետ միասին փոում է Սիբիրիայի խորքերում, մի մասն էլ դեռ եւս չարունակում է հայդուկային խմբերի մէջ գործել:

ՌՈՍՏՈՄ

ՀԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ

ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ԶՈՀԵՐԻՑ

Քսան տարի է անցել Ապրիլեան Մեծ եղեռնի օրերից, երբ Իթթիհատական բարբարոսութեան գոհ գնաց Թիւրքիայում գտնուող մեր մտաւորականութեան լաւագոյն մասը: Մի բանի մասունքներ, բախտի բերումով մեր ձեռքը մնացած մի բանի նամակ, որ տալիս են ստորեւ,- գէթ ա՛յս ձեւով յարգենք յիշատակը մեր թանգագին զոհերի: Աւելին՝ աւելի բնականոն ժամանակների գործ է:

Բացի է· Ակնունիի Հ· Յ· Դ· Ամերիկայի Շրջ· Պատգամ· ժողովին ուղղած գրութիւնից, որ տարիներ առաջ լոյս է տեսել «Հայրենիք» թերթում, միւսները անտիպ նամակներ են՝ գրած հանրային նշանակութիւն ունեցող խնդիրների մասին: Եւ, ուրեմն, արժէքաւոր են ոչ միայն որպէս սոսկական յիշատակ մեր նահատակներից, այլ և իբրև պատմական կարևոր վաւերագիր, որոնց մէջ արտացոլւում են ժամանակի դէպքերն ու մտայնութիւնները եւ նամակագիրների անհատական յատկութիւնները: ԽՄԲ·:

I

է· ԱԿՆՈՒՆԻԻ ՆԱՄԱԿԸ Հ· Յ· Դ· ԱՄԵՐԻԿԱՑԻ

ՇՐՋ· ՊԱՏԳԱՄ· ԺՈՂՈՎԻՆ

1911, Դեկտ· 10, Պոլիս·

Ամերիկայի Դաշնակցական Պատգամաւորական ժողովին,

Իմ տարագիր ընկերներ,

Ձեր ժողովատեղից չա՛տ հեռու, բայց ձեր սրտին չատ մօտիկ քաղաքից է, որ գրում եմ այս տողերը:

Հաճոյքով վերյիշում եմ անցած տարվան ձեր Պատգամաւորական ժողովը, եւ այն՝ երբեմն փոթորկալից, բայց միշտ կազդուրիչ

ժամերը, որ անցկացրինք միասին նոյն յարկի տակ, նոյն գաղափարների ջերմոցի մէջ:

Ու այդ վերյիշումից դրդված՝ ուղարկում եմ ձեզ, իմ ծանօթ եւ անծանօթ ընկերներ, հին եւ նոր զինուորներ մեր սիրելի Դաշնակցութեան, սրտագին ողջոյնները, ընկերական լաւագոյն բարեմաղթումները:

Այդ ողջոյնի հետ միասին՝ համեստ մի խնդրանք ունեմ,- ձեր վէճերի ժամին՝ եւ պայքարի ժամանակ, ոգեւորութեան թէ լքումի ընթացքում, մի վայրկեան իսկ աչքից մի թողէք Լուսաստղը,- մեր վիրաւոր վաթանը, որ տարագիր որդոց սիրով է ժպտում, նրանց սրտի մէջ է որոնում իր կայանը, եւ նրանց գործի մէջ՝ իր մխիթարանքը:

Նայեցէք միշտ Դէպի երկիր, եւ հաւատացէք նրա ապագային: Ճիշտ է, քաղաքական կարմիր ամպերը նորից կուտակվում են, բայց ազատութեան վերելքը, թէեւ ծանր, թէեւ յամրաքայլ,- անդիմադրելի է:

Եւ ես հաւատն ունեմ, ապառաժ - հաւատ, որ չատ տարիներ չ'անցած, չատերը ներկայ սերնդից, նոյն իսկ ձեր փոքրիկ ժողովից նրանք, որոնք դեռ սպիտակ մազ չ'ունեն եւ բազդ ունեն, այժմ թոթովախօս եւ անվտահ, կը մեծանան, կը բարձրանան քաղաքական պայքարի սանդուխները, եւ կ'երթան բազմելու Հայ ժողովուրդի Ներկայացուցչական ժողովի, Հայկական Պարլամենտի մէջ, մօտաւոր իջեւանը քաղաքական մեր յաղթանակի:

Ու եթէ մի օր ձեզանից մէկը, իմ ընկերներ, արժանանայ այդ չքնաղ բազդին, թող յիշէ, որ իմ ասածը մարգարէութիւն չէր, այլ միայն հաւատ, անխախտ հաւատ դէպի այն ճամբան, որ թէեւ արեամբ ներկված, միշտ առաջնորդում է դէպի աշխատանքի եւ գործարի յաղթադաշտը:

Այդ մեծ հաւատն է, գաղափարակից տարագիր ընկերներ, որ յանձնում եմ թղթի այս փոքրիկ կտորին: Պատռեցէք կամ փոչուն յանձնեցէք թղթի կտորը, բայց խնամեցէք ու տաքացրէք այդ մեծ ղգացմունքը ձեր սրտի, ձեր մտքի, ձեր վերյիշումների մէջ:

Ձեզ հետ սրտով, Ձեզ հետ մտքով՝

է· ԱԿՆՈՒՆԻ

digitised by A.R.A.R.@

II

Ռ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

1912, 27 Հոկտ., Կ. Պոլիս

Սիրելի ընկեր Վրացեան,

Անցեալ չաբթու ստացայ ձեր հեռագիրը՝ որով տեղեկութիւն կը հարցնէիք մեր ողջութեան մասին. կ'երեւի թէ արտասահմանեան հեռագրական գործակալութիւնները մեծ փանիք առաջ բերած են հող՝ ազդարարելով Պոլսոյ մէջ ջարդեր: Պատասխանեցի անմիջապէս թէ վիճակնիս վատ չէ. անչուշտ ստացած էք հեռագիրս: Ջարդեր չեղան մինչեւ այսօր, բայց կը թուի թէ պիտի ըլլան: Կը պատրաստուինք ուրեմն կարմիր հարսնիքներու: Եւրոպական զրահաւորները եկած են, բայց յուսալի չէ որ մեծ բան կարելի ըլլայ սպասել իրենցմէ: Եթէ պուլկար բանակը յամառի պնդել Պոլսոյ վրայ քալելու – ինչ որ ատոյգ կը թուի դէթ մինչեւ այս ժամը – այն ատեն պէտք է ընդունիլ որ այս տաճիկները պիտի փորձեն վերջին զազանութիւններն ու պիտի դիմեն ջարդի եւ արիւնահեղութեան՝ Եւրոպայէն վերջնապէս հեռանալէ առաջ:

Պատրաստութիւններ տեսած ենք ու կը տեսնենք չան սատակ չ'ըլլալու համար. եթէ մեռնինք՝ կը մեռնինք դիմադրութեամբ:

Երկու օր առաջ Պանք Օթոմանէն գանձեցի 132 ոսկի եւ 85 ղրչ: Ձենք գիտեր որ Բիւրօյի՞ թէ թերթին հաշւոյն խրկուած գումար մըն է սա: Երէկ գիշեր նոր զեկոյց մըն ալ ստացայ Պանք Օթոմանէն՝ ուրկէ կ'իմանամ թէ նոր գումար մըն ալ խրկած էք. այսօր կէսօրէն առաջ պիտի երթամ գանձելու: Այս գումարը գանձելէ առաջ կրնանք այլեւս գաղափար մը կազմել թէ երկու խրկուածներէն ո՞րը կազմակերպութեան, ո՞րը թերթին ըլլալու է հաւանաբար, մինչեւ որ անչուշտ ստանանք ձեր բացատրական նամակները:

Տամ ձեզի ուրախ լուր մը՝ այս բոլոր չար-խապարներու մէջ: Ազատամարտ անօրինակ եւ աննախընթաց յաջողութիւն մը գտաւ Պոլսոյ մէջ: Պատերազմէն առաջ, Պոլսոյ իր վաճքն էր մօտ 1600 կամ 1700. պատերազմէն յետոյ աստիճանաբար բարձրացաւ եւ այսօր Պոլսոյ մէջ կը ծախուի 6000: Ո՛չ Բիւզանդիոն, ոչ ժամանակ, ո՛չ Արեւելք եւ ոչ մէկ հայ թերթ այս ծաւալումն ունի: Հասարակութիւնը, նոյն իսկ մեր հակառակորդ խաւերը՝ այն հաստատ համոզումը կազմած են որ մի միայն Ազատամարտ կուտայ «ճիշտ», չիտակ եւ «ազատ» տեղեկութիւնները: Անչուշտ պատերազմէն ետք այս բարձրացումը կը նուազի, բայց ոչ մէկ տարակոյս որ գրաւած

կը մնանք մեր ձեռքին մէջ ընթերցողներու ահագին քանակ մը գրաւելու: Թերթին այս յաւելումն էր որ փրկեց մեզ մասամբ, գոցելով գաւառներէն մեր ստանալիք գանձումներուն դժուարութիւնը: Պէտք է ըսել որ մենք ալ թերթը իրա՛ւ չատ լաւ տարինք. ահա ամիսէ մը ի վեր է, որ ոչ լուր օր գիտեմ, ոչ կիրակի. գիշեր ցորեկ խմբագրատունն եմ: Բարեւելով ձեզ եւ ընկերները ամենքն ալ

սրտագին ողջոյններով՝

*Ջերդ Աչէ Եհովայի**)

(Ռ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ)

III

ՀՐԱՉ ԹԻՐԵԱՓԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

«ԱԶԱՏԱՄԱՐՏ» Կ. Պոլիս, 12|25 Յունվ., 1913

Վարչութիւն

Սիրելի ընկեր Վրացեան, Պօսթըն

Ներիր որ անդրանիկ նամակս թերթի, եւ մանաւանդ գանգատի վերաբերեալ խնդրին չուրջ դառնայ: Ինչ անենք որ այդպէս եղաւ:

Նախ չնորհակալութիւն եւ գոհունակութիւն պիտի յայտնեմ վարչութեան կողմէն, որ մեր հեռագրային անձկագին կոչին, փութկոտ գտնուած էիք անմիջապէս եւ հեռագրով 132 ոսկու չափ գումար մը փոխադրելու. եթէ այդ դրամը ժամանակին չհասնէր, թերեւս ստիպուէինք ընդհատելու թերթերնիս, որովհետեւ չէինք յաջողած փոխառութիւն կնքելու եւ կուսակցութեան կեդր. անտուէն ալ կը մերժէր այլեւս՝ փոխի ձեւի տակ անգամ, մեզի դրամ տալ: Հետեւաբար, կրնաք հասկընալ թէ ինչպիսի յարմար ժամանակի մը հասած էր այդ գումարը, որ կուգար փրկելու մեր վտանգուած կացութիւնը:

Գահիրէ, Սամսոն եւ Տրապիզոն, նոյնպէս չտապած էին, թէեւ աւելի համեստ չափով, հեռագրով գումարներ փոխադրելու: Գաւառներու վիճակը կը չարունակէ մնալ նոյնը. դրամ չենք ստանար կանոնաւոր կերպով: Մեր գլխաւոր միակ աղբիւրը՝ Պոլիսն է, ուր 3500 թերթ կը ծախենք օրական եւ անոր հասոյթը բաւական մեծ դրաման մըն է մեր վիճակին: Սակայն Ամերիկան սկսած է կրկին մեզ մտահոգութիւն պատճառել. 70 օրէն աւելի է ինչ ստացած ենք

*) Ռ. Զարդարեան այս ծածկանունով Պոլսից թղթակցութիւններ էր գրում «Հայրենիք»-ին:

digitised by A.R.A.R.@

այդ 132 ոսկին, բայց անկէ ի վեր սանթիմ մը իսկ դրամ չենք ստացած ամերիկեան ոչ մի քաղաքէն, անշուշտ, ձեր կամ Կ.Կ.-ի մէկ կարգադրութեամբ: Ասիկայ նոր աղէտի մը դուռ պիտի բանայ եւ նոր անկանոնութեանց տեղի պիտի տայ: Յատկապէս ձեզի կը դիմեմ որ այս կարգադրութիւնը դադրեցնէք եւ կամ նոյնքան դումար մը մի քանի ամիսը անգամ մը մեզի ղրկէք պարբերաբար: Այլապէս, ձեր ըրած աշակցութիւնը, բարիքը, պիտի դադրի լաւ ծառայութիւն մը ըրած ըլլալու հանգամանքէն եւ ուղղակի՝ թերթի գլխուն դըժբաղդութիւն մը պիտի լինի:

Ընկեր Թիրայր *) քանի մը անգամ գրած է եղեր այս հարցի մասին եւ սակայն ոչ մի հետեւանք չէ ունեցած. արդեօք իմ գրութիւնն ալ ա՞յդ բաղդին արժանանայ պիտի: Պիտի չատ ցաւէի, որովհետեւ ահա մէկ տարի է որ վարչական նամակներ գրելէ դադրած եմ, թողնելով այդ հոգսը Թիրայրին, որ այնքան լաւ կերպով կը տանի. եւ երբ, հիմակ, թերթի ֆինանսական տագնապը նկատի ունենալով, կը հարկադրուիմ ձեզ մօտ միջամտել, պարզելու համար մեր իրական վիճակը, յուսալով որ պիտի չկանաք մեզի օժանդակելու, անշուշտ պիտի ցաւէի՝ եթէ անհետեւանք մնար այս դիմումն ալ, քանի որ այդ պարագան թերթին մեծ վնաս պիտի պատճառէր:

Մեր առաջարկն էր, Կ.Կ.-ի կողմէն, ապահով, դրական մի կօնտրօլի դրութեան կիրարկումը ամերիկեան դործակալներուն վրայ. եթէ այդ տեղի չունենայ, սոսկալի պիտի լինի մեր վիճակը, խոշոր վնասներ պիտի ունենանք: Լաւ է ձեր կարծիքը յայտնէիք մեզի: 1913-էն սկսեալ մեր նոր պայմանները վաղուընէ սկսեալ պիտի հրատարակուին թերթին մէջ. այս անգամ առանց բացառութեան պիտի գործադրութեան դնենք կանխիկի սկզբունքը, ապառիկներ պիտի անպայման դադրեցնենք, ամէն տեղ, ովքեր ալ լինին, եթէ աւոր համար 2000 բաժանորդներէն անգամ դրկուինք:

Ձեզի կը դիմենք որ դիւրացնէք մեր գործը. Կ. Կ. կրնար եթէ միայն կամենար, ինչպէս ուրիշ առիթներու մէջ արտայայտած է այդ կորովի կամքը, Կ. Կ. կրնար, կըսեմ, իրական ծառայութիւն մատուցանել Ազատամարտին: Կըսպասենք անհամբեր դրամի, ապա թէ ոչ, մեր կրիզը չատ սարսափելի պիտի լինի: 4 տարուան մէջ երբեք չէ պատահած այս բանը, Ամերիկայէն, մէկ անգամէն ղրկուիլ եւ 72 օր անրնդհատ կոպէկ չստանալ, աղէտալի է մեզ համար: Կ. Կ.՝ անմիջապէս, իր 132 ոսկին չպէտք է դանձէր եւ հաշուակցէր,

*) Թիրայր-Բարբոդ Զօրեան, որ «Ազատամարտ»-ի վարչութեան բաժնում էր աշխատում:

այլ աւելի երկար ամիսներու ընթացքին եւ պիտի դոհանար մէկ մասը հաշուակցելով, մնացածը թերթին ղրկելով: Ինչ որ է՝ եղածը եղած է, իմ խնդրանքն է որ, ընկերներու հետ այդ մասին խորհրդակցիք եւ նոր կարգադրութիւն մը ընէք: Ընկեր Կոբոյեանին*) ալ առանձին պիտի դրէի, սակայն ժամանակս չներեց. պիտի խնդրեմ ձեզմէն, կարդալ անոր այս նամակս եւ իր աջակցութիւնն ալ ստանալ: Մեր պահանջը չատ մեծ է Ամերիկայի վրայ. եթէ Կ. Կ. բացառիկ միջոցներ ձեռք չառնէ, մեր 6-800 ոսկին կը վտանգուի ապահովաբար:

- 3 անգամ ղրկուած դումարներն ալ ստացած ենք (222+453 եւ 451՝= 1126 օամ. ոսկին) իր **) գործին համար:

Սպասելով ձեր բարի լուրերուն, սիրալիր բարեւներով

ՀՐԱԶ

IV

ԲԱՐՍԵՂ ՇԱՀՊԱԶԻ ՆԱՄԱԿԸ

Նամակի վրա ամսաթիւ չի նշանակուած: Գրուած պէտք է լինի 1914 թ. սկիզբը, Բարեւորոգումների ծրագրի ստորագրութիւնից յետոյ: ԽՄԲ.:

Սիրելի ընկեր Վրացեան,

Ստացայ 100 ֆրքը շնորհակալութեամբ: Ինձի կը թուի որ այս անգամ չատ մաքուր չեմ գրած, խնդրեմ փորձերուն դարձնէք առանձին ուշադրութիւն: Երեք աստրազրութեամբ թղթակցութեան համար Պոլսոյ ընկերները վախցեր են եղեր որ մի՛ դուցէ թուրքերը բարկանան եւ իրար անցնին: Պոլսոյ ընկերները ժամանակէ մը ի վեր սկսած են չատ «վախնալ», ամէն բանէ «վախնալ», չկրցան մինչեւ անգամ ընդհ. ժողովի որոշումը՝ վաւերամէնթական ընտրութիւններու մասին՝ գործադրել - չարունակ երկակենցաղ, խառնածին տաքտիքի մը կը հետեւին մեր ընկերները Պոլսոյ մէջ: Հրաշալի է այս պահուս ձեր բռնած ուղղութիւնը: Ոչ ոք չի հաւատար այս բարենորոգումներուն. երկրէն մէկ երկու ընկերներ եկած էին այստեղ - կը պատմէին թէ ամէն մարդ սկեպտիկ է, բայց եթէ մամուլը

*) Ց. Կոբոյեան - Հ. Ց. Դ. Ամեր. Կ. Կ.-ի այն ժամանակուայ քարտուղարը:

**) Ինքնապաշտպանութեան:

digitised by A.R.A.R.@

ոգեւորուի, անօրէն մեր ժողովուրդը նորէն կը կորսնցնէ դլուխը: Ինծի պատմեցին որ Սեբաստիոյ մէջ մէկ երկու հոգի լսելով որ Պօղոս վաչան հեռագրեր է թէ լուծուեցաւ վերջացաւ հայկ. հարցը, գացեր ծախեր են իրենց ատրճանակը, լսելով որ ալ պէտք չկայ: O tempora! O mores!

Ջերմ բարեւներով Բ. ՇԱՀՊԱԶ

V

Ա. ՎՌԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Կ. Պոլիս, Մարտ 16|29, 14

Սիրելի Վրացեան,

23 Փետր. նամակդ հոս անցաւ ձեռքս:

Նամակդ սկսեր էիր սաստով իմ «լաւատեսութեանս» մասին, որ հաղորդուած է եղեր քեզ նաեւ Պետերբուրգէն: Այդ լաւատեսութեանս հակադրեր էիր «նրբին կազմակերպական աշխատանք» կատարելու անհրաժեշտութիւնը, «սեփական քօնթրոլ» ունենալու համար: Ջեմ գիտեր թէ ի՛նչ գրած են քեզ իրր տպաւորութիւն, բայց քու առջեւդ են իմ մանրամասն ու երկար նամակներս ուղղած քեզ եւ ապա յաջորդաբար Կ. Կ.-ին: Ակներեւ պիտի լինէր, որ լաւատեսութիւնս ոչ թէ քաղաքական կոմբինասիոն-ներու վրայ հիմնուած դիւանագիտական աղբիւր մը ունէր, այլ այն ներուժ աշխատանքը, որ արդէն կը կատարուի երկրի մէջ, եւ որուն մասնակցել կը հրաւիրէի երկրէն դուրս գտնուող ուժերը: Իմ առաքելութիւնն էր նախ ուժ եւ ապա դրամ գտնել: Իսկ գալով Պոլսի ընկերներու կարծիքին կամ ուղղութեանը, ոչինչ կրնամ ըսել, որովհետեւ չեմ գիտեր ինչ գրած են ձեզ հոգ: Անկանոնութիւններ պատահած են Սիմօնի մահէն ետք, քարտուղարի եւ գործավարի խնդիրներ ծագած, որոնց վրայ չեմ ուզեր հոս ծանրանալ: Կազմակերպական թերութիւններու եւ դժգոհութիւններու համար չատ պիտի խօսինք Ը. Ժողովին մէջ, ուր հարկ պիտի ծանրանայ մեզ՝ հիմնական կարգադրութիւններ ընելու Բիւրօի նոր կազմի եւ անոր վայրի մասին եւս հաւանօրէն:

Դժգոհութիւնները եթէ միայն թղթակցութեան մասին լինէր – հոգ չէր: Ընտրական գործին եւ համերաշխութեան խնդրին առած ախտաւոր հանգամանքը եւ հետեւանքները այլապէս ծանր պատասխանատուութիւն մը կը բեռցնեն այդ Բիւրօի վրայ: Պաղարիւնով քննելու ենք ամէն բան, ու կրնանք քննել: Այսպիսի պարագաներու մէջ՝ մեր ապակեդրոն կազմակերպութիւնը ինքզինքը կորսնցուցած չէ – ինչպէս չեղաւ այսօր ալ: Քիչ մը ուշ, հրապարակ եկաւ Հա-

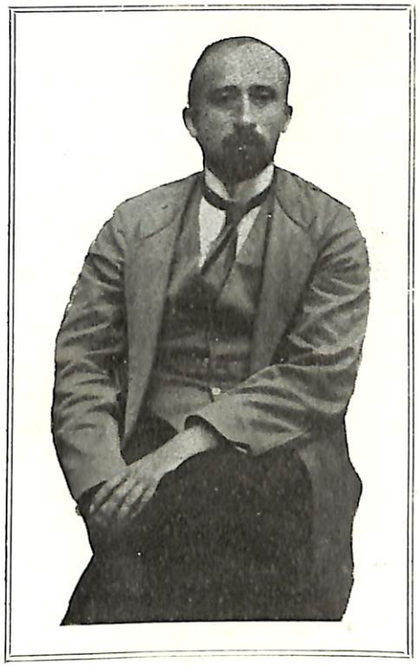

Ա. ՎՌԱՄԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

յաստանի Բիւրօն եւ տարբեր զարկ մը տուաւ՝ modus vivendi մը ստեղծելով՝ Պոլսի եւ Ներսի հոսանքներու միջեւ: Մանրամասնութեանց մէջ չեմ մտներ հիմա – ուրիշ առթիւ թողնելով: Երկու խօսքով՝ համազգային բօյկօտը մերժուելէ ետք (պատրիարքարանի մասնակցութեամբ) ,անմտութիւն էր կուսակցութիւնը բաժնել «Ազգ»-էն, պարզապէս զոհացում տուած լինելու համար միւս կուսակցութիւններու ինքնասիրութեանը:

Ամերիկայի գործերը չափազանց կը մխիթարեն մեզ – բան մը չեմ հասկնար միայն. քու հապճեպով մեկնումդ, փոխարինող մը չգտած: Չէ՞ որ ամէն մէկս նոյն վիճակի մէջ գտնուեր ենք ոեւէ առեն – ու գործէ մը հրաժարելէ առաջ, այդ գործը ուրիշի մը ձեռքը յանձնելու մտահոգութիւնն ունեցեր ենք: Դու կը նեղանաս որ հազար անգամ գրեր ես Պոլիս, եւ լուծում մը չեն գտած: Շա՛տ լաւ գիտես, որ տրամադրելի ու ձեռնհաս ուժերը թիւրք պաշտօնեաներու պէս պատրաստ չեն սպասեր, որ վերցնես մէկը ուղարկես հոդ:

Արարատեանը հաւաներ է, կարծեմ, բայց Վարանդեանը չի թողուր ղինքը, առարկելով անոր ներկայութեան կարեւորութիւնը Ժընեւի մէջ: Ջանադիր ենք համոզելու ղայն: Ամէն պարագայի մէջ հեռանալու չես, մինչեւ յաջորդդ չգայ: Շատ լաւ գիտես թէ բարոյական ինչ հարուածի ենթարկած կը լինիս տեղիդ ընկերները, որոնք միշտ կանխակալ կարծիք մը ունին թէ իրենց չրջանը արհամարհուած է ղեկավար մարմիններէն:

Տարօն երթալու որոշումդ կը ծափահարեմ. սքանչելի՛ միտք. հոն խոպան վայր է ու չափազանց շատ գործ կայ կատարելու: Արդէն այս տարի կը կանանք ուժեղցնել այդ չրջանը, Բաղէշի հետ: Քանի մը ընկերներ խոստացան դալ (Աբրահամ եւ ուրիշներ) Տարօն – Վասպուրականի համար: Ես ալ պիտի երթամ, Վահանն ալ (ընտրուինք կամ ոչ՝նոյնն է– ամառուան ամիսները եւ աչունը կրնանք հոն անցնել): Ես յատկապէս նկատի ունիմ Վանայ լճի հարաւակողմը մինչեւ Բաղէշ – երկարօրէն կը խօսինք, երբ հանդիպինք իրար: Միտքս է՝ հայկական ընդդիմադրութեան ողնայարը կապել Տարօնի հետ եւ ապա յառաջանալ դէպի Տէրսիմ եւ անդր:

Կովկասի եւ Ռուսաստանի ճամբորդութիւնս ունէր իր հաճելի եւ դժպհի կողմերը: Ընկերական չարքերը արթննալու վրայ են. նոր կազմակերպութիւն՝ Ալէքսանդրապօլ, Երեւան, Բաքու, Թիֆլիզ, Բադու, ուսանողական խմբեր Պետերբուրդ, Մոսկուա, Կիեւ: Բայց արթնութեան չրջանն է – խարխափումի տատանում մը կայ տակաւին՝ գործնական ծրագիր մը որոչելու մէջ: Հայկական խնդրի այս նոր փուլը՝ ռուս դիւանագիտու-

digitised by A.R.A.R.@

թեան «բարեացակամ վերաբերումը» կը հարկադրէ մեզ զգուշաւոր
տակտիկ մը բռնելու այս պահուս հոն: Դժբախտաբար Ը. Ժ.-ի ո-
րոշումն ալ ծանօթ չէ բոլոր շրջաններուն, որպէսզի հնարաւոր լի-
նէր՝ լայն խորհրդակցութեան նիւթ ընել ընկերներու մէջ: Ինծի կը
թուի որ առաջիկայ ընդհանուր ժողովի խոշոր խնդիրներէն մէկն
ալ աղ ըլլալու է: Գտնել նուազագոյն պահանջներու իրական (réal)
գետին մը, հաշտեցնելու ազգային պահանջները աշխատաւորական
պէտքերու հետ՝ Կովկասի համար: Անհաճոյ մասը տպաւորութիւն-
ներուս - այն արագ ապազգայնացումն է մտաւորական շարքերու,
որ խորապէս կը վիրաւորէ ամէն զգայուն Հայ: Մեր ընկերներու՝
Վարանդեանի եւ ուրիշներու երեխաներն անգամ ռուսերէն կը խօ-
սին իրենց դաշնակցական մայրերու ներկայութեա՞նը..: Կովկաս
պտտելու է՝ գնահատելու, սորվելու համար ինչ որ ունինք Թիւր-
քիոյ Հայերս, կարելիութիւններու անսահման դաշտ մը ազգային
մշակոյթի եւ քաղաքական կառուցուածքի համար:

Նորէն հարկադրուած ենք խոստովանելու որ Թիւրքիոյ Հայկա-
կան խնդիրը ընդհանուր հայկական խնդիր մըն է, եւ ռուսահայե-
րու ապագային համար նոյնքան հրամայականօրէն անհրաժեշտ, որ-
քան մեզ համար: Ռոստով չհանդիպեցայ, թէեւ պիտի երթայի, եթէ
շտապով զիս հոս չկանչէին: Ամէն տեղ գտայ սիրալիր ընդունելու-
թիւն, եւ այդ ընդունելութեան մէջ չափեցի մշակութային բարձրու-
թիւնը տաճկահայերու եւ կովկասահայերու միջեւ: Կովկասցիք նը-
կարագրով, մարդկային եւ ընկերային զգացումներով բարձր են ան-
բաղդատելիօրէն: Համեմատութեան եզրս հասարակ ժողովուրդը չէ
- ամէն տեղ գրեթէ նոյնն է հայը: Խօսքս միջին կրթուածներու մա-
սին է՝ քաղքենիներու: Տարբերութիւնը ահագին է օրինակ՝ կարնե-
ցու եւ ալեքսանդրապոլցու միջեւ, թէեւ երկուքն ալ նոյն ցեղին
(Բարձր Հայքի) եւ բարբառին կը պատկանին, շատերը հեռու ազ-
գակցութեամբ եւ խնամութեամբ կապուած իրարու՝ սահմանին եր-
կու կողմը:

Ընդհ. ժողովը տեղի կունենայ անպատճառ Վարդավառին (յու-
նիս 13) մօտ: Հրաւէրը արդէն ուղարկուեցաւ այս շաբթու: Աճա-
պարեցէք ձեր հարցերը պատրաստել եւ հասցնել, որպէսզի օր ա-
ռաջ օրակարգը կազմուի եւ ցրուուի, Շրջանային ժողովներու գու-
մարումէն առաջ: Բիւրօի Հրաւէրը չփոթ է այս մասին, ուստի դուն
հասկցուր այդ կէտը:

Առողջութիւնս դէշ չէ. թէեւ տկար չեմ, բայց յոգնած եմ, ջըղ-
ղապէս: Հոս եկայ, աւելի դէշ եղաւ: Հարկադրուած եմ պտտելու
թաղէ թաղ, ատենախօսութեան եւ ընկ. ժողովներու: Եթէ միջոց

ունենայի, կ'երթայի քրոջս քով, թէ մայրս տեսնելու եւ թէ դար-
մանուելու համար: Է՜հ, գոցենք, մենք մարդու կարգը չենք որ...:

Թղթակցի համար գրեցի Վան, որպէսզի մէկը նշանակեն. ես
անուանեցի թեկնածուն. երբ հաւանին՝ կ'իմացնեն ուղղակի կամ իմ
միջոցով:

Թղթակցելու համար կրնաս դիմել՝ Երեւան, Մարին: Սիրական
Տէր-Մարտիրոսեան, յանձնել Միքայէլ Տէր-Մարտիրոսեանին: Ներ-
փակ բ. ծրարով:

Թիֆլիս, Նիկողոս Աղբալեանին, Ներսիսեան Դպրոց:

Բագու, Սիմօն Յակոբեան, Հայոց Դպրոց: Կամ Սիրաք Գրի-
գորեանին - Հայ Եկեղեց. Ծխակ. Դպրոց:

Պայմաններու մասին եւս գրէ, որպէսզի լրջօրէն նկատի առնեն
եւ պատասխանեն անմիջապէս:

Համբոյրներով քեզ եւ գիս յիշողներուն՝

Ա. ՎՌԱՄԵԱՆ

VI

Յ. ՇԱՀՐԻԿԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Յ. Յ. ՇԱՀՐԻԿ

Կ. Պոլիս, 27|12 Մարտի, 1914

Յարգելի ընկեր Վրացեան,

Այսօր երեկոյեան միայն ստացայ փետրվար 21 Թուագրեալներն
եւ շտապում եմ անմիջապէս պատասխանել:

Նախ ասեմ որ ի զուր էք այդպէս մտահոգւում հօնօրարի մա-
սին: Ես չեմ գրել երբեք եւ չեմ գրում հօնարար ստանալու համար
եւ մինչեւ այս տարին ո՛չ մի տողի համար եւ ո՛չ մի տեղից հօնօ-
րար չեմ ստացել: Եթէ ի վիճակի լինէի՝ ես ինքս կը վճարէի թեր-
թերին իմ մտքերը յայտնելու, տարածելու միջոց ու միջնորդն ու-
նենալու, ծառայեցնելու համար: Առ ի չգոյէ այդ նիւթական կարո-
ղութեան, բաւականացել էի միայն գրել հօն ու այնչափ՝ որքան օր-
գանը ինձ մատչելի ու իմ ուժերը կը ներէին: Միայն 1913 կէսից,
Օգոստոսից սկսած, երբ Ազատամարտի խմբագիրը՝ գուցէ մի երկու
մօտ ընկերների խորհրդակցութեամբ, նկատի ունենալով իմ նիւ-
թական անձկութիւնը, առաջարկում էր ամսական մի վարձատրու-
թիւն եւ ես դժկամակում էի, ինձ համոզեցին յայտնելով.- «Ինչո՞ւ

digitised by A.R.A.R.@

ես խղճահարուում, բոլո՛րը, բոլո՛րը, բացի Ակնունիից, Սիմօնն անդամ ստանում են, դու ինչո՞ւ չը պիտի ստանաս»: Չը կարողանալով միջավայրի հետ հաշտուել, չկարողանալով ճկունանալ, քաղաքական եւ տնտեսական բերմունքների եւ այլ հանգամանքների բերմամբ, իմ գործերը տակն ու վրայ եղած, սեփական միջոցներից զրկուած լինելով, ակամայ համակերպուեցի եւ առաջին անգամ 1909 -ին երկու երեք ամիս, այս անգամ էլ 14 Օգոստոսից ի վեր տեղատորուեցի խմբագրատանը իբրեւ աշխատաւոր՝ ստացածս հօնօրարի կարգ չանցնելու համար: Քարչ եմ տալիս այս պայմանների մէջ միայն անձնական սնունդս հոգալով եւ տարի ու կէսից ի վեր երեխաներիս ո՛չ մի կոպէկ օգնութիւն չհանելով, երեսի վրայ թողնելով: Լաւ է, վատ է արածս, չը գիտեմ, բայց այդպէս եմ եղել եւ այդպէս կը մնամ ու կը մեռնեմ: Հէնց որ վաղը հնարաւորութիւնը կունենամ՝ առանց իմ եսը վրայ տալու, առանց քոմպրոմիսի, իմ գործով, իմ միջոցներով ապրելու, եթէ կարողացայ ստացածներս էլ կը վերադարձնեմ, եթէ չկարողացայ, դոնեա կը վերսկսեմ առանց վարձատրութեան իմ աշխատակցութիւնս նուիրելու հոն եւ նրանց՝ որոնց հետ իմ համոզմունքներով ու խղճով հաշտ կը լինեմ:

Այս հոգեկան դրութեան մէջ է որ ընդունում եմ ձեր ուղարկած չէքը եւ ձեր դուտ ընկերային ու անձնական փափկանկատութեան համար չնորհակալութիւն եմ յայտնում:

*Այս բացատրութիւնները մտերմօրէն (եթէ թոյլ կը տաք այդ չնորհը վայելելու) ձեզ տալու հոգեբանօրէն պահանջը զգացի ո՛չ միայն հօնօրարի հարցը լուծելու՝ այլ եւ ձեր նամակում չօչափած միւս, էական ու մեծ ցաւերի մասին միմեանց աւելի լաւ հասկանալու համար: Դուք ինձ եւ ես ձեզի մօտից, անհատապէս չենք ճանաչում եւ ես իմ բնաւորութեամբը անճանաչելի եմ մնացած: Ես էլ պահանջը ունեմ մտերմութեան, հասկանալու եւ հասկացուելու համար, եւ յաճախ երեխայի միամտութիւնը ունեմ յուսալու եւ վնտրելու: Ահա՛ այդ վայրկեաններից մէկի, ձեր նամակի ազդեցութեան տակ, ընդ առաջ եմ գալիս ձեր ցանկութեան ո՛չ միայն «Հայրենիք»-ին իմ աշխատակցութիւնս նուիրելու կամ չարունակելու համար, այլեւ դուտ անհատական-ընկերային մտերմութիւնը, հաւատարմագրութիւնը հաստատելու համար· · · ·

Նոյն ժամանակներից սկսում է Գիգայի հասարակական գործունէութիւնը: Շնորհիւ իր բազմակողմանի ու խորունկ զարգացման, աղնիւ եւ ուղղամիտ նկարագրի եւ դիւրահաղորդ բնաւորութեան՝ նա հետզհետէ լայն համակրանք է ձեռք բերում մտաւորական շրջաններում եւ դրաւում կարեւոր հասարակական դիրքեր - մամուլի աշխատակից, հոգաբարձու, զանազան մխիթարեանների անդամ, քաղաքական գործերի պաշտպան: Մասնաւորապէս հմուտ էր Դաշնակցութեան վերաբերուող դատական գործերին եւ այդ նպատակով յաճախ ճամբորդութիւններ էր կատարում դէպի դատական կենտրոնները՝ Երեւան, Գանձակ, Շուշի եւայլն: Նա առանձնապէս աչքի ընկնող դեր կատարեց Հ. Յ. Դաշնակցութեան խոշոր դատավարութեան ժամանակ, 1912 թ., Ա. Կարճիկեանի եւ ուրիշների հետ ձեռնհասութեամբ նախապատրաստելով դատական նիւթը եւ յարաբերութիւն պահելով ռուս նշանաւոր փաստաբանների հետ:

Քաղաքական դաւանանքով Գ. Խատիսեանը դաշնակցական էր: 1912 թ. իբրեւ Դաշնակցութեան թեկնածու, նա ընտրուեց Թիֆլիսի քաղաքային Դումայի անդամ: Իբրեւ առեւտրական իրաւունքի հմուտ մասնագէտ, 1914 թ. նշանակուեց Թիֆլիսի Բորսայի քարտուղար: Մասնակցում էր դէմստուդական աշխատանքներին եւ Կովկասի ազգագրական, վարչական ու տնտեսական գործերի սակաւաթիւ մասնագէտներից մէկն էր:

Ջուտ հայ իրականութեան մէջ, հասարակական գործերում Գիգան երեւան էր գալիս իբրեւ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ: Որպէս այդպիսին, նա գործում էր մի չարք կրթական - մշակութային հիմնարկութիւնների մէջ, Ազգային Բիւրօյում եւ ապա Ազգ. Խորհրդում: Մինչեւ թերթի պաշտօնապէս Դաշնակցութեան ձեռքը անցնելը, նա անդամ էր «Հորիզոն»-ի հրատարակչական եւ խմբագրական մարմինների: Նա՛ էր, որ Ա. Սահակեանի, Յ. Փիրալեանի, Ս. Կամսարականի ու Ա. Շահխաթունեանի հետ մշակեց Կովկասի դէմստուդի հայկական նախագիծը, ինչպէս եւ, աւելի ուշ, Կովկասի վարչական վերաբաժանման ծրագիրը: Նա՛ էր, որ չնորհիւ իր ունեցած կապերի եւ ծանօթութիւնների մայրաքաղաքում, նպաստեց, որ ժամանակաւոր կառավարութիւնը իրացնէ հայկական տեսակէտը Կովկասի ներքին սահմանների վերադծման խնդրում:

Երբ 1918 թ. Յունուար առաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ կառավարութեան կոդմից պատիւրակութիւն ուղարկուեց Պոլիս, Գիգան նշանակուեց պատիւրակութեան իրաւագէտ խորհրդական: Դրանից առաջ, հայ - վրացական արիւնոտ բախման միջոցին, Թիֆլիսում, մասնակցում էր այն բոլոր աշխատանքներին, որոնց նպատակն

էր պաշտպանել հայ ժողովրդի եւ Հայաստանի ոտնահարուած իրաւունքները: Ի միջի այլոց, Վ. Նաւասարդեանի հետ կազմեց ռուսերէն լեզուով մի գրքոյկ, որ պարզաբանում էր հայկական տեսակէտը հայ - վրացական բախման մասին:

1919-ին Գիգան տեղափոխուեց Երեւան, ուր ստանձնեց կառավարութեան գործերի վարիչի պաշտօնը եւ այդ պաշտօնից հեռացաւ, երբ նոյն տարւայ ամառը ընտրուեց Հայաստանի Խորհրդարանի անդամ: Խորհրդարանում նա ամենէն ձեռնհաս պատգամաւորներից մէկն էր եւ յատկապէս լուրջ աշխատող յանձնաժողովներում: Շատ օրէնքներ նրա գրչի տակից են դուրս եկել: Ի միջի այլոց նրա կազմածն է 1919 թ. Մայիս 28-ի «Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի» յայտարարութիւնը, որ այնքա՜ն ազմուկի առիթ հանդիսացաւ իր ժամանակին:

Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ, Գիգան չէզոքացուեց զիտական - հասարակական գործունէութեան ասպարէզից եւ Երեւանի վարիչները չուզեցին օգտուել նրա բացառիկ պաշարից: Վրացիները աւելի լայնախոհ գտնուեցին. 1925 թ. նա նշանակուեց իրաւագիտութեան պրոֆէսոր Թիֆլիսի համալսարանում: Միաժամանակ ջրային իրաւունքի մասին դասախօսութիւններ էր կարդում բազմաբեւեռեան բարձրագոյն դպրոցում եւ Ջրային վարչութեան իրաւագէտ - խորհրդականն էր: 1932 թ. տեղափոխուեց Մոսկուա: Նրա կեանքի եւ գործունէութեան այս շրջանի մասին, դժբախտաբար, ոչինչ չգիտենք: Վերջին տեղեկութիւնը Խարկովի մօտ երկաթուղային արկածի եւ մահուան լուրն է:

Գ. Խատիսեանի մահը ծանր կորուստ է Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի համար, որոնց նա դեռ մեծ ծառայութիւններ կարող էր մատուցանել: Նրա գիտական լայն ու խոր հմտութիւնն ունեցող եւ հայրենիքին նուիրուած հանրային գործչի դէմքը անմոռանալի կը մնայ նրան ճանաչողների յիշողութեան մէջ: Նա չի մոռցուի եւ իբրեւ մարդ ու ընկեր՝ իր հոգեկան ջերմութեամբ, իր համեստ, քաղցր ու կենսուրախ բնաւորութեամբ, իր հաղորդակից ու արձագանգող հոգով: Ով ճանաչել է նրան, սիրել ու գործել է հետը յաւիտեան վառ կը պահէ իր հոգում նրա յիշատակը:

Գիգան ամուսնացած էր Ցով. Թումանեանի անդրանիկ աղջկայ հետ: Նրա միակ որդին, որ այժմ 19 ամեայ պատանի է, ուսանում է Երեւանում:

digitised by A.R.A.R.@

II

ՌՈՄԱՆՈՍ ՄԵԼԻՔԵԱՆ

Մարտ 30-ին, Թիֆլիսում, սրտի կաթւածից մեռել է յայտնի երաժշտագէտ Ռոմանոս Մելիքեանը:

Հանգուցեալը Հիւսիսային Կովկասի Ղզլար քաղաքից էր: Ուսել էր Նոր-Նախիջեւանի թեմական դպրոցում: Երաժշտական կրթութիւնը աւարտել էր Պետերբուրգում: Երգի ու երաժշտութեան դասատու էր Թիֆլիսի հայոց դպրոցներում: Ոչ այնքան հասարակական համոզումներով, որքան ընկերական համակրանքներով մօտ էր հայ սոցիալ - դէմոկրատների հետ. Մասնաւորապէս բարեկամական կապեր ունէր հայ բոլշեւիկներից չատերի հետ: Այդ պատճառով, երբ Հայաստանը դարձաւ խորհրդային, նա կանչուեց Երեւան եւ մասնակցեց երաժշտանոցի հիմնադրութեան: Եղաւ նրա դործօն ուժերից եւ առհասարակ կարեւոր տեղ դրաւեց Հայաստանի երաժշտագէտների չարքում: Մասնակցեց պետական Օպերայի հիմնադրութեան:

Կրթական - դաստիարակչական դործից աւելի Ռ. Մելիքեանը յայտնի է իր երաժշտական աշխատութիւններով.- դասագիրք, ձայնագրութիւն, բազմաթիւ երգերի հեղինակութիւն: Սակայն, նրա ստեղծագործութիւնը յատկանշող եւ երգահանի համբաւը ժողովրդականացնող գլխաւոր դործը ռոմանսներն են: Երաժշտական ստեղծագործութեան այս ձեւը նրանից առաջ չատ քիչ էր զարդացած Հայաստանում. առաջին անդամ Ռոմանոսը լրջօրէն զբաղուեց հայերէն ռոմանսով և յօրինեց այնքա՛ն դեղեցիկ երգեր :Նրա ռոմանսները սանտիմենտալ ու թախծոտ՝ երգւում են այսօր Երեւանից սկսած մինչեւ Քալիֆորնիա ու Բուէնոս Այրէս, հայաբնակ բոլոր վայրերում:

Մելիքեանի առաջին տպւած դործը «Աչնան երգեր» ռոմանսն է, որ լոյս տեսաւ 1907 թ. «Գեղարւեստ» հանդիսում: Սրան յաջորդեցին «Անջատում»-ը, «Վայրի Ծաղիկը», «Ուռենի»-ին մեղմ ու տխուր, տէրեանական տրամադրութիւններով համակւած երգեր: Բայց նրա գլուխ դործոց «Ջմրուխտի» երգերի չարքն է - ութը երգ - որ իր խորքով ու ոճով, ի յուզական ապրումներով խորապէս աղդւած է հայ ժողովրդական ստեղծագործութիւնից:

Ռ. Մելիքեանը ունի եւ ապսպրանքով չինւած, յատուկ պատշաճի բոլշեւիկեան երգեր, բայց դրանք յաջողութիւն չունեցան: Աւելին. Նա մի ժամանակ խորհրդային քննադատութեան կազմից խիստ յարձակումների ենթարկւեց իր՝ կոմունիստական վարդապետութեան

անհարազատ արտայայտութիւնների համար, սակայն, այդ յարձակումները առանձին անդրադարձում չունեցան նրա դիրքի վրա: Ընդհանուր առմամբ նա կարողացաւ պահել ստեղծագործութեան անկախութիւնը:

Ռ. Մելիքեանը, ի հարկէ, արտակարդ տաղանդ չէր, իբրեւ երդահան, ոչ էլ երաժշտութեան տեսաբան էր, կամ բացառիկ կարողութեան տէր ուսուցիչ ու խմբավար, բայց եւ այնպէս նա կարեւոր դէմք էր: Նա մեռաւ այն տարիքին, - ծնւել էր 1883-ին, երբ դեռ չատ բան կարող էր տալ հայկական երաժշտութեան: Ռ. Մելիքեանի անունը կենդանի կը մնայ Երեւանի երաժշտանոցի պատմութեան մէջ, իսկ լայն հասարակութիւնը նրան կը յիշէ իբրեւ սրտի դիպչող, յուզիչ ռոմանսների հեղինակ:

digitised by A.R.A.R.@

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

1919 թ. հոկտ. 1-ին, Համառուսական Չէկայի Գաղտնի բաժինը բոլոր նահանգային չէկաներին*) ուղղած շրջաբերական նամակում իր «յայ.գելի ընկերների» ուշադրութիւնն էր հրաւիրում, ի միջի այլոց, Ռուսաստանի հոգեւորականութեան վրա: Այդ օրերին Ամենայն Ռուսաց Պատրիարք Տիխոնը մի կոնդակով ուղղափառ հոգեւորականութեան պատուիրել էր հեռու մնալ քաղաքականութիւնից եւ խորհրդային իշխանութիւնը ճանաչել որպէս Ռուսաստանի օրինաւոր իշխանութիւն: Պատրիարքը հրահանգել էր ենթարկւել խորհրդային կառավարութեան բոլոր օրէնքներին եւ կարգադրութիւններին:

Համառուսական Չէկան իր գոհունակութիւնը արտայայտելով Պատրիարք Տիխոնի կոնդակի առթիւ՝ յայտնում էր իրեն ենթակայ նահանգային չէկաներին, որ Գաղտնի Բաժանմունքը շուտով բոլոր չէկաներին ու գործկոմներին ի գիտութիւն կուղարկէ պատրիարքական կոնդակը, եւ պատուիրում էր միաժամանակ, թէ «անհրաժեշտ է հոգեւորականութեան տալ համապատասխան բացատրութիւններ եւ երբ տեղի ունենան այդ կոնդակի ակներեւ անտեսումներ, կամ հակառակ քարոզներ, կամ այնպիսի մեկնութիւններ, որոնք նւաստացնեն նրա արժէքը կամ ձգեն խորհրդային իշխանութեան հետ ներդաշնակ գործող բարձր հոգեւորականութեան վարկը, պէտք է ձեռք առնել ամենախիստ եւ վճռական միջոցներ»:

Այս հրահանգին կցւում էր վիճակացոյց – հարցարանի մի օրինակ, որ բոլոր վայրերի չէկաները պիտի լցնէին մանրամասն տեղեկութիւններով հոգեւորականների մասին եւ ուղարկէին կենտրոն: Այդ հարցարանի մէջ նկատի առնւած էր ամէն բան, ոչ միայն ենթակայի եկեղեցական վիճակը, այլեւ անձնական–ընտանեկան կեանքը, ազգակցական կապերը մինչեւ եօթը պորտ, տընտեսական պայմանները, հասարակական ու քաղաքական համակրանքներն ու ինչ կազմակերպութեան մէջ լինելը, վերաբերումը դէպի խորհրդային իշխանութիւնը եւայլն:

Այս վիճակացոյց-հարցարանի հիման վրա էր, որ հետագային հազարաւոր հոգեւորականներ բանտարկւեցան, աքսոր քշւեցան եւ նոյն իսկ գնդակահարւեցան:

Շուտով խորհրդային իշխանութեան նոր վերաբերումը դէպի հոգեւորականութիւնը ստացաւ աւելի որոշ ձեւ: Մինչեւ այդ, եկեղեցին ու հոգեւորականութիւնը բոլշեւիկների աչքին անվերապահ թշնամի էր, որի հետ պէտք էր վարւել այնպէս, ինչպէս վարւում են թշնամու հետ – ոչնչացնել: Այժմ, Պատրիարք Տիխոնի կոնդակից յետոյ, պահելով հանդերձ հիմնական դիրքը, անհրաժեշտ է համարւում գործելակերպի որոշ փոփոխութիւն մտցնել: 1920 թ. յուն. 1-ին Կենտրոնական Չէկան նահանգային չէկաներին տալիս է հետեւեալ հրահանգը·

*) *Հայաստանի Չէկան օժտւած էր նահանգային չէկայի իրաւունքներով:*

«Հոգեւորականութիւնը դադարել է լինել այն միապաղաղ սեւ հարիւրակային տարրը, որպիսին էր յեղափոխութիւնից առաջ: Նրա մէջ երեւացել են նոր հովեր եւ նոյն իսկ որոշ համակըրանք է նկատւում դէպի խորհրդային իշխանութիւնը:

«Յառաջադէմ հոգեւորականութեան մի մասը, կամենալով փրկել կրօնը, դիմում է բարենորոգումների եւ հակամէտ է յարմարացնել կրօնը ժամանակի ոգուն:

Հոգեւորականութեան մի մասը տրամադիր է աջակցել խորհրդային իշխանութեանը իր կաշու փրկութիւնից դըրդըւած, իսկ մի մասն էլ խպառ մի կողմ է նետում սքեմը եւ դժողք ուղարկում տէրտէրութիւնը:

«Ժամանակն է, որ մենք էլ փոխենք մեր վերաբերումը դէպի հոգեւորականութիւնը:

«Մինչեւ այժմ մենք, սակաւ բացառութեամբ, գործում էինք ճնշումներով: Ջարկում էինք սրբազնագոյն հակայեղափոխութեան գլխին եւ ուրիշ ոչինչ:

«Այդ միայն մասամբ օգնեց· ջնջւեցին լոկ ամենասեւհարիւրակային տարրերը, իսկ մնացածները ապրում էին վախով:

«Բայց դրանով չարիքի արմատը չվերացւեց եւ հակայեղափոխութիւնը նորից գլուխ էր բարձրացնում:

«Պէտք է սրբազան հակայեղափոխութեան արմատը ձեռք ձգել· հարկաւոր է փոխել մեր հոգեւորականութեան դէմքը:

«Նրա մէջ այժմ տիրող է սեւհարիւրակային հոգեւորականութիւնը եւ ճամբայ չի տալիս նոր հոսանքին:

«Իսկ այդ հոսանքը արդէն նշմարւում է: Ամէն տեղ ճարւում են տէրտէրներ, որոնք արդէն բացայայտ կերպով հետեւում են խորհրդային իշխանութեան, իսկ քիչ չեն այնպիսիներ, որոնք սիրով կը հետեւէին, եթէ վախ չունենային դիրքն ու մի կտոր հացը կորցնելուց:

«Մեր դերը պէտք է լինի այն, որ ժամանակաւոր կերպով ոյժ տանք այդ հոսանքին:

«Արգելք հանդիսանալ սեւհարիւրակային հոգեւորականութեան, հարկ եղած դէպքում ձերբակալել եւ օգնել խորհըրդային իշխանութեան կուսակից հոգեւորականութեան:

«Թանձրացեալ կերպով մեր անելիքը պէտք է լինի·

«1). Նպաստել սեւհարիւրակային տէրտէրների հեռացման:

«2). Հովանաւորել խորհրդային իշխանութիւնը ճանաչող տէրտէրներին:

«3). Արտօնել թեմական ժողովներ գումարել եւ հասկացնել տալ, թէ եպիսկոպոսները պէտք է ընտրւեն:

«4). Փակել միայն սեւհարիւրակային թեմական ժողովները:

«5). Գրաւել հոգեւորականութիւնը լրտեսական աշխատանքի՝ նիւթապէս շահագրգռելով քահանաներին:

«Մենք պէտք է աջակցութիւն ցոյց տանք գաւառական հոգեւորականութեան մէջ երեւացող նոր հոսանքին՝ հասկացընելով նրան խորհրդային իշխանութիւնը ճանաչելու օգուտը:

«Մեր գիւղացին եւ բանւորը դեռ հաւատացող մարդիկ են:

«Կրօնը նրանց գլխից մէկէն չես հանի: Ուրեմն այնպէս անենք, որ այդ կըրօնը ժամանակաւոր կերպով մեզ օգուտ բերէ եւ խաւար գիւղացիներին ու բանւորներին դարձնէ խորհրդային իշխանութեան կողմնակից:

«Մի առ ժամանակ այլափոխենք հոգեւորականութեան դէմքը՝ խորհրդային իշխանութեան ճանաչման իմաստով:

«Վայրկեանի պահանջն է այդ, եւ մենք պարտաւոր ենք այդպէս վարւել:

«Միայն պէտք է զգուշանալ նոր ուղղութեան պատկանող հոգեւորականութեան դիրքերի ամրապնդումից եւ ո՛չ մի դէպքում զանգւածների ուշադրութիւնը չկենտրոնացնել կրօնական հարցի

վրա: Մեր նպատակն է բեկում առաջ բերել հոգեւորականութեան մէջ՝ ոչնչացնելու համար միապետական տարրերի վնասակար ազդեցութիւնը խաւար զանգւածների վրա:

«Մենք պէտք է հեռու կենանք ինչ որ նոր, խորհրդային եկեղեցի ստեղծելու ձեռնարկներից: Խորհրդային իշխանութիւնը ո՛չ մի եկեղեցի չի ստեղծում, այլ, ընդհակառակը, շահագրգռւած է որ ոչնչացնէ նրան:

«Ամենաշատը որ մենք կարող ենք անել եւ անումենք, այդ ժամանակաւոր զիջումն է ժողովրդական նախապաշարումներին:»*)

Յայտնի Զերժինսկիի կազմած հրամանըն է այս՝ համաձայն Կոմունիստական Կուսակցութեան հիմնական սկզբունքների եւ Պոլիտբիւրոի մշակած հրահանգների, որոնք պարտադիր էին խորհրդային բոլոր երկրների, հետեւաբար եւ Հայաստանի համար եւ որոնք այսօր էլ, ըստ էութեան, մնում են իրենց ուժի մէջ:

Ռուսաստանում այս քաղաքականութիւնը, ինչպէս յայտնի է, յանգեց, այսպէս կոչւած, «Կենդանի եկեղեցու» ստեղծման: Չէկայի վերին հովանաւորութեամբ եւ նիւթական աջակցութեամբ, մի շարք ռուս եպիսկոպոսներ ու տէրտէրներ, ուղղափառ եկեղեցու բարենորոգման պատրւակով, կատաղի պայքար բացին ռուս պաշտօնական եկեղեցու դէմ եւ մի ժամանակ բոլորովին խանգարեցին նրա ներքին կեանքը:

Նոյնը տեղի ունեցաւ եւ Հայաստանում, ուր Չէկայի բացայայտ քաջալերանքով, տխրահռչակ Բենիկ վարդապետը, Աշոտ եպիսկոպոսն ու Մելեան քահանան ստեղծեցին իրենց «ազատ եկեղեցի»–ն՝ որոշ ժամանակ բաւական աղմուկ հանելով ժողովներով, ճառերով, գրքոյկներով, Չէկայի դրամով հրատարակւող «Ազատ Եկեղեցի» ամսաթերթով եւ զուտ բոլշեւիկեան գործելակերպով:

Ազատ եկեղեցին ուղղւած էր էջմիածնի հեղինակութեան դէմ եւ, բարենորոգումների անունով, նպատակ ունէր թուլացնել կաթուղիկոսի եւ, առհասարակ, լուսաւորչական հոգեւորականութեան ազդեցութիւնը ժողովրդի վրա: Իրապէս նա շօշափելի արդիւնքի չհասաւ, բայց էջմիածնի «դիրքաւորման» գործում, անշուշտ, որոշ դեր կատարեց:

Մի կողմից դաժան բռնութիւններով, միւս կողմից եկեղեցու ներքին կենտրոնախոյս ուժերը քաջալերելով, ինչպէս Ռուսաստանում, Հայաստանում եւս Չէկան կարողացաւ կոտրել եկեղեցու եւ հոգեւորականութեան անկախութիւնը՝ լծելով նրանց խորհրդային կառքին: Ի վերջոյ, եկեղեցին կանգնեց խորհրդային օրինականութեան գետնի վրա՝ «տո՛ւք զկայսերն կայսեր եւ զԱստծոյն Աստծոյ» աւանդական սկզբունքը խորհրդային իշխանութեան նկատմամբ էլ յայտարարելով պարտադիր: Եւ որովհետեւ խորհրդային «կայսրը» միայն խօսքերով չէր գոհանում եւ գործնական ապացոյցներ էր պահանջում, վերջ ի վերջոյ, եկեղեցին ու հոգեւորականութիւնն էլ դարձան «ուղեկիցներ» խորհրդային իշխանութեան համար:

Ա՛յսպէս հպատակեցնելով եկեղեցին՝ խորհրդային իշխանութիւնը, սակայն, չհետեւեց ուրիշ ինքնակալների օրինակին եւ եկեղեցուն ու հոգեւորականութեան օրինական դիրք ու պաշտօն չընծայեց պետութեան մէջ: Ընդհակառակը, յատուկ օրէնքով եկեղեցին ու եկեղեցականութիւնը դրեց օրէնքից դուրս: Խորհրդային Միութեան սահմաններում այժմ եկեղեցին ու հոգեւորականութիւնը նոյն իսկ «հանդուրժող» չեն, ինչպէս էին, օրինակ, ոչ–ուղղափառ եկեղեցիները ցարական Ռուսաստանում: Եկեղեցին, ըստ խորհրդային օրէնսդրու-

*) *Այս հրահանգը, ինչպէս եւ վերի մէջբերումը առնւած է Համառ. Չէկայի* 1919–20 *թ.* № 2 *եւ* 3 *գաղտնի շրջաբերական նամակներից, որոնց օրինակները մեր ձեռքի տակ են:* ԽՄԲ.:

թեան, իրաւաբանական անձ չէ, ոչ էլ ամբողջական մէկ միաւոր, որով լուսաւորչական եկեղեցու իրական գոյութիւնն ու միասնականութիւնն էլ մերժւում են: Օրէնքի առջեւ ճանաչւում են միայն համայնքները՝ այն էլ խիստ սահմանափակ իրաւունքներով: Կրօնական մի փոքրիկ համայնք էլ էջմիածինն է, որ իր չորս պատերից դուրս ո՛չ մի իրաւունք եւ ո՛չ մի օրինական հեղինակութիւն չի վայելում: Ամենայն Հայոց Կաթուղիկոսութիւնը ջնջւած է: Էջմիածինն այլեւս բարոյական անձնաւորութիւն չի հանդիսանում, սեփականութեան իրաւունք չունի: Առհասարակ, եկեղեցին, որպէս այդպիսին, եւ եկեղեցական համայնքները ընդհանուր սեփականութեան իրաւունքից զրկւած են եւ բացի իրենց ներքին կրօնական–ծիսական առարկաներից ստացւածք չեն կարող ունենալ: Եկեղեցական շէնքերն անգամ նրանց չեն պատկանում, այլ վարձով են առնւում պետութիւնից:

Ուրիշ խօսքով, եկեղեցին ընդհանրապէս եւ էջմիածինը, որպէս ամենայն հայոց կաթուղիկոսութիւն, ի մասնաւորի՝ Խորհրդային Միութեան սահմաններում բացարձակապէս իրաւազուրկ, իշխանութեան հետապնդած հիմնական նպատակների տեսակէտից վնասակար եւ արհամարհւած հիմնարկութիւն են: Եւ չնայած դրան, էջմիածինն ու լուսաւորչական բարձրաստիճան հոգեւորականութիւնը ծայրայեղօրէն, ստրկամտութեան հասնելու աստիճան օրինապահ են խորհրդային իշխանութեան վերաբերմամբ: Գէորգ Ե. Կաթուղիկոսից յետոյ, որ, այնուամենայնիւ, ինքնուրոյնութեան որոշ նշաններ ցոյց էր տալիս, Խորէն Կաթուղիկոսի օրով, էջմիածինը, – բոլոր իրաւունքներից մերկացած ու տնտեսապէս քայքայւած, բոլորովին ենթարկւել է կառավարութեան կամքին՝ վերածւելով հաշւի չառնելիք մի ուժի: Աւելին. դարձել է հլու կամակատար խորհրդային վարիչների ձեռքին: Պատմութեան մէջ դժւար է ցոյց տալ մի ուրիշ շրջան, երբ հայոց եկեղեցին այսքա՛ն իրաւազրկւած ու նւաստացած լինի եւ էջմիածնի հոգեւորականութիւնը՝ այսքա՛ն անպատւախնդիր ու անճարի: Անգամ խանական տիրապետութեան մռայլ օրերին, նոյն իսկ համիդեան արիւնոտ թաթի տակ հայ հոգեւորականութիւնը կարողացել է պահակի որոշ դեր կատարել իր եկեղեցու եւ ժողովրդի համար: Ամենայն հայոց կաթուղիկոսութիւնը Խորէն Ա.–ի օրով Օրմանեաններիի եւ Աշըգեաններիի առաքինութիւնն էլ չունեցաւ...:

Մասնաւորապէս տխուր է էջմիածնի կատարած դերը արտասահմանի հայութեան կեանքում: Բոլորովին իրաւազուրկ եւ խեղճացած ներսը՝ էջմիածինը զարմանալիօրէն իրաւատենչ ու համարձակ է դուրսը՝ գաղութահայութեան նկատմամբ: Բոլորովին կտրւած արտաքին աշխարհից, անիրազեկ դրսի կեանքին եւ հայ զանգւածների վիճակին, վանական պատերի մէջ բանտարկւած՝ Խորէն կաթուղիկոսը իր չորս–հինգ խորհրդական եպիսկոպոսներով ուզում է վարել գաղութահայութեան ազգային – եկեղեցական բովանդակ կեանքը եւ ձախորդ միջամտութիւններով քաօսի վերածել առանց այն էլ հիւանդոտ յարաբերութիւնները: Որքան եւ ազատ կարծեն իրենց, էջմիածնականները չեն կարող չղեկավարւել խորհրդային իշխանութեան ցանկութիւններով, չեն կարող անկախ եւ ինքնուրոյն կամքի տէր առաջնորդներ պահել թեմերի գլխին, եւ – կրկնում ենք – նոյն իսկ իրենց կամքից անկախ հովանաւորում եւ խրախուսում են Դուրեանի ու Մազլըմեանի պէս անարժան, իրենց գործունէութեամբ եկեղեցու հիմերը քանդող վեղարաւորների շահատակութիւնները: Միթէ անաչառ մարդու համար պարզ չէ՞, որ, օրինակ, Ամերիկահայ գաղութի այսօրւայ ցաւալի վիճակը խոշոր չափով էջմիածնի անտեղի միջամտութիւնների եւ

digitised by A.R.A.R.@

սխալ կարգադրութիւնների պտուղն է:

Հայ ժողովրդի ազգային կեանքը արտասահմանում, մասնաւորապէս մշակութային գործը, խոշոր չափով կապւած է եկեղեցու, թեմական կազմակերպութեան հետ: Հետեւաբար, արտասահմանի հայութեան կեանքի անդորրութեան եւ մշակութային զարգացման ապահովութեան տեսակէտից կարելի չէ բնականոն համարել այն դերը, որ Էջմիածինը յամառում է խաղալ գաղութահայոց կեանքում: Եւ քանի որ քննութեան առարկայ է «Հայոց Եկեղեցու Սահմանադրութեան» նախագիծը (տե՛ս «Վէմ», 1934 թ․ № 5, էջ 121), անհրաժեշտ է գտնել իրաւական փոխյարաբերութեան մի այնպիսի ձեւ, որ՝ պահելով հանդերձ Ամենայն Հայոց Կաթուղիկոսութեան ընդհանրական դիրքը եւ գերագոյն իրաւունքը եկեղեցու դաւանական – ծիսական հարցերում՝ լիապէս ապահովէ թեմերի ազգային – վարչական, քաղաքացիական ու մշակութային ինքնավարութիւնը:

Էջմիածնի մինչեւ այժմ ունեցած ընթացքից եւ շարժումներից չի երեւում, թէ նա ունի խնդրի կարեւորութեան գիտակցութիւնը եւ որոշ ծրագիր արտասահմանի հայութեան համար: Նա աւելի զբաղւած է իր ներքին ապահովութեան մտահոգութիւններով – «Էջմիածընի լուծայ», տաճարի վերանորոգում եւայլն: Նա այնքան անտեղեակ է գաղութահայերի նիւթական հնարաւորութիւններին, որ նոյն իսկ մտածում է գաղութահայութեան դրամներով ելեքտրաքարշ շինել Երեւանի եւ Էջմիածնի միջեւ: Եւ միւս կողմից, չի երեւում, թէ նրան մտահոգում է արտասահմանի 700,000 տարագիր եւ անտէր հայութեան վիճակը: Ընդհակառակը, նա կարծես հաւատարմօրէն ընդօրինակել է բոլշեւիկների որդեգրած քաղաքականութիւնը․– առնել ինչ որ կարելի է գաղութահայերի գրպանից եւ փոխարէնը որքան հնար է քիչ բան տալ:

Գաղութահայութիւնը, յամենայն դէպըս, իր մասին այդպէս չի կարող մըտածել եւ պարտաւոր է լրջօրէն խորհել տիրող հիւանդագին վիճակը դարմանելու, իր գոյութիւնն ու զարգացումը աւելի ամուր եւ վստահելի հիմքերի վրա դնելու մասին:

ՇԱՐԺԱՆԿԱՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Խորհրդային շարժանկարի 15-րդ տարեդարձի կապակցութեամբ Հայաստանում մարտի վերջերին տօնւել է նաեւ Հայկինոյի 12-ամեակը: Այս առթիւ աւելորդ չենք համարում մի երկու խօսքով ներկայացնել շարժանկարի անցած ուղին Հայաստանում եւ նրա ապագայ հեռանկարները:

Հայկինօն սկսեց գործել թերահաւատութեան մթնոլորտի մէջ: Կային սկզբնական շրջանում մի շարք պատասխանատու մարդիկ, որոնք աւելորդ էին գտնում սինեմայի, որպէս ինքնուրոյն ձեռնարկութեան, գոյութիւնը Հայաստանում: Նրանց կարծիքով պէտք է շարժանկարի գործը կենտրոնանար Թիֆլիզում ու կազմակերպւէր անդրկովկասեան չափանիշով: Ազգային հանրապետութիւնների եւ մասնաւորապէս Հայաստանի մէջ տիրող պայմանները․– ասում էին նրանք, – նպաստաւոր չեն քիչ թէ շատ կանոնաւոր ժապաւէն արտադըրելու համար: Մեծ քաղաքներ, զանգըւածային տեսարաններ, շքեղ շէնքեր եւ յարկարաժիններ նկարելու համար, Հայկինօն ստիպւած է իր ամբողջ բարդ մեքենան փոխադրել Թիֆլիզ, Բագու եւ շատ յաճախ նոյն իսկ Մոսկուա եւ այնտեղ հանել պէտք եղած տեսարանները: Այդ ամենը աւելորդ ծախքերի

հետ է կապւած, որոնցից կարելի է խուսափել, եթէ միացւի Կինոյի գործը Թիֆլիզում ու հայերին հնարաւորութիւն տրւի օգտւելու այդ կենտրոնական *ապարատից*:

Ինչպէս գիտենք, այս տեսակէտը չանցաւ, եւ այդ մեծ մասամբ Վրաստանի պատճառով, որ ցանկացաւ ունենալ իր ազգային ուրոյն շարժանկարային ձեռնարկութիւնը: Դրանից յետոյ նաեւ Հայաստանում փակւեց վերոյիշեալ վէճը, եւ Հայկինօն շարունակեց գործել որպէս խորհրդահայ մի առանձին հիմնարկութիւն:

Պէտք է մատնանշել, որ այդ գործունէութիւնը 12 տարւայ ընթացքում եղել է շատ համեստ եւ նոյն իսկ անբաւարար: Եւ այդ ոչ միայն քանակի, այլ եւ որակի կողմից: Այդ բանը շեշտւած է յոբելեանի առթիւ խորհրդային մամուլում գրւած բոլոր յօդւածների մէջ:

Շարժանկարը, լինելով մշակոյթի մի մասը, անցել է իր զարգացման ընթացքում նոյն փուլերով, ինչ որ թատրոնը, գրականութիւնը, երաժշտութիւնը, նկարչութիւնը եւ գիտութիւնը: Հայկինոյի վարիչ Դ․ Դզնունին երեք շրջանի է բաժանում կինո-արդիւնաբերութեան 12-ամեայ ուղին: Առաջին շրջանը, որ ընդգրկում է 1924—929 թւականները, համարւում է շարժանկարի համեմատական ծաղկումի շրջան: *Տնտեսական նոր քաղաքականութիւնը* (*նէպ*), որ մի նահանջ էր ռազմական կոմունիզմի ընկատմամբ եւ որ տարածւեց խորհրդային կեանքի բոլոր բնագաւառների վըրա, ստեղծեց համեմատական ազատութիւն արւեստի բոլոր ճիւղերի համար եւ գրականութեան, թատրոնի, գիտութեան եւայլնի հետ միասին «ծաղկեց» նաեւ շարժանկարը: Սակայն Հայաստանում, այն մասնաւոր պատճառներով, որոնց մասին խօսք կը լինի քիչ յետոյ, Կինոյի գործը նաեւ այս շըրջանում եղաւ շատ համեստ: Արտադրւած ժապաւէններից («Նամուս», «Զարէ», «Շոր եւ Շորշոր», «Զար Ոգին», «Խազփուշ», «Տունը հրաբուխի վրա», «10․րդը», «Զամալլու», եւ այլըն) գեղարւեստական նւազագոյն պահանջները լրացնում եւ որոշ արժէք են ներկայացնում միայն «Նամուսը» եւ մասամբ նաեւ «Զար Ոգին»: Մնացածները, ինչպէս վկայում է Ա․ Խանջեանը, «աչքի են ընկնում իրենց սխեմատիզմով ու տաղտկալիութեամբ»:

Երկրորդ շրջանում (1929–1932) դըրութիւնն էլ աւելի վատանում է: Այս շրջանը զուգադիպում է *Նէպ*՝-*ի* հաշւեյարդարին եւ հնգամեակի քաղաքականութեան, երբ դիկտատուրայի երկաթէ օղակները սեղմւում են ծայր աստիճան եւ սպանում մշակոյթի միւս ճիւղերի հետ միասին նաեւ շարժանըկարը: Թէ որքան զարհուրելի են եղել այդ կաշկանդումները, կարելի է դատել նրանից, որ անգամ իրենք՝ բոլշեւիկները հնարաւոր են համարում այժմ հրապարակով խոստովանել այդ: Երկրորդ շրջանում,– գրում է Դ․ Դըզնունին (Խ․ Հ․» թիւ 64),–«ռապպական տենդենցները (այժմ դատապարտւած քաղաքականութիւն, որ կիրառւում էր այդ շրջանում գրականութեան նկատմամբ՝ Ա․Խ․) մուտք գործելով նաեւ կինեմատոգրաֆիայի բնագաւառը, դուրս են մղում գեղարւեստական փիլմերը եւ ծաւալում ագիտպրոպականութիւնը (քարոզչութիւնը), երբ գործարանները արտադրում են հարիւրաւոր ագիտպրոպֆիլմեր, որոնց մեծ մասը մնում է դարակներում եւ երբեք չի ցուցադրւում»: Այդ շրջանում Հայկինօն արտադրում է 26 քարոզչական ու բացարձակապէս անարժէք ժապաւէններ եւ մի քանի հատ չափազանց միջակ որակի նկարներ, որոնց թւում՝ «Սեւ թեւի տակ», «Հաշիմ», «Կիկոս», «Կիմը հերթապահ», «Առաջին ճառագայթներ», «Միշտ պատրաստ», «Երկիր Նայիրի», «Մեքսիկական դիպլո-

digitised by A.R.A.R.@

մատներ», «Զամալլու», «Գողը», «Քրդեր եզիտիներ», «Մի դէպք Սէն Լուի քաղաքում», «Անուշ», «Երկու գիշեր», եւայլն: Յիշեալ ժապաւէններից միայն կինօ–քրոնիկի բնոյթ կրող նկարները քիչ թէ շատ տանելի են, իսկ մնացածները զուրկ են գեղարուեստական որեւէ արժէքից: Սրանից շատերը խստօրէն քննադատուում են նոյն իսկ Ա·Խանջեանի կողմից, թէեւ նրա քարտուղարութեան օրով են արտադրուել այդ ժապաւէնները: «Անուշ»–ը,– ասում է Խանջեանը իր ճառերից մէկում,– ոչ միայն կոպիտ կերպով աղաւաղում է Թումանեանի այդ գեղեցիկ գործը, այլ եւ իր վրա է կրում փորմալիզմի (ձեւապաշտութեան) ցայտուն կնիքը»: Անյաջող են մասնաւորապէս «յեղափոխական անցեալին» նուիրուած «Զամալլու»–ն, «Հաշիմ»–ը (տանիկ զինւոր, որ «խոշտանգման է ենթարկւում դաշնակցական բանտում») եւ «Երկու գիշեր»–ը (մայիսեան ապստամբութեան շրջանից):

Գալով վերջին (երրորդ) շրջանին, պէտք է ասել, որ նա դեռ «ի լինելոց» է: Առ այժմ ուշագրաւ երկու ժապաւէն կայ այս շրջանին վերաբերող, որոնցից «Գիքոր»–ը աւարտուած է, իսկ «Պէպօ»–ն դեռ պատրաստուում է:

Այս շրջանը հանդիսանում է Հայկինոյի տեխնիքական վերակառուցման շրջան, որովհետեւ նա անցնում է հնչուն ժապաւէնների արտադրութեան եւ փորձեր է անում ձերբազատուել նախորդ շրջանի կաշկանդումներից ու ուշադրութիւն դարձնել փիլմերի որակի եւ գեղարուեստականութեան վրա: 1935 թըւի համար հաստատուած պլանը իր վրա կրում է որոշ չափով այս նոր հակումների կնիքը:

Ընթացիկ տարուայ մէջ Հայաստանում նկարահանուելու են հետեւեալ փիլմերը·– «Տրագեդիա Ալագեազի վրա» (հընչուն), «Քաջ Նազար» (հնչուն), «Շահնամէ» (հնչուն), «Հայաստանի խորհրդայնացման 15–ամեակը» (ագիտպըրոպ· եւ հնչուն), «Փախուստ» (համր), «Անյաղթելի զումակաւորներ» (համր), եւ մի քանի կինօ–քրոնիկներ:

Հակառակ մի քանի բարեբար նշանների ու լաւատեսակ յայտարարութիւնների, առանձին սպասելիքներ չպէտք է ունենալ Հայկինոյի նաեւ այս տարուայ ու հետագայ գործունէութիւնից: Կան պատճառներ, որոնք ստիպում են մեզ մեծ յոյսեր չկապել շարժանկարի զարգացման հեռանկարների հետ:

Որո՞նք են այդ պատճառները:

Դրանից գլխաւորը կոմունիստական իւրայատուկ ըմբռնումն է արուեստի, գրականութեան, թատրոնի եւ առհասարակ մշակութային բոլոր ճիւղերի մասին: Լենինի, Ստալինի եւ նրանց բոլոր հետեւողների համար արուեստն ու գրականութիւնը եւ նամանաւանդ շարժանկարը միայն միջոցներ են «սոցիալիզմի կառուցման» համբար: Կոմ· կուսակցութեան 13–րդ համագումարում Ստալինը, ընդգծելով կինոյի նշանակութիւնը, յայտարարում է, որ «կինոն հանդիսանում է զանգուածային ագիտացիայի (քարոզչութեան) մեծագոյն միջոցը», աւելացնելով, որ «խնդիրն այդ գործը մեր ձեռքն առնելն է»: Շարժանկարային շինարարութեան ասպարէզում կոմունիստների 15–ամեայ գործունէութիւնը ցոյց տուեց, որ նրանք *այդ գործը առան իրենց ձեռքը* եւ ջանացին ծառայեցնել այն նպատակին, որ դրել էին իրենց առաջ: Այդ մասնակի նպատակը (սոցիալիզմի կառուցում) մեծապէս սահմանափակում էր շարժանկարային գործի շրջանակները խորհրդային երկրներում եւ միանգամայն ուրոյն բնոյթ էր տալիս նրան: Շնորհիւ խորհրդահայ կեանքի մի քանի մասնայատուկ պայմանների, շարժանկարային գործի այդ առանձնայատկութիւնները Հայաստանում արտայայտըւեցին առանձնապէս շեշտուած ձեւով:

Շարժանկարը, դարձնելով միայն միջոց կուսակցական գործի ագիտացիայի համար, բոլշեւիկները, բնականաբար, պէտք է արտադրէին միայն այնպիսի ժապաւէններ, որոնք «յագեցուած են կոմունիստական անաղարտ գաղափարախօսութեամբ»: Դրանից հետեւում է, որ բոլոր այն ժապաւէնները, որոնք միայն զուտ գեղարուեստական նշանակութիւն ունեն եւ կամ շօշափում են թշնամի դասակարգի համար հետաքրքրութիւն ներկայացնող խնդիրներ (սիրոյ, ամուսնութեան եւայլն պրոբլէմներ), պէտք է մէկ կողմ նետուէին: Այս սկզբունքը, եթէ հաշուի չառնենք առաջին հնգամեակի շրջանը, երբեք տառացիօրէն եւ հետեւողական կերպով չգործադրուեց Ռուսաստանում: Ագիտպրոպ (ագիտացիայի եւ պրոպագանդայի) նըշանակութիւն ունեցող ժապաւէնների կարգին, այնտեղ միշտ էլ արտադրուեցան զուտ գեղարուեստական տարրեր պարունակող (կենցաղ, բնութեան գեղեցկութիւն, պատմական անցեալ եւայլըն) նկարներ, որոնք կրելով իրենց վրա աշխարհահռչակ բեմադիրների (Էյզենշտէյն, Պուդովկին) տաղանդի դըրոշմը, դարձան շատ մօտ այն սովորական փիլմերին, որ արտադրւում են կարմիր գծից դուրս: Միւս կողմից այն բոլոր ժապաւէնները, որոնք համաձայն բոլշեւիկեան առաջադրանքների, պատկերում էին բոլշեւիկեան պայքարի հերոսական շրջանը (քաղաքացիական պատերազմ սպիտակ բանակների դէմ), ունէին իրենց մէջ որոշ թիւ գեղարուեստական գործեր, եւ այդ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ դրանց նիւթը առնուած էր անցեալի իրական կեանքից, որ իրօք լեցուն է եղել հերոսական դրուագներով ու հերոսական դէմքերով:

Հայաստանում, դժբախտաբար, բացառութիւններ համարեա չեղան եւ շարժանկարը զարգացաւ –այն ուղղափառ ճանապարհով, որ գծել էր մարքսլենինիզմը: Եւ այդ այն պատճառով, որ մէկ կողմից մենք չունեցանք մեծատաղանդ բեմադրիչներ ու դերասաններ եւ միւս կողմից խորհրդահայ կեանքը հէնց սկզբից Ռուսաստանից տարբեր բովանդակութեամբ զարգացաւ: Խորհրդային շարժանկարին սնունդ մատակարարող քաղաքացիական կռիւները Հայաստանում չկրկնուեցան եւ, Ռուսաստանը ընդօրինակելու իր ճիգերի մէջ, Հայկինօն միշտ էլ կանգնած մընաց անլուծելի խնդրի առաջ: Նա տառապեց նիւթի պակասից, որովհետեւ այն նիւթը, որ բխում էր հայ իրական կեանքից (անցեալ եւ ներկայ) եւ կարող էր գեղարուեստական ներշնչման աղբիւր ծառայել, արգիլուած պտուղ էր խորհրդահայ շարժանկարի համար, իսկ այն, որ պարտադրւում էր կուսակցութեան կողմից, չէր կարող գեղարուեստական ժապաւէնի նիւթ ծառայել, որովհետեւ իրական կեանքը չէր ներկայացնում:

Հայկինոյի ղեկավարների եւ խորհրդային գրագէտների հետ ունեցած տեսակցութեան ժամանակ Ա· Խանջեանը մատնանշում է, որ «մեր յեղափոխական անցեալը մինչեւ այժմ շատ աղօտ են արտացոլուել Հայկինոյի արտադրանքներում», աւելացնելով միաժամանակ, որ շարժանկարի ժապաւէններից ամենաթոյլերը հէնց այդ յեղափ· անցեալին նուիրուածներն են: Ինչո՞ւ: Պատճառը պարզ է:

Հայ ամբողջ պատմութիւնը, իր հերոսութիւններով հարուստ դրուագներով, դարձել է արգիլուած նիւթ Հայկինոյի համար: Հին, միջին եւ նոր պատմութեան նուիրուած եւ ոչ մէկ ժապաւէն կայ Հայկինոյի արտադրածների մէջ: Շարժանկարային մի հսկայ բնագաւառ, որ այնքան նիւթ է հայթայթել եւրոպական եւ ամերիկեան սինեմային գոյութիւն չունի Հայկինոյի համար: Այդ նիւթը չի օգտագործւում նոյնիսկ այն չափով, ինչ չափով օգտագործւում է Ռուսաստանում: Այնտեղ կան բազմաթիւ ժապաւէններ, ո–

digitised by A.R.A.R.@

րոնց նիւթը առնուած է ոչ միայն ռուսական առաջին յեղափոխութիւնից (1905–1906), այլ նաեւ դրանից շատ աւելի հին շրջանից (Պետրոս Մեծ եւ այլն)։ Հայաստանում պատմութիւնը սկսւում է միմիայն խորհրդայնացման թուականից, իսկ յեղափոխութիւնը՝ բոլշեւիկների 1920 թ. մայիսեան շարժումներից։ Հայոց պատմութեան հերոսական դրւագները փիլմի վերածելը արգելւած է, որովհետեւ նա որեւէ ձեւով չէ կարող նպաստել այն գործին (սոցիալիզմի կառուցման), որով զբաղւած են հայ բոլշեւիկները։ Աւելին՝ անցեալի այդ պանծացումը միայն ջուր կը լցնէ «դաշնակների» ջրաղացին, յարուցանելով ազգայնական զգացմունքներ տիրողների մէջ։ Ինչ վերաբերում է ազատագրական շարժումներին եւ ցարիզմի դէմ մղած պայքարներին, Հայաստանում նաեւ այդ նիւթը արգելւած է, որովհետեւ դրանց մէջ որեւէ մասնակցութիւն չեն ունեցած հայ բոլշեւիկները։

Երեւակայեցէ՛ք, ի՛նչ ոգեւորիչ ժապաւէններ կստացւէին, երէ փիլմի վերածէին մեր պատմութեան այնպիսի դրւագներ, ինչպէս, օրինակ, արաբական շրջանի, Կիլիկիայի, Ղարաբաղի մելիքների եւ աւելի հին ժամանակների պայքարները օտար տիրապետութեան դէմ։ Իսկ ազատագրական շարժումնե՛րը, Սասնոյ, Վանի, Պօլսի, Մուսա-Դաղի, Շաբին-Կարահիսարի եւ այլն պայքարները, եւ կամ տեռորիստական մեծամարտները ցարիզմի դէմ։ Այս ամէնը, աւա՛ղ, արգելքի տակ է դրւած, եւ Հայկինոն չունի իր «Զրահակիր Պոտեմկինը» ու չի էլ կարող ունենալ։

Ինչ վերաբերում է քաղաքացիական պատերազմի շրջանին, որ ինչպէս ասացինք, այնքան առատ նիւթ է հայթայթել ռուսական շարժանկարին (Չապայեւ եւայլն) նաեւ այս կողմից դրութիւնը շատ աննպաստ է Հայկինոյի համար։ Ա. Խանջեանը ու նրա հետ միասին բոլշեւիկ միւս ղեկավարները պահանջում են նկարահանել Հայաստանի խորհրդայնացման շրջանի «հերոսական դրւագները» մատնանշելով միաժամանակ, որ այդ ուղղութեամբ մինչեւ այժմ կատարւածը գեղարւեստական արժէքից զուրկ է։ Այդ պահանջը միանգամայն անիրագործելի է։ Կեղծւած պատմութիւնից չէ կարելի գեղարւեստական ժապաւէն ստեղծել։ Որքան էլ հայ բոլշեւիկները, սուտ խենդ ձեւանալով, պնդեն, թէ «հարուստ ու հերոսական է Հայաստանի բանւորների ու աշխատաւոր գիւղացիների պայքարը դաշնակցական մղձաւանջային տիրապետութեան դէմ» եւ «կարող է պատմայեղափոխական հրաշալի նկարների նիւթ ծառայել», ոչինչ չի դուրս գայ։ Բոլորին եւ դրանց թւում նաեւ Հայկինոյի գործիչներին քաջ յայտնի է, որ «Հայաստանի բանւորները ու աշխատաւոր գիւղացիները» ոչ մէկ յեղափոխական պայքար չեն մղել Հանրապետական Հայաստանի դէմ, իսկ հատ ու կէնտ կոմունիստների երեխայական ելոյթները Երեւանում եւ կամ մայիսեան արկածախնդրութիւնը որ այնքա՜ն անփառունակ վախճան ունեցաւ հայ բոլշեւիկների համար, գեղարւեստական ժապաւէնի նիւթ չի կարող հանդիսանալ։ Գուցէ հայ բոլշեւիկների դժբախտութիւնն է, բայց փաստ է – եւ այդ փաստը չընդունելը յիմարութիւն է –որ Հայաստանի խորհրդայնացումը տեղի է ունեցել առանց քաղաքացիական կռիւների եւ առանց հայ բոլշեւիկների մասնակցութեան։ Դա մեծ անյարմարութիւն է, հայ կոմունիստների համար, որովհետեւ այս կէտում վերանում է զուգահեռը Ռուսաստանի հետ եւ խզւում է ռուսներին կուրօրէն ու ծուլօրէն ընդօրինակելու հնարաւորութիւնը, բայց ուրիշ ճար չկայ։ Ռուսաստանում կա՛յ «Չապայեւ», բայց Հայաստանում չի

կարող լինել, եւ ի զուր են այդ ուղղութեամբ կատարւող խօսակցութիւնները։ Մայիսեան (1920 թ.) եւ փետրուարեան (1921 թ.) դէպքերից ամենաշատը կարելի է «թխել» «Երկու գիշեր»-ի նման «տաղտկալի, յուզականութիւնից զուրկ եւ աններգործունակ» ժապաւէնների մէջ, բայց բնաւ երբեք գեղարւեստական մի գործի։

Հայ շարժանկարի, ինչպէս եւ առհասարակ հայ մշակոյթի առաջ զարգացման ու վերելքի հնարաւորութիւններ կբացւեն միայն այն ժամանակ, երբ Հայաստանում ընդունեն այս ճըշմարտութիւնը։

Ա. Խ.

ՀԱԼԷՊԻ ԹԵՄԻ ՀԱՅԵՐԸ

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանի պաշտօնաթերթ «Հասկ» ամսաթերթի փետր.-ի համարում հրատարակւած է հետեւեալ հետաքրքրական վիճակացոյցը Հալէպի կամ Բերիայի թեմի հայ բնակչութեան վերաբերմամբ, որ արտատպում ենք ամբողջութեամբ.–

ՎԻՃԱԿԱՑՈՅՑ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՀԱԼԷՊԻ ԹԵՄԻ 1934

Վայրեր	Ամուսնութիւն	Ծնունդ Արու	Ծնունդ Էգ	Մահ Արու	Մահ Էգ	Հայ բնակչութիւը 1934-ին
Հալէպ	188	426	423	182	158	37160
Ճարապլուս	2	221	18	8	6	785
Արար-փունար	8	27	22	3	3	872
Ազազ.	8	39	26	11	8	1415
Աֆրին	1	9	4	5	2	267
Պապ	—	—	1	2	—	69
Մէնպին	1	4	3	—	1	157
Ճիսր-Շուղր	—	1	1	—	—	53
Եազուպիյէ	3	13	7	3	2	376
Թէլ-Ապեաթ	2	6	8	13	14	431
Այն-Արուս	—	2	4	1	2	193
Րագգա	2	9	3	—	1	338
Հասիչէ	2	7	6	9	8	330
Րաս-իւլ-Այն	1	6	5	5	3	298
Այն-Տիվար	2	3	5	3	3	183
Տէրիկ	3	7	13	—	3	649
Գամիշլիէ	27	72	58	31	23	3900
Տէյր-Զօր	3	12	13	3	5	455
Մէյտան-Էքպէլ	–	1	1	1	—	113
Թինա	—	1	1	—	—	57
Գումար	253	667	662	280	242	48,101

Այս վիճակագրութիւնը վերաբերում է միայն լուսաւորչական հայերին։ Հալէպի թեմի հայերի ընդհանուր թիւը գիտնալու համար պէտք է աւելացնել եւ կաթոլիկ ու բողոքական հայերին։

digitised by A.R.A.R.@

ՎԱՀԱՆ ՏՈՏՈՄԵԱՆՑ

(60 ամեայ յոբելեանի առթիւ)

Փետրուար ամսին, Բուլգարիայում, տօնուեց համագործակցական շարժման յայտնի առաքեալ, միջազգային համբաւի տէր տնտեսագէտ – կօօպերատոր գիտնական Վահան Տոտոմեանցի վաթսունամեայ յոբելեանը:

Հայրը հայ ուսուցիչ, մայրը գերմանուհի՝ Վ. Տոտոմեանցը ծնուել է Աստրախան քաղաքում, 1875 թ. փետր. 3-ին: Իր միջնակարգ կրթութիւնը լրացնելով ծննդավայրի պետական գիմնազիայում՝ 1894 թ. մտնում է Յուրիէվի համալսարանը, ուր հետեւում է տնտեսագիտութեան, փիլիսոփայութեան եւ պատմագիտութեան: Ապա ուսանելով Ժընեւի, Բերլինի ու Բրիւսելի համալսարաններում՝ 1898 թ. աւարտում է վերջինիս դասընթացքը ընկերային գիտութեանց դոկտորի տիտղոսով: Մասնագիտանում է յատկապէս քաղաքատնտեսութեան եւ կօօպերացիայի մէջ՝ աշակերտելով կամ գործակցելով Բերտրանին, վանդերվելդին, Շարլ Ժիդին եւ նշանաւոր տնտեսագէտների: Աշխատակցում է տնտեսագիտական եւ կօօպերատիւ մամուլին: Կարճ ժամանակ Բերլինի համալսարանում դասախօսելուց յետոյ, 1899 թ. հաստատւում է Պետերբուրգում, ուր զբաղւում է տնտեսագիտական գրականութեամբ եւ դասախօսութիւններով: Ցայտնի գիտնական պրոֆ. Տուգան – Բարանովսկու հետ աշխատում է «Սկզբունք» թերթում եւ իր արծարծած ազատամիտ գաղափարների համար չորս տարով աքսորւում իր ծննդավայրը՝ Աստրախան:

Ազատի ժամանակը լրանալուց յետոյ, 1904 թ. նշանակւում է Պետերբուրգի համալսարանի քաղաքատնտեսութեան եւ կօօպերացիայի դասախօս: 1905-ին շրջում է Ռուսաստանի զանազան քաղաքները՝ դասախօսութիւններ կարդալով կօօպերացիայի մասին: 1907 թ. հաստատւում է Մոսկուայում կենտր. կօօպերատիւ Դրամատան վարիչի պաշտօնով և դասախօսում է 4 բարձրագոյն դպրոցներում: 1908 թ. կազմակերպում եւ նախագահում է Մոսկուայի կօօպերատիւ համագումարին: 1913 թ. մասնակցում է Միջազգային կօօպերատիւ համագումարին, Կլասկոյում: 1917-ին անցնում է Իտալիա, ուր մնում է մի տարի եւ Լուցատտիի աջակցութեամբ հրատարակում է «Կօօպերատիւ շարժումը Ռուսաստանում» իտալերէն հատորը: 1919 թ. հրաւիրւում է դասախօսելու Թիֆլիսի համալսարանում եւ բազմարեւստեան վարժարանում: 1921 թ., խորհրդայնացումից առաջ, անցնում է արտասահման եւ, իբրեւ պատւակալ անդամ, մասնակցում է Բազելի Միջազգային կօօպերատիւ համագումարին: 1922 թ. հրաւիրւում է դասախօսելու Պրագայի Ռուս. հրաւաբանական համալսարանում եւ չեխ ու գերման բարձրագոյն դպրոցներում: 1925 թ. դասախօսում է Բերլինի բարձրագոյն առեւտրական վարժարանում: 1926 թ. նորից հաստատւում է Պրագայում, մինչեւ ռուսական համալսարանի փակումը, երբ տեղափոխւում է Բուլգարիա, ուր եւ ապրում է մինչեւ այսօր: 1930 թ. մասնակցում է Վիէննայի Միջազգային կօօպերատիւ համագումարին: Բացի այդ, ճանապարհորդել է զանազան երկրներ դասախօսութիւններ կարդալու համար եւ անընդհատ գրել է տնտեսագիտական եւ համագործակցական հրատարակութիւնների մէջ:

Գործնական աշխատանքին զուգընթաց եւ աւելի մեծ թափով՝ Տոտոմեանցը զբաղւել է եւ տնտեսագիտութեան ու կօօպերացիայի ուսումնասիրութեամբ եւ գրաւոր բարոզով: Նրա գրչի տակից դուրս են եկել բազմաթիւ լրագրական յօդուածներ, հանրամատչելի բարոզչական գրքոյկներ եւ գիտական հաստ հատորներ: Նրա գործերը, մօտ 20 լեզուներով, տարածւած են աշխարհի բոլոր կողմերը: Ձկայ մէկ հատիկ կօօպերատոր, որ ծանօթ չլինի Տոտոմեանցի աշխատութիւններին եւ օգտւած չլինի նրանից: Համագործակցական գրականութեան մէջ եզակի տեղ է գրաւում նրա վերջերս լոյս տեսած "Internationale Handwoerterbuch des Genossenschaftewesens" — երկհատոր բառարանը, որ իր շուրջը մեծ հետաքրքրութիւն առաջ բերեց եւ լայն զպաւում ունեցաւ:

Վ. Տոտոմեանցի գործը գլխաւորապէս եղել է կօօպերացիայի ժողովրդականացումը, համագործակցական գաղափարների մշակումն ու տարածումը: Նա աւելի քարոզիչ առաքեալ է, քան տեսաբան: Եւ նրա համաշխարհային համբաւը հէնց քարոզչական եւ գործնական – խորհրդատու աշխատանքի մէջ է: Ի

զուր չէ, որ նրան անւանում են կօօպերացիայի առաքեալ: Վ. Տոտոմեանցը հետաքրքրւել է եւ հայ միջավայրով, թէեւ համեմատաբար պատահական կերպով: Դեռ ուսանողական տարիներին ընդհէնց Թոփչեանի հետ համագործակցաբար զբաղւել եւ գրել է Թիւրքիայի տնտեսական հարցերի մասին: Ցայտնի է նաեւ նրա «Տնտեսական Հայաստանը» փրանսերէն եւ իտալերէն հատորը՝ Լուիջի Լուցցատտիի յառաջաբանով: Վերջին, համաշխարհային ցնցումներն ապրելուց յետոյ, նա իրեն աւելի սկսեց զգալ հայ եւ աւելի մօտենալ հայ իրականութեան:

«Վէմ»-ը սրտանց միանում է մեծանուն գիտնականին ցոյց տրւած ընդհանուր յարգանքի ու երախտագիտութեան զգացմունքներին նրա յոբելեանական հանդէսների առթիւ:

ՍԱՅԵԱԹ ՆՈՎԱՆ ԹՈՒՐՔԵՐԷՆ

«Գրական Թերթ»-ի վերջին (17 ապր.) համարում Գար. Լեւոնեանը հրաւիրում է Հայաստանի լուսժողկոմի ուշադրութիւնը Սայեաթ Նովայի թուրքերէն երգերի հրատարակութեան անհրաժեշտութեան վրա: «Այժմ, գրում է Լեւոնեանը, երբ Թիֆլիսում պրոֆ. Լեւոն Մելիքսեթեանը թարգմանել է աշուղի վրացերէն երգերը հայերէն, ժամանակն է, մենք կարծում ենք, որ Սայեաթ Նովան իր ամբողջութեամբ ճանաչելու համար հրատարակութեան տրուին նրա թուրքերէն երգերը եւ ապա նրանց հայերէն ու վրացերէն թարգմանութիւնները: Մի երկու տարի առաջ Ազրբէջանի լուսժողկոմատը յղացել էր այդ միտքը. նա դիմել էր երեւան, որ կուլտուր պատմական թանգարանում պահւող Սայեաթ Նովայի ձեռագիր Դաւթարից լուսանքկարել տրուին բոլոր թուրքերէն խաղերի էջերը եւ ուղարկեն Բագու, այնտեղ խմբագրելու եւ հրատարակելու համար: Այդ սկզբնական աշխատանքը կատարւեց, սակայն իր նպատակին չհասաւ, որովհետեւ Բագուում դժւարացել էին ճշտութեամբ վերածել հայերէն տառերով գրած եւ սղագիր նշաններ ունեցող ձեռագիր խազերը: Պէտք է յիշել, որ մինչ Սայեաթ Նովայի վրացերէն երգերի թիւը 34-ից եւ հայերէն երգերի թիւը 60-ից չի անցնում, թուրքերէն խաղերը 115-ից աւելի են»:

Գ. Լեւոնեանը առաջարկում է՝ «Երեւանում, հմուտ մարդկանց ձեռքով վերածել եւ գրի առնել Սայեաթ Նովայի Դաւթարից նրա բոլոր թուրքերէն երգերը եւ ուղարկել Բագու եւ միաժամանակ մեր Պետհրատին յանձնել այդ երգերի հայերէն թարգմանութիւնը, դարձեալ կատարւած կարող անձնաւորութեան կողմից»:

Իսկապէս որ զարմանալի է, որ մինչեւ այժմ Սայեաթ Նովայի աւելի քան 150

digitised by A.R.A.R.@

թուրքերէն երգերը մնացել են անտիպ, ոչ էլ թարգմանուած են հայերէն: Գ. Լեւոնեանի նախաձեռնութիւնը ժամանակին է եւ ըստ ամենայնի ողջունելի:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԷՍԸ

Ապրիլ 18-ին, Երեւանում, բացուել է Հայաստանի Ճարտարապետների Միութեան կազմակերպած խոշոր ցուցահանդէսը նուիրուած հայ հին եւ նոր ճարտարապետութեան: Հին ճարտարապետութեան յատկացուած բաժնում լուսանկարներով ցուցադրուած են, ըստ զարգացման գլխաւոր շրջանների, Գառնին, Դիկորը, Երերուկը, Աւանը, Զւարթնոցը, Մարմաշէնը, Հառիճը, Սանահինը, Հաղբատը, այլ եւ ամրոցներ, կամուրջներ, մահարձաններ եւ ուրիշ յուշարձաններ, որոնք ընդգրկում են մինչեւ 15րդ դարի հայ ճարտարապետութիւնը: Ցուցահանդէսում մեծ տեղ է յատկացուած նաեւ այս յուշարձանների չափագրումներին և վերակազմութեան: Ներկայացուած են նաեւ ճարտարապետներ Թորամանեանի, Բունիաթեանի եւ Մազմանեանի հետազօտական աշխատանքները:

Ցուցահանդէսի միւս մասը նուիրուած է Հայաստանի վերջին տարիների ճարտարապետութեան, որ դասաւորուած է հետեւեալ 4 հիմնական բաժիններում. *ա)* Քաղաքների եւ գիւղերի յատակագծման բաժին, ուր առանձին տեղ է տրուած Երեւան քաղաքին. *բ)* Հասարակական շէնքեր, ուր կենտրոնական տեղ է գրաւում Երեւանի Ժողովրդական Տունը. *գ)* Բնակարանային շինարարութիւն եւ *դ)* Գործարանային շինարարութիւն, ուր կարեւոր մաս են կազմում ելեկտրակայանները:

Ցուցահանդէսում առանձին տեղ է տրուած Հայաստանի շինանիւթերին, ուր իբր նմոյշ ներկայացուած են՝ տուֆ, բազալտ, գրանիտ, մարմար քարերի տեսակները:

Որոշ տեղ էլ յատկացուած է Հայաստանի Պոլիտեխնիկ Ինստիտուտի ճարտարապետական բաժնի ուսանողների աշխատանքներին:

ԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ

ՄԵՐ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

ՀԱՅՐԵՆԻՔ «Հայրենիք» ամսագիրը շարունակում է հայ մշակոյթի եւ պատմութեան վերաբերեալ թանգարժէք նիւթերի հրատարակութիւնը: Արձանագրենք մի քանիսը: Վերջին համարներում լրացան *«Յովսէփ Մովսէսեանի Յուշերը Կուկունեան Արշաւախմբից»*, որ այնպէս կենդանի կերպով գրի է առել Ա. Ամուրեանը: Այս յուշերի առաջին մասը, ինչպէս ասել ենք արդէն, արժէքաւոր լրացում է Կուկունեան խմբի արշաւանքին վերաբերող այն նիւթերին, որոնք լոյս տեսան նոյն «Հայրենիք»-ի յաւելուած «Հ.Յ.Դ. Դիւան»-ում. վերջին մասը կարդացւում է իբրեւ արկածավէպ: *Ա. Գիւլխանդանեանի* «Բագուի երկրորդ ընդհարումները» պատմագրի եւ սովորական ընթերցողի համար խիստ հետաքրքրական նիւթեր են պարունակում: Դժբախտաբար, խմբագրութիւնը տալիս է փոքրիկ հատուածներով, որով թուլացնում է տպաւորութիւնը: 5րդ եւ 6րդ համարներում զետեղուած է դր. Ն. Մ. Պաղտոյեանի «Ճէպէլ Մուսա եւ հայ լեռնականները» յօդուածը, որ ճիշտ ժամանակին է երեւում. այժմ, երբ ամենքը գրաւուած են Վերֆէլի վէպով, դր. Պաղտոյեանի գրածը, իբրեւ փաստական լրացում, մասնաւոր շահեկանութիւն է ներկայացնում: *Վ. Մինախորեանի* «Արեւմտեան Հայաստանի Պարպումը» (№ 4) ռուսական պաշտօնական աղբիւրներից քաղած նիւթի մշակումն է եւ, որպէս այդպիսին, հետաքրքրական է, թէեւ մասամբ արդէն ծանօթ հայ ընթերցողին:

Չենք կարող գոհունակութեամբ չարձանագրել, որ «Հայրենիք»-ը սկսել է հրատարակել Զ. Աւալովի «Վրաստանի անկախութիւնը» հատորի թարգմանութիւնը: «Վէմ»-ում մենք էլ սկսել էինք հատուածներ տալ այդ կարեւոր գործից: Այժմ, երբ ամբողջը լոյս է տեսնում «Հայրենիք»-ում, մենք կարող ենք չշարունակել: Թարգմանութեան լեզուն, դժբախտաբար, թերի է. տեղ-տեղ նոյն իսկ իմաստի խանգարում է պատահում, կամ բոլորովին անհասկանալի է: Օրինակ, ի՞նչ է նշանակում *«Հաշտութեան ու բարեկամութեան համաձայնագրի Օսմանեան Կայսերական Կառավարութեան եւ Անդրկովկասի կոնֆեդերատիւ հանրապետութեան տաճկական նախագիծը»* (№ 3, էջ 77): Կամ ի՞նչ հայերէն է այս նախադասութիւնը. *«Զօրքների մի խումբ պատահեցին մեզ իրենց հակերով եւ իրենց առաջնորդներով, որոնք հազիւ թէ, այլ լինէին այն օրերին, երբ մեր երանելի հայր Գրիգորին՝ Խանդզտայից, այս տեղերում, վրացական Կլարջիատի-Ջիվախիդայում, միւս միանձնաւորների հետ, աղօթում էր մեր մեղքերի համար, աւելի քան հազար տարի առաջ»* (№ 3, էջ 87): Այսպիսի lapsus-ները կոտրում են գործի արժէքը:

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ Հայագիտական այս «Ուսումնաթերթ»ի յունուար-փետրուար միացեալ համարը, իր նախորդների պէս խնամուած ու լուրջ բովանդակութիւն ունի: Այս համարից սկսւում է Սարուխանի «Ֆիրդուսի եւ Մ. Խորենացին» յօդուածը, ուր հեղինակը իր հիացումի

digitised by A.R.A.R.@

տուրքը տալով պարսիկ մեծանուն բանաստեղծին՝ քննութեան է առնում Խորենացու յարակցութիւնը Ֆիրդուսիի երկի հետ եւ մի շարք հետաքրքրական դիտողութիւններ է անում: Յօդւածը շարունակելի է: Շարունակւում է նաեւ Սարուխանի «Բելգիա եւ հայերը» աշխատութիւնը: Վերջացել է «Սիմէոն Դպրի Լեհահայոց ուղեգրութիւն» ընդարձակ եւ հայոց պատմութեան համար շատ արժէքաւոր գործը Հ. Ն. Ակինեանի ծանօթութիւններով: Հ. Ակինեանի գրչին են պատկանում նաեւ «Աւետիս Կաթուղիկոս Էջմիածնեցի» եւ «Սարգիս Վարդ. Կաֆացի» աշխատութիւնները: Շարունակւում է Պ. Ե.–ի «Հայերը մարդասիրական տեսակէտէ» երկարաշունչ ուսումնասիրութիւնը: Ցաւալի է, որ «Հանդէս Ամսօրեա»–ն շատ քիչ ուշադրութիւն է դարձնում հայագիտական – բանասիրական նորութիւնների արձանագրութեան եւ գրախօսական բաժնի վրա, որով հանդէսը ստանում է ժողովածուի բնոյթ:

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

Վենետիկեան այս «հանդիսարան»–ում շարունակւում է *Ա. Երեմեանի* «Ռուսահայ թատրոնի պատմութիւնը» (թիւ 2–3), որի մէջ հաւաքւած է հայ մշակոյթի պատմութեան տեսակէտից խիստ հետաքրքրական նիւթ: Այս տարւայ թիւ 1–ից սկսած հրատարակւում է Ս. Բիւրատի «Լեռնականի մը յուշատետրը», ուր առ այժմ խօսւում է հեղինակի մանկութեան մասին, տրւում է պատկերը այն միջավայրի, (Զէյթուն), ուր անցել է Ս. Բիւրատի մանկութիւնը: Յուն.–փետր. համարում տպւած է *Հ. Վ. Հացունու* «Մովսէս Խորենացին կը դառնայ ի հինգերորդ դար» յօդւածի առաջին մասը, ուր յարգելի բանասէրը ամփոփում է Խորենացու ժամանակի մասին եղած տեսութիւնները եւ ձեռնարկում իր տեսակէտի հիմնաւորման: Յուն.–ի համարում զետեղւած է *Հ. Գ. Նահապետեանի* կէսյուշագրական գրւածքը ակադ. Մառի մասին: Հ. Ե. Փէչիկեան շարունակող յօդւածով զբաղւում է «Աստուածաշունչի Բ. թարգմանութեան 1500 ամեակով»: Գրական–քննադատական բաժնում Հ. Ս. Երեմեան շարունակելի յօդւածներով քննում է Մ. Պարսամեանի գործերը:

Միւս նիւթերի վրա կանգ չենք առնի: Առօրեայ, հրապարակագրական բաժնում, ոչ յօրինակ վիէննացիների, վենետիկի մխիթարեանները աշխատում են քայլել ժամանակի հետ եւ զբաղւել նաեւ հանրային մտքի մշակութեամբ: Հայագիտական տեղեկատւութեան տեսակէտից «Բազմավէպ»–ն էլ, դժբախտաբար, պակասաւոր է: Մեր ներկայ պայմաններում միայն մխիթարեանները ի վիճակի են արձանագրելու՝ հայագիտութեան բնագաւառում կատարւող դէպքերն ու պատահած նորութիւնները: Եւ պէտք է որ կատարեն այդ կարեւոր աշխատանքը:

ՀԱՅ ԱՐԻ

Հայ Արիների Միութեան այս ամսագիրը շարունակում է լոյս տեսնել համեմատաբար կանոնաւոր կերպով: Եւ արդէն լրացել է գոյութեան չորրորդ տարին: Վերջին տարւայ համարներում երեւցած նիւթերից առանձնապէս պէտք է նշել *Ք. Ֆարչեանի* «Հայ Արիի մը պատմութիւնը», ուր հեղինակը տալիս է իր «երկրէ երկիր» ճամբորդութեան յուշերը – Վան, Պարսկաստան, Միջագետք: Յուշերի նիւթ են կազմում, ի միջի այլոց, պատերազմական դէպքերը Պարսկաստանում եւ գաղթը դէպի Բաղդադ: Պատանի ընթերցողների համար կան այստեղ ուսանելի էջեր, որոնք կարդացւում են հետաքրքրութեամբ: Յետոյ արժէքաւոր են *Արմէն Շանթի* յօդւածները, որոնք մեծ մասամբ, ծառայում են արիների բարոյական դաստիարակութեան: Ա. Շանթին յաջողւում է խօսել անպաճոյճ ու հասկանալի լեզւով, մատչելի երեխաների գիտակցութեան: Ապա *Ա. Աւքանազի՝* «Հայաստան աշխարհը», ուր պատանի

ընթերցողներին տարրական տեղեկութիւններ են տրւում մեր հայրենիքի մասին: Մնացած նիւթերը կամ տեղեկատու բնոյթ ունին, կամ թարգմանութիւններ են օտար հեղինակներից, կամ վերաբերւում են ոչ – հայկական իրականութեան: Եւ պէտք է ասել, որ վերջին կարգի նիւթերը բաւական լայն տեղ են բռնում ամսագրում, այն ինչ շեշտը պէտք է դրւէր հայ իրականութեան վրա: Հայ անցեալ եւ ներկայ կեանքը շա՛տ գեղեցիկ և մանուկների համար ուսանելի կողմեր ունի, հայոց պատմութեան մէջ կան շքեղ դէմքեր, որոնց ծանօթութիւնը մեր նոր սերնդի համար աւելի անհրաժեշտ է, քան, օրինակ, Հ. Մարթենի երկարապատում յուշերը, որ հայ արին օտար լեզւով էլ կարող է կարդալ: «Հայ Արի»–ն պէտք է լինի ամենից առաջ հա՛յ արի, այսինքն՝ ջանայ նոր սերնդին տալ հայկական կրթութիւն եւ դաստիարակութիւն, առանց, ի հարկէ, շեղելու եւ միջազգային համերաշխութեան ուղիներից: Գովելի է, որ մեր արիները ամէն տեղ եւ ամէն ժամանակ աշխատում են օտարների աչքին լաւ կողմից ներկայացնել հայ ժողովուրդը – եւ այդ նրանց, յաճախ, յաջողւում է – բայց աւելի անհրաժեշտ է, որ արիներն իրենք ճանաչեն հայ ժողովուրդին, հայոց պատմութիւնն ու հայ ներկայ իրականութիւնը, դաստիարակւեն ու պատրաստւեն լաւ հայ քաղաքացի դառնալու համար: «Հայ Արի»–ն այս մասին քիչ է մտածում,

Մի դիտողութիւն եւս. «Հայ Արի»–ի մէջ խիստ շեշտւած է *պետի* անձնական կողմը. համար չի անցնում, որ տրւած չլինի նրա նկարը. խմբագրականները կրում են անձնական բնոյթ, երբեմն պատահում են տգեղ արտայայտութիւններ: Օրինակ, վերջին № 12–ի «Բարեկամներ շահինք» խմբագրականի անվայել, արիների վարկին պատիւ չբերող եւ «բարեկամներ շահելուն» բնաւ չնպաստող ակնարկները: Արին իր բարոյական նկարագրով պէտք է հեռու լինի ցուցամոլութիւնից, աժան ռէկլամից եւ ինքնագովութիւնից, իսկ «Հայ Արի»–ին իրօք պէտք է լինի հայ արիների ամսագիրը և ոչ այս կամ այն անձի անհատական մըտայնութեան արտայայտիչը: Յարգանք դէպի սեփական անձը, բայց եւ յարգանք դէպի ուրիշի համոզումները:

ՄԱՍԻՍ

«Մասիս Մանկական Գրադարան»–ը նոյնպէս պարբերականների շարքը պէտք է դասւի: Մինչեւ ապրիլ արդէն լոյս է տեսել վեց պրակ, որոնց նիւթի ընտրութիւնը կատարւած է, ընդհանուր առմամբ, յաջող: Առաջին պրակում տրւած են Յ. Թումանեանի «Տէրն ու Ծառան», Լ. Շանթի «Քաջ Նազարն»–ը, Ղ. Աղայեանի «Անտառին Մանուկ»–ը, Գաբրիէլեանի «Արջ»–ը եւ Օրտմանից թարգմանւած «Երեք թիթեռնիկ»–ը: Երկրորդում՝ Յ. Թումանեանի «Սասունցի Դաւիթ»–ը: Երրորդում՝ Ռ. Գաբրիէլեանի «Մրջիւնները»: Չորրորդում՝ Գրիմ եղբայրների «Լուսերեսն ու Վարդերեսը» և «Սազարած Աղջիկը»: Հինգերորդում՝ Յ. Թումանեանի «Ուրախ Հնակարկատը» եւ Լ. Ադամեանի «Ոսկիէ Աղջիկը»: Եւ, վերջապէս, վեցերորդում՝ Ե. Ամիչիսի «Մօրը համար»–ը: Մանկական գրականութեան ծանօթ ընթերցողը կը վկայէ, որ բոլորն էլ ընտիր եւ սիրւած նիւթեր են: Առանձնապէս պէտք է նշել Գաբրիէլեանի «Մրջիւնները», որ կենդանի պատմւածքի ձեւով ներկայացնում է մրջիւնների կեանքը: Հէքեաթից աւելի ա՛յս կարգի նիւթերն են օգտակար, ինչպէս եւ ճանապարհորդութիւնները: Նաև հայ անցեալի ու ներկայի պատկերացումը մանուկների համար մատչելի ու հաճելի ձեւով:

«Մասիս»–ի մինչեւ այժմ լոյս տեսած գրքոյկները կազմւած են խնամքով, եթէ հաշւի չառնենք լեզւական մի քանի թերութիւններ, մանաւանդ, ա՛յն նիւթերում, որոնք թարգմանւած են արեւելահայերէնից, ինչպէս, օրինակ, Յ. Թումանեանի «Սասունցի Դաւիթը»: Մա–

digitised by A.R.A.R.@

նուկների համար հրատարակած գրականութեան լեզուն պէտք է լինի պարզ ու հասկանալի: «Մասիս»-ի արտաքինն էլ՝ թուղթը, տիպն ու պատկերները, ընդհանուր առմամբ, գոհացուցիչ են: Երեխաներ ունեցող ամէ՛ն հայ ընտանիք պէտք է ունենայ այս հրատարակութիւնը:

ԳԵՐՄԱՆԵՐԷՆ ՄԻ ՇԱՐԱԹԱԹԵՐԹ ՎԻԵՆՆԱՅԻ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ՄԱՍԻՆ

Դիւսելդօրֆ (Գերմանիա) հրատարակուող Die braune Post (Թուխ թղթաթեր) պատկերազարդ շաբաթաթերթը, որ Ազգային Ընկերվարական կուսակցութեան տարածած պարբերականներից մէկն է, իր 10 փետր· 1935 թ· համարում վիէննայի Մխիթարեանց եւ ի մասնաւորի նրանց տպարանի եւ հրատարակչական գործի մասին տպագրել է մի յօդուած, որ «եօթանասուն լեզուների վանքը» վերնագիրն է կրում եւ պատկերազարդուած է վանքի եւ յատկապէս Մխիթարեան տպարանի ու մատենադարանի կեանքից առնուած մի քանի մեծ ու փոքր նկարներով: Յօդուածագիրը գովասանքով եւ համակրանքով է խօսում Եւրոպայի կեդրոնում հաստատուած այդ հայ հիմնարկութեան մշակութային դերի եւ ձեռնարկների մասին, իր տեսակում բացառիկ անուանելով մանաւանդ Մխիթարեան տպարանը, ուր «եօթանասուն լեզուներով» գրքեր տպագրել տալ կարելի է:

Զ· ԱԽԱԼՈՎԻ «ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ»

«Վէմ»-ի 1934 թ· Դ·, Ե· եւ Զ· գրքերում տպագրել էինք յիշեալ գրքի մի հատուածը, «Թաթումի խորհրդաժողովը», Ա·Արշակունու թարգմանութեամբ: Խմբագրութիւնս այդ առթիւ դիտել էր, թէ 1923-ին Փարիզում (ռուսերէն լեզուով) լոյս տեսած եւ «Անդրկովկասի կեանքին վերաբերող հարուստ փաստերով ու լուսաբանութիւններով յագեցած» այդ աշխատութիւնը «դժբախտաբար հայ հասարակութեան կողմից անցաւ աննկատ, չնայած որ շատ ուսանելի նիւթ էր պարունակում հայերի համար» («Վէմ», Դ· գիրք, 1934 թ·):

Այդ առթիւ, իբրեւ լրացում եւ ընշտում պէտք ենք տեսնում արձանագրել, որ Ախալովի գրքի մասին ժամանակին Լանգամանօրէն խօսել է մեր աշխատակից Ա· Արեղեան, անելով նաեւ ֆազուածքներ ու տեղ-տեղ տալով թարգմանութիւններ – («Հայրենիք» ամս·, 1926 թ· սեպտ· եւ յաջորդ գրքեր):

«ՄՈՒՍԱ ԼԵՐԱՆ ՔԱՌԱՍՈՒՆ ՕՐԵՐԸ»

Ֆրանց Վէրֆէլի այս վէպը մեծ յաջողութիւն ունեցաւ: Նա արդէն թարգմանուած է անգլիերէն, իտալերէն ու չեխերէն եւ շուտով պիտի վերածուի շարժապատկերի: Անգլիերէն թարգմանութիւնը լոյս տեսաւ երրորդ տպագրութեամբ: Այժմ պատրաստւում է հայերէն թարգմանութիւնը: Սոֆիայի «Մասիս» Հրատ· Ընկերութիւնը յանձնարարել է այդ գործը պ· Եր-Անդրէասեանին: Գիրքը ենթադրւում է հրապարակ հանել պրակներով· ամբողջը պիտի լինի երկու հատոր, 1000–1200 էջ եւ արժենալու է Բուլգարիա 250 լէվ, Ամերիկա՝ 3 դոլար, միւս երկրները՝ 50 ֆր·: «Մասիս» Հրատ· ընկ· հասցէն է՝

K. Haladjian, B. P. 444, Sofia, (Bulgarie)

«ՄՐԳԱՍՏԱՆ»

Արմէն Սեւանի խմբագրութեամբ, Սոֆիայում, շուտով պիտի սկսի հրատարակել «*Մրգաստան*» անունով մանկական եւ պատանեկան մի հանդէս, որի նպատակն է լինելու՝ «հայ նոր սերունդին սիրցնել իր *ազգութիւնը, հայրենիքն ու լեզուն*»: «Մրգաստան»-ը պիտի հրատարակւի երկու շաբաթը մի անգամ, տարեկան 20 հատ, ամէն մի գրքոյկ պիտի բաղկանայ 16 էջից եւ պիտի լինի պատկերազարդ: «Մրգաստան»-ի տարեկան բաժնեգինը նշանակուած է Բուլգարիայի համար 100 լէվ, Ամերիկա՝ 2 դոլար, միւս երկրները՝ 30 ֆր· ֆրանկ: Հասցէն է՝

H. Devedjian, 78 Bld. Hristo Boteve (Sofia, (Bulgarie)

Խմբագրի ձեռնհասութիւնը մի կողմից, հասունացած պահանջը՝ միւս, իրաւունք են տալիս յուսալու, որ «Մրգաստան»-ը իրօք կարող է դառնալ «հայ մանուկներու եւ պատանիներու սիրելի թերթը» եւ յայնօրէն կը տարածւի հայ ընտանիքների մէջ:

ԱՆԻ

Մամուլի տակ է եւ շուտով լոյս պիտի տեսնէ «Ani» ռումաներէն ժողովածուն, որ, ինչպէս յայտնում է «Արազ»ը, ունենալու է «բացառիկ ծաւալ ու բացառիկ բովանդակութիւն»: «Անի»-ի ընդունակ է ներկայացնել ռումանացիներին հայ ժողովուրդը իր կեանքի բոլոր կողմերով: «Անի»-ին աշխատակցում են հայ, ռումէն եւ այլ ազգի գրողներ ու գիտնականներ: Ժողովածուն բաղկանալու է 4 յաջորդական հատորներից: Իւրաքանչիւր հատորի արժէքը նշանակուած է 300 լէյ: Հատորները լինելու են պատկերազարդ, եւ ունենալու են պրոֆ· Ն· Եորգայի յառաջաբանն ու հետեւեալ բաժինները· 1· Հայ ցեղը, 2· Հայ մշակոյթը, 3· Հայ արուեստը, 4· Հայ լեզուն, 5· Հայ գրականութեան պատմութիւն, 6· Հայ բարբեր եւ սովորութիւններ, 7· Հայ ժողովրդական բանահիւսութիւն, 8· Էջեր հայ գրականութիւնից, 9· Հայերը ուրիշ ժողովուրդների կեանքում, 10· Օտար հեղինակներ հայերի մասին, 11· Ծամանակագրութիւն Ռումանահայ գաղութի, 12· Ռումանահայ գաղութի կեանքը, 13· Փաստաթղթերի լեզուով,, 14· Հայ աղբիւրներ ռումէն պատմութեան մասին, 15· Ի՞նչ են ասում նոր պեղումները, 16· Նոր գըրքեր, 17· Անդարձ բաժնեդրներ, 18· Մշակութային կեանքը Հայաստանում, 19· Ռումանահայ մշակութային կեանքը, 20· Մտաւոր շարժումները ուրիշ հայ գաղութներում:

Բաժանորդագրուել կարելի է «Վէմ»-ի միջոցով կամ հետեւեալ հասցէով·–

Red. "Ani", Str Voselor,8 Bucarest, (Roumanie)

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔ

Համազգային Ընկերութեան կեդրոնական վարչութիւնը ձեռնարկել է գրական – գեղարուեստական եւ պատմական – գիտական մի տարեգրքի հրատարակութեան, որ լոյս պիտի տեսնէ յառաջիկայ նոյեմբեր ամսի վերջերը: Այդ նպատակով կազմուած է խմբագրական մարմին՝ նիւթերի կազմութեան, դասաւորութեան եւ յարակից աշխատանքների համար: Աշխատակիցներն իրենց նիւթերը պէտք է ուղարկեն մինչեւ յունիսի վերջերը: Տարեգիրքը լոյս պիտի տեսնէ սահմանափակ թուով· փափաքողները կարող են նախօրօք բաժանորդագրուել՝ վճարելով 20 եգ· դահեկան: Դրամական առաքումները կատարել դր· Հ· Օհանջանեանի հասցէով՝

Almanach "Hamazkaïne", B. P. 868, Le Caire, (Egypte)

digitised by A.R.A.R.@

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԳԷՈՐԳԵԱՆ

«Վիշապների Աշխարհում», հատոր Ա·, «Ցանկ», Վիէննա, 1934

Գեղեցիկ գիրք է գրել Տիկ· Հայաստան Գէորգեանը – «*Վիշապների Աշխարհում*»: Այդ աշխարհը՝ մեր հայրենիքն է՝ Հայաստանը, վիշապները՝ ցարն ու սուլթանը, որոնք նստել էին մեր լեռներում եւ որոնց ձեռքից տառապում էր մեր ժողովուրդը: Այդ ամենը այժմ անցեալ է, եւ Տիկ· Գէորգեանը պատմում է իբրեւ յուշ՝ այնպէ՞ս մտերիմ ու յուզիչ խօսքերով:

Գիրքը սկսւում է Շիրակի բնութեան ու գիւղացիների նկարագրութեամբ: Հեղինակը դեռ փոքրիկ աղջիկ է եւ անպաճոյճ ու անկեղծ խօսքերով, աննուն կարօտով պատմում է իր տեսածն ու զգացածը: Նա պաշտում է իր ծննդավայրը եւ սիրում շիրակեցուն, որ «աւելի շատ երգում էր քան խօսում», որ «հէզ էր, համեստ, եւ միայն իր երգերի մէջն էր դնում սիրտն ու հոգին»: Նա ներկայացնում է իր ընտանիքի անդամներին, գիւղը, գիւղացիների կեանքը, նրանց ուրախութիւնն ու տխրութիւնը, հաւատալիքներն ու սնոտապաշտութիւնները, մանկական խաղեր, տատիկի հեքեաթները, բնութեան գեղեցկութիւնները, «հայոց սարերը հեքեաթներով եւ առասպելներով լեցուն»: Ամէն ինչ վարդագոյն են երեւում փոքրիկ Հային: Մարդի ու բնութիւնը զւարթ են ու երջանիկ:

Բայց վիշապները նախանձոտ են, թոյլ չեն տալիս, որ ժողովուրդը հանգիստ ապրի: Սահմանի այն կողմը՝ զուլում· կարմիր սուլթանը խմում է հայի արիւնը: Այս կողմ էլ՝ ցարը: Փոքրիկ Հայը ականատես է լինում Աղեքսանդրապոլի ցոյցին եկեղեցապատկան կալւածքների գրաւման առթիւ: Տեսնում է Հայրիկի թախծոտ աչքերը եւ այդ օրւանից սկսում է «մտածել ու դիտել»: Նրա ուշադրութիւնը գրաւում են ուսուցիչ հօր յեղափոխական ընկերները· նրա մայրն ու հայրն էլ յեղափոխականներ են: Նա դադիւ պատմել է տալիս ազգային «հեքեաթներ», յափշտակւում է աշուղների երգերով ու յեղափոխական պատմութիւններով, ագահութեամբ ականջ է դնում շրջապատի խօսակցութիւններին, երազում է իմն էլ զինւոր ու յեղափոխական դառնալ: Եւ այնքա՜ն դժբախտ է, որ աղջիկ է ու չի կարող կուի դաշտ գնալ···:

Իսկ շուրջը կռիւ է: Սասունում ապստամբութիւն հերոս Անդրանիկի ղեկավարութեամբ: Անդին՝ հեռուները ռուս-ճապոնական պատերազմ: Քիչ յետոյ, սկսւում են հայ-թրքական ընդհարումները: Աշխարհ լիքն է խորհուրդներով ու դէպքերով, որոնց արձագանգները հասնում են եւ Շիրակի գիւղերը, խռովում գիւղացիների մտքերը, շարժում յեղափոխականներին: Փոքրիկ Հայի հայրիկը դպրոցը թողած՝ յեղափոխութեամբ է զբաղւած: Հայրիկին գործակից է մայրիկը, գիւղի երիտասարդները: Գնում ու գալիս են զինւած մարդիկ, հայդուկներ: Թնդում են յեղափոխական երգեր: Ժողովուրդը իր իրաւունքները, իր արդար դատն է պաշտպանում:

Բայց ··· գլուխ է բարձրացնում վիշապը: «Ու ցարի ժանդարմները եկան մի գիշեր եւ հայրիկիս բանտ տարան: Ինչպէս շա՛տ շատերին»: Սուգ է իջնում Շիրակի գիւղերի վրա: Ցաւին չի դիմանում ու մեռնում է տատիկը: Մայրիկի աչքերը միշտ արցունքոտ: Հայրիկը չկայ: Ու «ես մտածում եմ· սուլթանը եւ ցարը Հայոց երկրի վիշապներն են: Նրանք նստել են մեր երկրի աղբիւրին եւ ամէն օր ոստիկաններ են ուղարկում մեզ մօտ, որոնք ծեծում են մարդկանց, հրում, Սիբիրի սառնամանիքները աւրում, որ այնտեղ ցրտից մեռնեն»:

Փոքրիկ Հայաստանը սակայն չի վհատում· «Լոյսը յաղթում է մթին, չէ՞· Ինչո՞ւ պէտք է չյաղթէ եւ մեր երկրում: Ես արդար արեւի երկրում: Ջրնաղ Արագածի ստորոտում: Նա կը յաղթէ»:

Այսպիսի հաւատով, կարօտով ու թրթռուն յոյզով գրած է ամբողջ գիրքը, որ սկզբից մինչեւ վերջ համակ հեքեաթ է ու երգ: Տիկ· Հայաստանը գրում է սրտով: Նա անկեղծ է, երբ ասում է, թէ՝ «սիրում էի Հայոց վհատած սարերը, հիանում մեր երկրի զրոյցներով, հպարտ էի այդ հողի, այդ սարերի գաւակը լինելուս»: Ընթերցողն էլ համակւում է նոյն զգացմունքներով, երեւակայութեամբ փոխադրւում է նոյն աշխարհը՝ «վիշապների աշխարհը»:

Գիրքը գրւած է մաքուր եւ գեղեցիկ հայերէնով: Ոճը՝ պարզ, պատկերաւոր ու կենդանի, ներդաշնակ ու երաժշտական: Էջեր կան, որոնք գեղեցիկ արձակ բանաստեղծութիւն են: Կարդացւում են յափշտակութեամբ:

Գիրքը հրատարակւած է ճաշակով: Կողքը զարդարւած է հեղինակի հաւատը խորհրդանշող սիրուն նկարով – մի փոքրիկ աղջիկ, հրեղէն սուրը ձեռքին, ճծոյգը հեծած սլանում է դէպի Հայոց լեռները···:

«Վիշապների Աշխարհը», որքան մեզ յայտնի է, Տիկ· Գէորգեանի անդրանիկ գրական գործն է եւ, որպէս այդպիսին, անպայման յաջող է: Պէտք է մաղթել, որ շուտով լոյս տեսնէ եւ յաջորդ հատորը կամ հատորները: Տիկ· Գէորգեանին վերապահւած է պատւաւոր տեղ հայ կին գրողներու շարքում:

Ս· Վր·

A. SAFRASTIAN

"The Itinerary of Xenophon's retreat". The Asiatic Review, London, 1934.

Դարեհ Բ·-ի մահուանից յետոյ պարդի Արտաքսերքսէս Բ·, իսկ կրտսեր որդի Արտաքսերքսէս Բ· իսկ կրտսեր որդի կիւրոսը բաժին ստացաւ Փոքր Ասիական Սատրապութիւնը: Քրիստոսից առաջ 401 թուին կիւրոսը հաւաքեց 13 հազարնոց վարձկան յոյների մի բանակ եւ շարժւեց եղբօր դէմ Պարսկաստանի գահը գրաւելու նպատակով: Վարձկան յոյների մէջ էր եւ աթենացի Քսենոփոնը, որ թողել է այդ արշաւանքի նկարագրութիւնը՝ հիմնւած իր օրը օրին կատարած արձանագրութիւնների վրա:

Ցունական զօրամասը դուրս եկաւ Լիւդիայից, 401 թ· մարտ 6-ին եւ անցնելով Փրիւգիայի, Կիլիկիայի և Սիւրիայի վրայով՝ հասաւ Միջագետք, ուր նոյն տարւայ սեպտ· 5-ին տեղի ունեցաւ Կունիկսի ճակատամարտը: Հակառակ պարսիկների թւական գերազանցութեան, յոյների յաղթանակը եղաւ այնքան վճռական, որ Արտաքսերքսէս թագաւ· լքելով պատերազմի դաշտը եւ անգլուխ թողնելով իր բանակը՝ դիմեց փախուստի: Բայց այդ միջոցին կռւում սպանւեց տաճարիւն կիւրոսը: Պատերազմը յոյների համար կորցրեց իր իմաստը: Կասկածելով Արտաքսերքսէսի դաւադը-

digitised by A.R.A.R.@

A.R.A.R.@

digitised by

*) Ցոլերի մէկ օրուայ ճամբան – ըստ ասասոս – հաւասար էր 5 փարսախի, հետեւաբար էր 25-30 կիլոմեթր (փարսախը հաստատուն չէր 5-6 կիլոմեթր)։ Կ'ասեն նաեւ, որ մեծ վիշապ մը կամ օձ մը ունէին ամէն մէկ ճամբորդ կամ պատուիրակ, որ կ'երթար Ցոլ։

Ներսէսեան դպրոցին մէջ կը գտնուէին 10,000 հատոր հին ձեռագրեր, որոնց մէջ կային նաեւ շատ մը հնագոյն ձեռագրեր Աստուածաշունչին, Եկեղեցւոյ Հայրերուն եւ ուրիշ նշանաւոր հեղինակներու։ Ներսէսեան վարժարանին մէջ կար նաեւ հարուստ գրադարան մը, որ կը պարունակէր հին ձեռագրեր եւ հնատիպ գիրքեր։ Ամերիկացի միսիոնարներ, որոնք Ցոլ կու գային ամէն տարի, կը գնէին այդ հնութիւնները եւ կը ղրկէին Ամերիկա։ Ներսէսեան վարժարանին մէջ կար նաեւ հարուստ թանգարան մը, որ կը պարունակէր հին դրամներ, զէնքեր, հնաոճ կահ-կարասիներ եւ ուրիշ շատ մը հետաքրքրական իրեր։ Ներսէսեան վարժարանին տնօրէնն էր Տ. Գարեգին Վրդ. Յովհաննիսեան, որ ինծի հետ շատ բարեսիրտ վարուեցաւ։ Ան ինծի տուաւ Ներսէսեան վարժարանին տպագրած իր գրքոյկը, որ կը պարունակէ Ներսէսեան վարժարանին պատմութիւնը։ Ան ինծի հետ ալ ուղարկեց Ներսէսեան վարժարանին ուսուցիչներէն մէկը, որ ինծի ցոյց տայ Ցոլի հնութիւնները։ Ան ինծի տարաւ Ցոլի ամենահին եկեղեցին, որ կը գտնուի Ցոլի գերեզմանատունին մէջ։ Եկեղեցին կառուցուած է 1000 տարի առաջ։ Ան ունի շատ գեղեցիկ քանդակներ։ Ներսէսեան վարժարանին մէջ կան նաեւ հին ձեռագրեր, որոնք կը պատկանին 12-13 դարերուն։ Ներսէսեան վարժարանին մէջ կան նաեւ հին դրամներ, որոնք կը պատկանին Հայկական Կիլիկիոյ թագաւորութեան ժամանակաշրջանին։ Ներսէսեան վարժարանին մէջ կան նաեւ հին զէնքեր, որոնք կը պատկանին Հայկական Կիլիկիոյ թագաւորութեան ժամանակաշրջանին։ Ներսէսեան վարժարանին մէջ կան նաեւ հին զէնքեր, որոնք կը պատկանին Հայկական Կիլիկիոյ թագաւորութեան ժամանակաշրջանին։

Ներսէսեան վարժարանին տնօրէնը ինծի հետ գնաց Ցոլի հնութիւնները տեսնելու։ Ան ինծի հետ գնաց Ցոլի հնագոյն եկեղեցին, որ կը գտնուի Ցոլի գերեզմանատունին մէջ։ Եկեղեցին կառուցուած է 1000 տարի առաջ։ Ան ունի շատ գեղեցիկ քանդակներ։ Ներսէսեան վարժարանին մէջ կան նաեւ հին ձեռագրեր, որոնք կը պատկանին 12-13 դարերուն։ Ներսէսեան վարժարանին մէջ կան նաեւ հին դրամներ, որոնք կը պատկանին Հայկական Կիլիկիոյ թագաւորութեան ժամանակաշրջանին։ Ներսէսեան վարժարանին մէջ կան նաեւ հին զէնքեր, որոնք կը պատկանին Հայկական Կիլիկիոյ թագաւորութեան ժամանակաշրջանին։

Ներսէսեան վարժարանին տնօրէնը ինծի հետ գնաց Ցոլի հնագոյն եկեղեցին, որ կը գտնուի Ցոլի գերեզմանատունին մէջ։ Եկեղեցին կառուցուած է 1000 տարի առաջ։ Ան ունի շատ գեղեցիկ քանդակներ։ Ներսէսեան վարժարանին մէջ կան նաեւ հին ձեռագրեր, որոնք կը պատկանին 12-13 դարերուն։ Ներսէսեան վարժարանին մէջ կան նաեւ հին դրամներ, որոնք կը պատկանին Հայկական Կիլիկիոյ թագաւորութեան ժամանակաշրջանին։ Ներսէսեան վարժարանին մէջ կան նաեւ հին զէնքեր, որոնք կը պատկանին Հայկական Կիլիկիոյ թագաւորութեան ժամանակաշրջանին։

Ներսէսեան վարժարանին տնօրէնը ինծի հետ գնաց Ցոլի հնագոյն եկեղեցին, որ կը գտնուի Ցոլի գերեզմանատունին մէջ։ Եկեղեցին կառուցուած է 1000 տարի առաջ։ Ան ունի շատ գեղեցիկ քանդակներ։ Ներսէսեան վարժարանին մէջ կան նաեւ հին ձեռագրեր, որոնք կը պատկանին 12-13 դարերուն։ Ներսէսեան վարժարանին մէջ կան նաեւ հին դրամներ, որոնք կը պատկանին Հայկական Կիլիկիոյ թագաւորութեան ժամանակաշրջանին։ Ներսէսեան վարժարանին մէջ կան նաեւ հին զէնքեր, որոնք կը պատկանին Հայկական Կիլիկիոյ թագաւորութեան ժամանակաշրջանին։

Ներսէսեան վարժարանին տնօրէնը ինծի հետ գնաց Ցոլի հնագոյն եկեղեցին, որ կը գտնուի Ցոլի գերեզմանատունին մէջ։ Եկեղեցին կառուցուած է 1000 տարի առաջ։ Ան ունի շատ գեղեցիկ քանդակներ։ Ներսէսեան վարժարանին մէջ կան նաեւ հին ձեռագրեր, որոնք կը պատկանին 12-13 դարերուն։ Ներսէսեան վարժարանին մէջ կան նաեւ հին դրամներ, որոնք կը պատկանին Հայկական Կիլիկիոյ թագաւորութեան ժամանակաշրջանին։ Ներսէսեան վարժարանին մէջ կան նաեւ հին զէնքեր, որոնք կը պատկանին Հայկական Կիլիկիոյ թագաւորութեան ժամանակաշրջանին։

Ներսէսեան վարժարանին տնօրէնը ինծի հետ գնաց Ցոլի հնագոյն եկեղեցին, որ կը գտնուի Ցոլի գերեզմանատունին մէջ։ Եկեղեցին կառուցուած է 1000 տարի առաջ։ Ան ունի շատ գեղեցիկ քանդակներ։ Ներսէսեան վարժարանին մէջ կան նաեւ հին ձեռագրեր, որոնք կը պատկանին 12-13 դարերուն։ Ներսէսեան վարժարանին մէջ կան նաեւ հին դրամներ, որոնք կը պատկանին Հայկական Կիլիկիոյ թագաւորութեան ժամանակաշրջանին։ Ներսէսեան վարժարանին մէջ կան նաեւ հին զէնքեր, որոնք կը պատկանին Հայկական Կիլիկիոյ թագաւորութեան ժամանակաշրջանին։

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Ընթերցողներն, անշուշտ, նկատեցին, որ «Վէմ»-ի ներկայ համարի վրայ նշանակուած է յունուար - ապրիլ, այսինքն՝ չորս ամիս փոխանակ երկուսի: Այդ սոսկ ձեւական նշանակութիւն ունի եւ արուած է սկզբնական շրջանի տպագրական թերութիւնների հետեւանքով առաջ եկած յապաղումը ուղղելու նպատակով: Բաժանորդները դրանից չեն տուժի, նրանք կը ստանան իրենց վեց համարը խոստացուած էջերի սահմանում: Այդ ուղղումով կը վերացուի միայն հերթական համարի երկու ամիս ուշ լոյս տեսնելու անկանոնութիւնը:

Նորից դիմում բաժանորդներին ու գործակալներին. խնդրում ենք փութացնել բաժնեգների առաքումը:

Մէկից աւելի անգամներ մենք առիթ ենք ունեցել բացատրելու, թէ «Վէմ» հրատարակւում է բացառապէս բաժնեգների դրամներով: Բաժանորդներն ու գործակալները պէտք է թեթեւացնեն մեր բեռը, եւ այդ կարելի է անել միայն վճարումները չուշացնելով:

Մեր ջերմ խնդրանքն է՝ Մայիս եւ Յունիս ամիսների ընթացքում բոլոր բաժնեգները հասցնել մեզ:

Մասնաւորապէս գործակալներին խնդրում ենք՝ չսպասել մեր նամակներին եւ օր առաջ գանձումները կատարելով՝ ստացուած գումարը փոխադրել մեզ:

«Վէմ»-ը մեր անձնական գործը չէ: Ամէն բաժանորդ եւ գործակալ պէտք է նայէ իբրեւ սեփական գործի վրայ եւ ջանայ աջակցել նրան:

ՎԷՄ ՆՈՒԻՐՈՂՆԵՐ

Յ. Պարոյրեան, Նիւ Եորք – Յար. Պարոյրեանի, Թեհրան:

Տիկ. Թ. Բերբերեան, Փարիզ – Յուսիկ Արք. Զոհրաբեանին, Բուքրէշ:

Լ. Թ., Փարիզ - Ժընեւի «Հայաստան» հաստատութեան:

Ս. Օտաճեան, Ֆրանսա – Ա. Տայճոնեանին, Ֆիլիպէ:

X. Y., –ხმჩ ჳჳlჴძյოჶ – *Նվժոփ* բոցին, Սիւրիա:

Պրոֆ. Յ. Զարմաքճեան, Բոստոն – եղբօր՝ Գ. Զաքմաքճեանին, Կիպրոս:

ՍԻՈՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ

Տարեկան 6 անգլ. շիլին կամ 1·50 դլ.

Հասցէ՝

Patriarcat Arménien,Jérusalem
(Palestine)

ԲԱԶՄԱՎԷՊ
ԱՄՍԱԳԻՐ

Տարեկան 3·50 դոլար

Հասցէ՝

"Pazmaveb", St. Lazar, Venise
(Italie)

ՄԱՍԻՍ
Տարեգիրք .... խմբ. Արմէն Սեւան

1935 թ. Բ. Տարի

288 էջ, բազմակողմանի բովանդակութեամբ, պատկերազարդ, մաքուր տիպ:

Գին՝ 100 լէվ կամ 30 փր. փր.

Դիմել՝ վեսլէց, 21, Սոֆիա

կարելի է ստանալ «Վէմ»-ի միջոցով:

ՀԱՅՐԵՆԻՔ
ԱՄՍԱԳԻՐ

Տարեկան 5 դոլար

վեցամսեայ 3 ,,

ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԱՄՍԱԳԻՐ ԵՒ ՕՐԱԹԵՐԹ ՄԻԱՍԻՆ

Տարեկան 10 դոլար

վեցամսեայ 5 ,,

Հասցէ՝

13-15 Shawmut st.

BOSTON MASS (U.S.A.)

ՅՈՒՍԱԲԵՐ
ՕՐԱԹԵՐԹ

Եգիպտոս, *տարեկան*, 150 եգ. դh.

,, *վեցամսեայ*, 80 ,,

Արտասահման, *տարեկան*, 40 շիլին

,, *վեցամսեայ* 20 ,,

Հասցէ՝

'Houssaper", B. P. 868

Le CAIRE (EGYPTE)

ՆՈՐ ՕՐ
ՕՐԱԹԵՐԹ

Յունաստան, *տարեկան*, 420 դր.

,, *վեցամսեայ* 210 ,,

Եւրոպա, *տարեկան*, 135 փր.

,, *վեցամսեայ* 80 ,,

Ամերիկա, *տարեկան*, 8·00 դոլար

,, *վեցամսեայ*, 4·50 ,,

Հասցէ՝

"NorOr", 20-A, Rue Vouli,

ATHÈNES (GRÈCE)

ԱՐԱԶ
ԵՌՕՐԵԱՅ ԹԵՐԹ

Տարեկան 500 լէյ

Հասցէ՝

"ARAZ" Str. Campul Mosilor,
№ 2. Bucarest, (Roumanie)

1935

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ
Տարեգիրք (Ե. Տարի)

խմբ. Մ. եւ Մ. Պարսամեան

Պատկերազարդ–Գեղարուեստական գործ

Գին 20 փրանք

Դիմել՝

M. Barsamian
30, Rue Drouot - Paris (9e)

ՀԱՅՐԵՆԻՔ
ՕՐԱԹԵՐԹ

Տարեկան 6 դոլար

վեցամսեայ 3 ,,

Եռամսեայ 2 ,,

Հասցէ՝

Hairenik Press, 13-15 Shawmut st.

BOSTON-MASS (U.S.A.)

ԱԶԴԱԿ
ՕՐԱԹԵՐԹ

Սիւրիա՝ *տարեկան* 550 ս. դ.

Սիւրիա՝ *վեցամսեայ* 300 ս. դ.

Արտասահման՝ *տարեկան* 7 դոլար

Արտասահման՝ *վեցամսեայ* 4 դոլար

Հասցէ՝

"Aztag". B. P. 587 Beyrouth
(Liban)

ԱՐՄԵՆԻԱ
ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

Արտասահման, *տարեկան*, 3 դոլար

Արժանթին, *տարեկան*, 6 փեսօ

,, *վեցամսեայ*, 3·50 ,,

Հասցէ՝

"ARMENIA" Canning 1087,
Buenas-Aires, (Argentine)

Ներքին՝ *վեցամսեայ* 150 տր

Ներքին՝ *եռամսեայ* 80 տր.

Արտասահման՝ *վեցամսեայ* 80 փր.

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ
ԱՄՍԱԳԻՐ

Տարեկան 5 դոլար

Հասցէ՝

"Handes Amsorya", 4, Mechitharistengasse, Vienne
(Autriche) VII

digitised by A.R.A.R.@

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԽՄԲ.- Անդրէ Մանդէլշտամ 1
Ա. Ն. ՄԱՆԴԷԼՇՏԱՄ.- Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը Թուրքիայում 4
Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Զոհի տարիին նախօրեակը . . 13
Կ. Վ. ՏԱՅՓ.- Լ. Շանթի գեղարուեստական երկերը . 27
ԱԿԱԴ. Ն. ՄԱՌԻ Ինքնակենսագրութիւնը . . . 35
ՇԱԻԱՐՇ ՆԱՐԴՈՒՆԻ.- Նպաստ մը հայ եւ թուրք աշուղ. գրականութեան համեմատական. ուսումնասիրութեան . 45
ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԱՍԻԱՃԱՏՐԵԱՆ.- Արամը . . . 57
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ . . 72
ԲԵԿՈՐՆԵՐ ԱՆՑԵԱԼԻՑ. կուկունեան խմբի արշաւանքը, Ռոստոմ- 86
ՀԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ.- Մասունքներ Մեծ Եղեռնի զոհերից . . 88
ԱՆՑԵԱԼՔ.- Գէորգ Խատիսեան.- Ռոմանոս Մելիքեան . 99
ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ.- Խորհրդ. իշխանութիւնը եւ եկեղեցին.- Շարժականը Հայաստանում, Ա. Խ.- Հալէպի թեմի հայերը.- Վ. Տոտոմեանց.- Սայեաք Նովան Թուրքիէն.- Հայաստանի ճարտարապետների ցուցահանդէսը 104
ԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ.- 117
ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ.- Հայաստան Գէորգեան, «Վիշապների Աշխարհում», Ս. Վր.- A Safrastian, *"The Itinerary of Xenophon's retreat"*, Յ.Զ. 122
ՅԱՒԵԼԻԱԾ.- Վ. Եպ. Մանկունի, Գէորգ Դ. եւ իր ժամանակը 129

ՆՈՐ ՏԱՐԻԱՅ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ամերիկա, Բրիտ. Կայսրութիւն, Եգիպտոս, Իտալիա՝ տարեկան 70 ֆրանք
Ֆրանսա եւ մնացեալ երկիրները, տարեկան՝ 60 ֆրանք
Ռումանիա, Բուլգարիա, Յունաստան Սիւրիա, եւ Պարսկաստան՝ ,, 50 ֆրանք
Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յօդուածների եւ ուրիշ ամէն տեսակ առաքումների համար.-

S. VRATZIAN — 13, Rue des Platanes, Cité Jardins de Plessis-Robinson (S.)

Gérant: V. Hampartzoumian

Imp. ARTISTIQUE, 42. Rue de la Jonquière, PARIS (17e)

Սարգսի Արքեպս.-ի փոխանակ սիրաշահելոյ զերիտասարդս եւ զսահմանադրականս զրդռէին յաւէտ զխռովութիւն ազգային եւ զերկպառակութիւն, մինչեւ ստիպել զՍարգիս տալ զհրաժարական իւր ի պատրիարքութենէ, ընդ որ հաճեցաւ Օսմ. Կայսերական կառավարութիւն:

Կազմեցաւ Ցանճնաժողով յատուկ ընդ նախագահութեամբ Ստեփան Եպս.-ի Առաջնորդի վիճակին Նիկոմիտիոյ, որ ապա եղեւ տեղապահ պատրիարքական: Մինչ չարունակէր յանճնաժողովն զխորհրդակցութիւն եւ զվերաքննութիւն Ազգ. Սահմանադրութեան ի Բ. Դրան, սկսեալ ի 17–23էն Հոկտեմբերի, արձակեցաւ Սարգիս Արքեպս. ի պատրիարքութենէ:

ԳԼՈՒԽ ԼԳ.

ՅԱՂԱԳՍ ԳՆԱԼՈՑ ԳԷՈՐԳ ԱՐՔԵՊՍ.-Ի Ի ՊՐՈՒՍԱ ԵՒ ՍԱԿՍ ԱՅԼՈՑ ԱՆՑԻՑ.

Հայք վիճակայինք Պրուսայու թախանձել թախանձէին զպսակեալ զթեմակալ եպիսկոպոս իւրեանց զՏ. Գէորգ երբեմն պատրիարք վերադառնալ ի Պրուսա, եւ առ տեղեաւ մխիթարել անճամբ եւ ներկայութեամբ իւրով զկարօտակէզ ժողովուրդ, թէպէտ զիջեալ ի թախանճանս նոցա առաքէր զփոխանորդս, որպէս եւ յառաջ քան զմիսս ոչ սակաւս առաքեալ էր ի Պրուսա զձեռնասուն աշակերտ իւր ի փոխանորդ ինքեան առ ի հովւել եւ մխիթարել զՀայս:

Յաճախէին խնդրագրութիւնք, հանրագրութիւնք, նամակք պաշտօնականք եւ մասնաւորք առ Տ. Գէորգ Արքեպս. եւ հրաւիրէին ի Պրուսա, եւ սա խոստանայր զալ ի պատեհ ժամանակի: Որ եւ ոչ անագանեցաւ:

Քանզի առթիւ ազգային յուզմանց, խռովութեանց եւ յարճակմանց խնդրէր Օսմ. Կառավարութիւն զպարագլուխս երիտասարդաց սահմանադրականաց տալ ձերբակալել եւ արկանել ի բանտ, իսկ Տ. Գէորգ Արքեպս. ի միոյ կողմանէ խնդրէր ի Պատրիարքէ եւ յանդամոց Ազգ. վարչութեան զգուշանալ յազգային խռովութեանց եւ յերկպառակութեանց, ոչ հալածել զոք, եւ ի միւսմէ կողմանէ պաշտպանէր զերիտասարդս առաջի նախարարաց կարեւորաց, մինչ նորդէր յազատութիւն պարագլխոց, որոց դէմ պնդեալ էր ոսոխականութիւն: Եւ յաջողէր զդադարեցուցանել զկառավարական հետապընդութիւնս եւ զհալածանս:

Վասն որոյ հրաւիրեաց զկաթողիկոսնս կառավարութեան եւ զլխաւորացն նախարարաց, որոց նպաստէին եւ ամբաստանութիւնք ամիրայիցն հակառակորդաց եւ այլոց: Եւ յաւուր միում ի տեսակ-

digitised by A.R.A.R.@

ցել Գէորգայ ընդ բարեկամի իւրոյ Նամըգ փաշայի նորընծաիր պաշտօնէի պատերազմական գործոց, անպատրուակ լմն բանիւք պարզէ Նամըգ փաշայ զամբաստանութիւնս յաճախեալս զԳէորգայ առ Ալի փաշայ մեծ – եալարքոս, եւ առ այլ նախարարս ոմանս, եւ եթէ համարեն զինքն զԳէորգ զրգռիչ եւ պարագլուխ երիտասարդաց եւ սահմանադրականաց, մխանգամայն խրախուսիչ ազգային խռովութեան, եւ՝ ի մի բան՝ տայ խորհուրդ ի դէմս Ալի փաշայի՝ երթալ ի Պրուսա համաձայն խնդրանաց վիճակայնոցն, եւ աղատել զանձն ի տարապարար կասկածանաց եւ յամբաստանութեանց: Եւ Գէորգ ընտրեալ ինքնին զիւրքրազդն յերկուց չարեաց, որոշէ հեռանալ աստի ի Կ. Պոլսոյ եւ երթալ ի Պրուսա:

Ուստի ժամ եւ առիթ բարեպատեհ համարեալ զվերջին հանրագիր եւ զթախանձանս Հայոց Պրուսայու՝ առաքեալ ի Պրուսայէ ի ձեռն Յորէն աւագ քահանայի ի 25ն Սեպտեմբերի 1861 ամի սկսաւ տեսանել զպատրաստութիւն կարեւոր, մինչ խռովութիւնք չարունակէին եւ ծանրանային, եւ Սարգիս Արքեպս. հրաժարեալ էր:

Ցետ երկուց աւուրց արձակման Տ. Սարգսի ի Պատրիարքութենէ, ի 25ն Հոկտեմբերի չրջեցաւ Գէորգ Արքեպս. ի մնաք բարեաւ առ հռչակաւոր Ալի փաշայ եւ առ այլ նախարարս ոմանս:

Իսկ յ30 ամսոյն եկ ի ճանապարհ եւ մեկնեցաւ ի Կ. Պոլսոյ: Ի յաջորդ աւուր եմուտ ի քաղաքն Պրուսա հանդիսիւ մեծաւ:

Ուրախացաւ ժողովուրդ յուրախութիւն մեծ, եւ սկսաւ ոգեւորութեամբ իմն յաճախել յաղօթս եւ ի ս. եկեղեցի:

Ցետ լրանալոյ այցելութեանց եւ փոխադարձիցն առ կուսակալ, առ դատաւոր, առ օսմանեան աւագանի, առ հիւպատոս Անգղիոյ, Գաղղիոյ, Իտալիոյ, Ռուսիոյ, Ցունաց եւ Պարսից, սկսաւ Տ. Գէորգ Արքեպս. լրացուցանել զժողովականս Ազգ. Վարչութեան նորոգ ընտրութեամբ, հետեւել պայծառութեան եւ պիտոյից եկեղեցւոյ եւ դպրոցաց, վերհաստատեաց ի նորոյ եւ ընդարձակեաց զնոր կանոնս բարեկարգութեան նչանագրութեան, հարսանեաց, Հիւանդանոցի եւ Վարչութեան:

Կասեցոյց եւ դադարեցոյց ի նորոյ զխլրտմունս լութերական-նութեան ի Հայս:

Ցաւել զպարծանս Հայոց Պրուսայու ներկայութեամբ եւ կարգադրութեամբ իւրով ի գալն օգոստ. Սուլթան Ապտ-Իւլ-Ազիզ Կայսեր յայցելութիւն եւ յուխտ դամբարանի Օսմանայ ի Պրուսա յաւուր Աւագ երեքշաբթի յ3ն Ապրիլի 1862 թ. զոր դիմաւորեցին հանդիսիւ մեծաւ եւ երգեցողութեամբ մանկանց դպրոցականաց հանդերձ կրօնական պատրաստութեամբք ըստ իւրաքանչիւր Ազ-

գայ եւ կրօնից յԱթըճըլար, եկեալ ի Կէմլէյիկ: Ուղեկցէին կայսեր Ֆուատ փաշայ մեծ եալարքոս եւ Մէհմէտ Ալի փաշայ նախարար ծովային գործոց: Յ7ն ամսոյն վերադարձաւ Սուլթան ի Կ. Պոլիս: Վեհ. Սուլթան բնակեցաւ ի Հիւնքեարբէօշկիւ անուանեալ բնակարանի չինելոյ հրամանաւ բարեյիշատակ Սուլթան Մէճիտի ի ձեռն Հայկազն ճարտարապետի եւ արհեստաւորաց յընթացս երկուց-երից եօթնեկաց ի բարձրադիր եւ ի գեղեցկատեսիլ տեղւոյջ ի հիւսիսային լանջս լեռնաշղթայի Ողիմպեայ - Քէշիշ Թաղ:

Կամեցեալ Տ. Գէորգ Արքեպս.-ի վերանորոգել ըստ կարեւորութեանն զս. Աստուածածին եկեղեցի Հայոց, առիթ բարեպատեհ կալաւ վերաշինել եւ պայծառացուցանել զձախակողմեան կից եկեղեցի ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, որում անուանեն Պրուսացիք Սեղանատուն: Ըստ որում երբեմն լեալ է գերեզմանատուն գրեթէ առընթեր փոքու եկեղեցւոյն այնորիկ եւ առ նուաւ սեղանատուն առանց ծածկոցի, ուր, որպէս պատմէին ծերագոյն անձինք գիտակք եւ ականատեսք, ըստ գաւառական եւ հայկական սովորութեանց՝ վայելէին զկերակուր, կամ հաց ընդ պանրոյ կամ ընդ ձիթապտղոյ ըստ պահոց եւ ըստ ուտեաց, հանդերձ ըմպելեօք: Բաժանէին անդ դմաստաղս աղքատաց եւ ի Տաղաւարս դնէին զսեղանս հասարակաց: Էին անդ՝ որպէս եւ ի գաւթի եկեղեցւոյ մեծի՝ գերեզմանք ոմանց Առաջնորդաց Պրուսայու՝ Սուքիասայ, Գէորգայ երբեմն պատրիարքի, եւ այլոց:

Ի քանդել Պօղոս Եպս.-ի Քարաքոչեան Առաջնորդի միացեալ վիճակաց Պրուսայու եւ Արմաշու զփոքրիկ եկեղեցի չինեալն յեղիազար Եպս.-է (ապա Կաթուղիկոս Ամենայն Հայոց, արդեամբք եւ ծախիւք Ս. Երուսաղէմի՝ ուր աղօթել միայն ունէին Հայկ Պրուսացիք՝ որպէս եւ առեալ էին առ եղիազար զստորագրութիւն) յանուն ս. Աստուածածնի ի նմին իսկ տեղւոջ՝ յաւելեալ չինել յաջակողմն զառանձին եկեղեցի փոքր յանուն Ս. Կուսի ի պէտս կանանց եւ Աւազանի Մկրտութեան, եւ ի ձախակողմն կցեալ զՍեղանատուն, ծածկէ եւ զՍեղանատուն առնեօք, եւ հաստատէ զսեղան յանուն Սբ. Գրիգոր Լուսաւորչի, ուր եւ կանգնեն արք, մինչ աջակողմեանն եկեղեցի յատկացեալ էր կանանց եւ Մկրտութեան, որպէս յիշեցաք: Զեւ էր լրացուցեալ Պօղոսի զչինութիւնդ, Մահմէտականք հրճիռ լեալ զդիչերային այրին, եւ Պօղոս ի նորոյ վերաչինէ (1749-6) յաւելեալ զբազում ծախս յերկրորդ չինութեան եւ ի կաչառել զպղեգիկ անձինս: Փոխադրէ եւ զգերեզմանատուն Հայոց ի տեղին որում ասեն զարդին Ջամլըճա, եւ է վայրդ բարձրադիր եւ օդասուն արտաքոյ քաղաքին յարեւելեան կողմն մերձ յԸլըգլար եւ

digitised by A.R.A.R.@

ի սորոտս Քէչիշ–Դաղ լերին ։

Արդ ի 22ն Յունիսի (1862) առեալ ի վայր զխախուտ եւ զհին շինուած եւ զորմունս ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ, ընդարձակեաց սակաւուք ըստ լայնութեան, եւ ի նորոյ կառոյց զեկեղեցի գեղեցկաշէն եւ պայծառ, զոր եւ աւարտեաց ի 25ն Օգոստոսի ։ Ի յաջորդաւուր կատարեաց զմեծահանդէս օծումն նորաշէն մասանց եկեղեցւոյ ։

Ի շինութիւն եկեղեցւոյդ ծախսեցան գումարք իբր 53541 դհ. եւ 10 սուակ յարդեանց եկեղեցւոյ եւ ի նպաստից Հայոց Պրուսայու ։

Ի սմին եկեղեցւոջ ամփոփեաց մերձ յարեւմտեան դուռն զոմանս գերեզմանս Առաջնորդաց Հայոց Պրուսայու փոխադրեալ ի ներքին դաւթէ մեծի եկեղեցւոյ, եւ այսպէս ի միում վայրի հաստատեցան գերեզմանք Եպիսկոպոսաց եւ Առաջնորդաց վախճանելոց ի Պրուսա ։

Անուանք են ամփոփելոցն ի գերեզմանսն ։

– Ներսէս Եպիսկոպոս Կ. Պոլսեցի, երբեմն պատրիարք, Առաջնորդ (†ՌՋԸ) ։
– Սուքիաս Եպս. Եւդոկիացի, Առաջնորդ (†ՌՃՁԸ) ։
– Անտոն Եպս. Պրուսացի (†ՌՃՀԶ) ։
– Գաբրիէլ Եպս. Առաջնորդ (†ՌՄ) ։ Եւ
– Գէորգ Եպս. Խարանտանցի, Նուիրակ Ս. Էջմիածնի, երբեմն Պատրիարք Կ. Պոլսոյ, Առաջնորդ Պրուսայու (†ՌՄԵ) ։

Ի կառուցանելն Տ. Գէորգայ Արքեպս.–ի զսոյն զայս զեկեղեցի, ի 13ն Յուլիսի (1862), ոմանք յայլազգեաց մահմէտականաց ընդ բազմութեան կրօնական ուսանողաց (սոֆթա) յարձակեալ զմիջաւուրբ ի վերայ նորաշէն մետաքսագործարանի առն ուրումն Պապական Հայոց Քրմզեան մականուանելոյ, փլուզանեն, միանգամայն այրեն զգործարանն առարկեալ՝ զի հաստատեալ է ի մնարս եւ կից օսմանեան գերեզմանատան, զորմէ էր վէճ, եւ Քրմզեան բռնաբարէն զնուիրական վայրդ Մահմէտականաց պաշտպանութեամբ գաղղիական հիւպատոսի եւ առթէր այսպէս զգրգռումս ։

Վասն որոյ զաղտնի խմն թելադրութեամբ եւ տարաձայնութեամբ պապական հիւպատոսի տարածեցին զահ եւ զերկիւղ մեծ ի Հայս եւ ի համայն քրիստոնեայս, իբր զի Մահմէտականք դրդռեալ են եւ կոտորեսցեն զքրիստոնեայս, ըստ որոց հեռագրեալ էին եւ պապական հիւպատոսք եւրոպականք ի Կ. Պոլիս եւ խնդրեալ զզինուորս ։

Տ. Գէորգ Արքեպս. փորձառութեամբ իւրով գիտացեալ զդիւանագիտական խաղս նիւթեալս յարտաքինոց՝ պատուիրեաց Հայոց անփոյթ լինել եւ մի՛ երկնչել յումեքէ. միանգամայն եբաց զմեծ

դրունս Առաջնորդարանի եւ եթող այնպէս ի գիշերի ։ Մերժեաց եւ զթելադրութիւնս ոմանց հիւպատոսաց եւ Հայոց պապականաց ։

Ընդ այս հաւանեալ յոյժ եւ զոհ լեալ կուսակալ փաշայի, նըւիրեաց Տ. Գէորգայ Արքեպս.–ի զերախտագիտական զզգացմունս եւ զպաշտպանութիւն զօրաց իւրոց, որպէս եւ հիւպատոս անգղիական ի դիմաց բրիտանական կառավարութեան, եւ Կեդրոնական Օսմանեան Կառավարութիւն Կ. Պոլսոյ յայտնեաց զյատուկ յատուկ զշնորհակալութիւնս, գովելով զխոհեմութիւն, զհեռատեսութիւն եւ զհաւատարմութիւն սորա ։

Յաւուրս յայսմիկ յուզեալ էին երկասարդք եւ սահմանադրականք ի Կ. Պոլիս զնոր խռովութիւնս եւ խնդրէին ի Գէորգայ Արքեպս.–է զպաշտպանութիւն, որ պախարակէր զխռովարութ շարժմունսն, եւ ոչ իսկ տայր պատասխանի, իսկ ի 1ն օգոստոսի ամբոխ բազում հաւաքեալ փակեցին զդրունս Պատրիարքարանի առ ի ազատել եւ զՍահմանադրութիւն ազգային, արտաքսեալ անտի եւ զՏեղապահն Պատրիարքական՝ զՏ. Ստեփաննոս Եպս. Առաջնորդ Նիկոմիդիայ ։ Եւ հազիւ ուրեմն յ9ն սոյն ամսոյն եկն ոստիկանապետ նախարարն եւ ի ձեռն դարբնոյ եբաց զդրունս Պատրիարքարանի ։

Վշտանայր սա յանցիցդ անցելոց, եւ գտանէր զմխիթարութիւն իւր յաճախեալ եւ զբաղեալ ի վիճակային գործս իւր եւ իշխանութիւնս ։

Իսկ զձեռնասուն աշակերտս իւր եւ զփոխանորդ առաքէր յաճախ ի գիւղօրայս վիճակի իւրոյ առ ի հովուել եւ մխիթարել զժողովուրդ քարոզութեամբք, հոգալ զպիտոյից եկեղեցեաց եւ դպրոցաց, զկառավարութենէ ժողովրդեան եւ զարտաքին յարաբերութեանց ընդ պաշտօնեայս Օսմանցիս եւ ընդ Կառավարութիւն ։

ԳԼՈՒԽ ԼԴ.

ՅԱՂԱԳՍ ՄԵԾԻ ՀՐԿԻԶՈՒԹԵԱՆ ՊՐՈՒՍԱՅՈՒ.

Պ. Մատթէոս Գապաքճեան ի փորձս հակառակութեան եւ ջանից իւրոց որ ընդ դէմ Գէորգայ եւ առ ի հրապուրել զՀայս յիւր կողմն զուն գործէր նախ հաստատել զմի եկեղեցի յԱզգային Հիւանդանոցի ի Զօպան-պէյ Թաղ առ ստորոտով լեռնաշղթայի ի վերին եզերս քաղաքի յարեւելեան–հարաւ կոյս, որ եւ սակաւուք հեռի գտանի ի ս. Եկեղեցւոյ ։ Ի տեղւոջն յայնմիկ ունէր նա մերձ Հիւանդանոցի զբնակարան եւ զմետաքսագործարան, որպէս եւ մեծամասնութիւն տանց տեղւոյն այնորիկ էր Հայոց ։ Եւ քանզի գտանի վայրըդ որպէս ի վերին ծայրի քաղաքէ եւ առ սովորական ճանապարհաւ Զամլըճա գերեզմանատան Հայոց, այսու կարէր Գապաքճեան

digitised by A.R.A.R.@

հրապուրել զմեծամասնութիւն Հայոց քաղաքին, միանգամայն խոստանայր, զի զոյգ ընդ շինութեան նորոյ եկեղեցւոյ յաւելցէ անդ եւ զդերեզմանատուն նոր, որով եւ կարծեսցէ մագմօք զդժուարութիւնս երթեւեկութեանց:

Երկրորդ ջան եւ նպատակ նորա էր շինել զմի փռատուն հացագործ մերձ Ծաղկոց-Դպրոցի առ վերին եզերբ Կէօյ-Դէրէ ձորոյ ի չարս տանց, մինչ ի վերին կողմ եկեղեցւոյ ի վերին սահմանի ձիթաստանի էին եւ այլ փռատունք մերձաւորագոյնք միմեանց յայլ եւ այլ թաղս, թո՛ղ յիշել զշուկայն Սէք–Պաշը, որ եւ մերձաւորագոյն էր եկեղեցւոյ, որպէս եւ կեդրոնի Թաղից Հայոց:

Տ. Գէորգ Արքեպ. ոչ տայր թոյլ ումեք եւ ոչ Մատթէոսի մտաբերել անգամ զշինութիւն եկեղեցւոյ երկրորդի ի Հիւանդանոցի, գիտելով քաջ՝ զի առաւելութիւն եկեղեցեաց յաճախ առթէ զխռովութիւնս, զերկպառակութիւնս եւ զԱռաջնորդական կռիւս, արգելոյր եւ զշինութիւն փռատան մերձ Ծաղկոցի եւ տանց Հայոց, առարկեալ իրաւամբ զվտանգն մեծ, եւ զաննշան շահս եւ զպէտս, համեմատութեամբ առաւելութեան ծախուց շինուածոյ եւ այլոց, թո՛ղ զանապահովութիւն:

Ի վերայ այս ամենայնի, ուր ուրեմն եգիտ Գապաքճեան զժամանակ յարմար ի բացակայութեան Տ. Գէորգայ Արքեպս.–ի յաւուրս Պատրիարքութեան նորա, հրապուրեաց ճարտարամտութեամբ իւրով եւ լեզուանութեամբ զմեծամասնութիւն անդամոց Ազգային Վարչութեան եւ զՍարգիս Եպս. զԴէտն՝ զայրն անփորձ եւ անհմուտ, ետ շինել ափյափոյ զփռատուն յազգային կալուած իբր շահաբեր մերձ Ծաղկոցի եւ կից տանց՝ ի նեղ փողոցի՝ առանց բաժանելոյ զփռատունն քարուկրեայ որմով ի տանէ որ ի ձախակողմն, որ եւ պատճառէր ի նորոյ զմեծ ծախս:

Փոքր միւս եւս յաջողէր նմա ապաքէն կառուցանել եւ զերկրորդ եկեղեցի յաւուրս կառավարութեան Դէտ Սարգիս Եպս.–ի՝ եթէ ոչ ծագէին դժուարութիւնք դրամականք, որում ոչ բաւէին միջոցք եկեղեցւոյ եւ Հայոց քաղաքին, թէպէտ Մատթէոս ջանայր տալ շինել տոկոսաւոր փոխառութեամբ եւ պարտուք, այլ ի նանիր վաստակէր:

Եւ ահա այրս այս պատճառ եղեւ եւ յաւել զաղէտ մեծ եւ զսոսկալի ընդ երեկս զիններորդ ժամու յ7ն Սեպտեմբերի 1863 Թ. յաւուր շաբաթու:

Վերանորոգեալ էր ներքին մասն եւ յատուկ փռան, յետ որոյ վառէր Անաւուտ (քրիստոնեայ) վարձականն ի 24 ժամուց հետէ առ ի ջերմացուցանել եւ պատրաստել զաղխապատ յատակ փռան,

որով տապադին ջերմութիւն ծխնելուզի ներգործեալ փայտեայ տանն հնոց կից եղելոյ՝ լուցեալ բորբոքէ զնա մերձ ի տանիսն, եւ փթթել ական բոցավառեալ տուն՝ իբրեւ զշանթս արձակէ զկայծս եւ տարածի հուրն ի շրջակայ եւ ի հանդիպակաց տունս խիտս ի նեղ եւ յանձուկ անկիւնաւոր փողոցի: Մանաւանդ ի նմին իսկ ժամու յանակնկալս յարեաւ եւ միացաւ հողմն սաստկաշունչ եւ խառն ի հիւսիսոյ եւ յարեւելից բաժանեաց զհուրն բոցավառ ի բազում թեւս ի նեղ եւ յանձուկ փողոցս հայարնակս, էանց անգամ յայնկոյս ձորոյն Կէօք-Դէրէի, որոյ լայնութիւն առաւել էր քան զ300-400 կանգուն: Խափանեցան ճանապարհք եւ անցք, եւ դժուարութիւնք յաճախէին մի զկնի միոյ:

Այն ինչ բորբոքէր տունն առաջին ընդ փռան, զոր տեսաք յԱռաջնորդարանէ, դիմեաց Տ. Գէորգ Արքեպս. ի փռատուն, հասին ջրհան եւ ջրհանկիրք եկեղեցւոյ, առատ էր ջուր, այլ անտէն պատուեցան կաչեալ խողովակք ջրհանի մեծի, ջրհանն փոքր էր ի վերաշինութեան: Եւ մինչ ոստոստեալ տարածէր եւ ընդարձակէր հուրն սոսկալի զթեւս իւր ի վայր եւ ի վեր կոյս առ եզերբ ձորոյ եւ ի ներքս, որպէս եւ յայնկոյս ձորոյն բորբոքեալ էր զտունս անակընունելի իմն արագութեամբ եւ ուղղութեամբ, այր իւրաքանչիւր անկեալ ի սարսափ նոր եւ ի տագնապ դառն, փութայր ազատել զկարեւոր կահս տան, զանձն եւ զիւրայինս: Թողցուք յիշել, զի Պրուսացիք՝ բացի ջրհանկրաց՝ անփորձք էին ի գործս և ի պէտս հրշիջականս, թէպէտ էր ջուր առատ եւ մեծ աւազան եկեղեցւոյ մնայր լի ջրով: Զայս աւազան քառակուսի իբր հինգ հինգ կանգնով ըստ լայնութեան եւ երկարութեան ընդ խորութեանն ետ շինել Տ. Գէորգ Արքեպս. յերկրորդ ամի Առաջնորդութեան իւրոյ (1847) ի պէտս եւ ընդ դէմ հրկիզութեան, ծախսել զ14330 դհ. եւ 20 բրյ նուիրանօք ժողովրդեան: Ի կողմն փողոցի եղեալ էր – զաղբիւր եւ զծորակս մեծս:

Այսպէս ուրեմն բազմօք ճիգաւորեալ հրոյ ի տարանջատ վայրս անգամ, չփոթեցոյց զհայս, միանգամայն զհամայն բնակիչս եւ զկառավարութիւն: Տ. Գէորգ Արքեպս. դիմեաց ի ս. եկեղեցի ի բորբոքելն Ծաղկոցի եւ տանց որ հանդէպ եկեղեցւոյ եւ մեծի Նուիրակատան յարեւելեան կողմն (զառաջեաւ եկեղեցւոյ) առ փողոցաւ: Այլ ի նանիր էին ջանք իւր, զի ոչ էին ջրհանք, պակասէին կարեւոր գործիք եւ հրշէջք, խառնաշունչ հողմն յարուցանէր աստ եւ անդ զհրձիգութիւնս մինչեւ պաշարել զկարեւոր փողոցովք եւ խափանել զանցս իսպառ, եւ բազումք փութային ի փախուստ եւ մազապուրծ ճո–

digitised by A.R.A.R.@

ղոպրէին զանձինս ի հրկիզութենէ, որպէս եւ Տ. Գէորգ Արքեպս. երիցս անկաւ ի վտանգս հրկիզութեան, մի անգամ անկեալ կայծ ի փառահեղ մօրուսն եւ ի հանդերձսն:

Իսկ յորժամ երեկոյացաւ, եւ ճանապարհք խափանեցան, ահ պատեաց զամենեսին եւ սկսան այր իւրաքանչիւր դիմել ի վերին եզերս քաղաքի առ ստորոտովք լերանց, ի բացօթեայ վայրս, եւ ի պարտէզս, զի արագասլաց հուրն սպառնայր լափել կլանել ոչ միայն զշէնս, զբնակարանս, զխանութս, այլ եւ զմարդիկ, որպէս գիտեմք զբազումս՝ որք հազիւ փրկեցին զանձինս արտաքին օգնութեամբ, ըստ որում կառավարութիւն ձեռնարկեալ էր ի հետազօտութիւնս տեսեալ զբազմավտանգ արդիւնս հրկիզութեան:

Անդ էր տեսանել զսոսկալի տագնապ ժողովրդեան, զվայնասուն եւ զկականս մանկանց եւ կանանց, զորոտալից աղաղակս արանց, զշառաչիւն եւ զշռնդալից այրումն շինուածոց, զդղրդիւնս կործանման հրկիզելոց եւ աւերակաց, զբոցալեզու ծառակերպ սիւնս հրկիզութեանց, զթանձր եւ զյորդաբուղխ ծաւալումն ծխոյ եւ զհեղձուցիչ զարշահոտութիւնս տարածեալս սաստկաշունչ հողմով:

Մինչեւ ցեօթներորդ ժամ կէս գիշերոյ ոչ ոք համարձակէր այլ եւս դիմադրել հրկիզութեան: Զայսու միջոցաւ դադարեցաւ հողմն խառնաշունչ, վերին կողմն հրոյ յետ լափելոյ զեկեղեցի ս. Աստուածածնի, զԱռաջնորդարան, զդպրոցս հանդերձ այլովքն եւ շրջակայիւք՝ հասեալ ի պարտէզս եւ ի պարտիզաւոր տունս՝ զկայ էառ, ի ներքին կողմն այրեալ զամենայն զոր ինչ եգիտ ի թաղսն Սէք-Պաշի, ժամ-ջօճի, Գարա-աղաճ, Սաֆալ-տէօֆէճ, Միւհթիւ-ջօճիւ, Զաթալ-չէշմէ, Աթ-եօգուշու, եւ այլն եւ այլն: Մզկիթն Սէթ-Պաշւոյ եւ լայնադիր վայրք ինչ արգելին զհուրն յուսահատ ջանիւք մահմէտական բնակչաց ընդ Հայոց՝ օժանդակութեամբ կառավարութեան եւ ջրահանաց. շիջուցին եւ զայլ կողմանս ի վերին եւ ի ներքին սահմանս եւ յայնկոյս ձորոյ՝ այսպիսեօք ջանիւք եւ օժանդակութեամբ պարտիզաց որ ի տունս տունս: Էր գիշերային ժամ ութերորդ յորժամ դադարեցաւ հուրն խլպառ, եւ թանձր ծուխ աւերակաց միայն շարունակէր:

Այրեցան Ս. Եկեղեցի Հայոց, Հին եւ Նոր Առաջնորդարանք, Ծաղկոց եւ Դպրոցք Ս. Պօղոսեան եւ Ս. Հռիփսիմեան, Ժամարարատուն, Նուիրակատուն, Ժամակոչատուն, մթերանոցք եկեղեցւոյ, մոմատուն, տունք Հայոց եւ այլոց ոմանց յօտարազգեաց առաւել քան զհինգ հարիւր վեց (506) ընդ խանութից սակաւուց (իբր 30), եկեղեցի եւ դպրոց Հայոց պապականաց (ի Զաթալ-չէշմէ թաղի), երկու փոքրիկ աղօթատունք մահմէտականաց, եւ մետաքսագործա-

րանք փոքունք: Մնային զերծ ի հրոյ իբր երեք հարիւր տունք Հայոց յայլ եւ այլ թաղս, ի վերին եւ ի ստորին կողմանս քաղաքի, որպէս եւ յայնկոյս ձորոյ: Շրջեցան ի մոխիր թաղքն ժամ-ջօճիւ, Գարաղաջ (Գարա-Աղաջ), Սաֆալ-տէօֆէճ, Էշրէֆիլէր, Սէք-Պաշը, Զաթալ-չէշմէ, Աթ-եօգուշու, Պահճալար, մի մաս Քիւչիւք-մէզարլըքի եւ այլոց:

Ի լուսանալ առաւօտու, այր իւրաքանչիւր խնդրէր եւ ժողովէր աստի եւ անդի զընտանիս իւր եւ զմանկունս որպէս եւ կանայք զայրս իւրեանց, զծնողսն, զեղբարս, զքորս, լային դառնապէս տեսեալ զաճիւնս եւ զաւերակս տանց, մանաւանդ դպրոցաց եւ Ս. Եկեղեցւոյ, զթափրանալն յընչից եւ ի ստացուածոյ իւրեանց, միանգամայն յանհրաժեշտ պիտոյից կենսականաց՝ մթերեալ առթիւ յառաջակայ ձմեռան, կացեալ մնացեալ բազումք բոկոտն, բացագլուխ եւ պատառոտուն հանդերձիւք: Պարզէր առաջի աչաց տեսարան աղէտալի՝ աղեխարշ եւ ողբալի:

Դառնութիւն աղետից եւ թշուառութեան սրտաճմլիկ ծանրացեալ էր ի վերայ Հայոց առաւել քան զայլ բնակիչս:

Իսկ Տ. Գէորգ Արքեպս. յետ աստանդելոյ ի գիշերի, եւ սակաւիկ ինչ հանգիստ առեալ ի թագաւորական Հիւնքեար-քէօշկիւ վաղ քաջ ընդ առաւօտս էջ ի քաղաքն եւ եկ ի տուն պ. Սարգսի Մարաշլեան որ յայնկոյս ձորոյ մերձ յԸրղանըը-քէօբրիւսիւ, հրաւիրեաց առ ինքն զկարեւոր անձինս եւ օգնութեամբ նահանգական կառավարութեան եւ կուսակալի՝ խնամ կալաւ նախ զաղքատաց եւ տեղաւորեաց զնոսա ի ձեռն յատուկ Մասնախմբոյ բաղկացելոյ յՕսմանցւոց եւ ի Հայոց ի տունս Հայոց եւ Օսմանցւոց եւ ի վրանըս տուեալս յարքունուստ: Եւ որոց էին ազգականք կամ բարեկամք ազատ մնացեալ ի հրկիզութենէ, ապաստանէին ի տանս նոցա: Ետ բաշխել աղքատաց զհաց եւ զդրամական նպաստս ինչ:

Մեծի գովութեան արժանի էին կարեկցութիւնք եւ ջանք կուսակալ փաշայի եւ կարեւոր քաղաքական պաշտօնակալաց եւ Օսմանեան աւագանւոյ, որք յաճախ դիմէին ինքնաբերաբար՝ ի ժամու եւ ի տարաժամու՝ առ Տ. Գէորգ Արքեպս եւ աջակցէին Նորին Սրբազնութեան ի կարեւոր պէտս եւ ի տնօրէնութիւնս ի մխիթարել զհրկիզեալս որչափ ներէին միջոցք:

Գրեաց Նորին Սրբազնութիւն զկարեւոր նամականի առ անձինս նշանաւորս ի Կ. Պօլիս, եւ ի մերձակայ վիճակս ոմանս, ընկալաւ զնպաստս, որովք հոգայր զառձեռն պիտոյից աղքատաց եւ զայլոց կարեւորութեանց ազգայնոց:

Անձուկ էր տուն պ. Սարգիս Մարաշլեան՝ առն բարեպաշտի եւ

digitised by A.R.A.R.@

հիւրասիրի, եւ անյարմար ի կազմել զժողովս, վասն որոյ յետ կալոյ անդ զաւուրս երկոտասան, փոխադրեաց զբնակութիւն իւր Տ. Գէորգ Արքեպս. ի տուն քաղցրաձայն երաժշտի եւ շարականագիտի պ. Յակոբ Պոտուրեանի, ի նմին իսկ Թաղի: Եկաց մնաց անդ ցվերջ շինութեան Առաջնորդարանի:

Եւես զկարեւոր պատրաստութիւնս շինուածականս՝ առեալ ի փոխ սակի եւ անդի զքսան հազար դահեկանս, զի մի՛ մնասցէ ժողովուրդ Հայոց զուրկ յԱստուածպաշտութեանց եւ ի հոգեւոր մխիթարութեանց: Յետ շիջուցանելոյ զմնացորդ կայծս եւ զայրածս որ յորմունս եւ յորմնակալ գերանս, ետ ափյափոյ ծածկել միապաղաղ տանեօք զայրեցեալ եկեղեցիս Ս. Աստուածածնի, կից Ս. Լուսաւորչի եւ Ս. Կոյսի, որում ձեռնարկեաց յետ իններորդ աւուր մեծի հրկիզութեան ի 17ն Սեպտեմբերի, զոր եւ աւարտեալ՝ կանգնեաց զսեղանս եւ էօծ ի 29րդ աւուր ամսոյն այնորիկ յաւուր Կիւրակէի:

Եւ այսու առթիւ խօսեցաւ Տ. Գէորգ Արքեպս. զքարոզ սրտառուչ եւ արտասուալից՝ առեալ զայս ի բնաբան. «Ո՛ տայր ի գլուխ իմ զջուր, եւ յաչս իմ աղբիւրս արտասուաց» (Մարգ. Երեմ.): Ժողովուրդ եւ ինքն լային դառնապէս եւ հեկեկանօք՝ անխծեալ զհուրն եւ զպատճառս:

Յետ այսորիկ տնօրինեաց եւ զկողմն Ս. Լուսաւորչի յատկացոյց ի դպրոցս մանկանց առ ի ազատել զնոսա ի Թափառականութեանց եւ ի յաճախելոյ ի վտանգաւոր վայրս: Սկսան մանկունք դասառութեանց՝ որչափ ներէին միջոցք եւ անձուկ վիճակ եկեղեցւոյն:

Հաւանութեամբ երեւելեաց եւ ընդհանուր ժողովոյ Հայոց Պրուսայու եւ առ ի վճարել զպարտս շինութեան առժամանակեայ ծածկոցի տանեաց եկեղեցւոյ եւ առ ի հոգալ զշինութիւն փոքու Առաջնորդարանի՝ Տ. Գէորգ Արքեպս. ետ վաճառել զարծաթի քրծուարս ամփոփեալս յայրեցեալ եկեղեցւոջ ի գանձատան ի վաղ ժամանակաց հետէ.—ըստ որում ոչ եղեւ հնար եւ ժամանակ ազատելոյ զպատկերս աւագ սեղանոյ, զխաչս, զարծաթեղէնս, զանօթս կարեւորս եւ զայլ ինչ, միահամուռ վառեալ էին՝ մինչ ջանային ազատութեան եկեղեցւոյ ի հրկիզութենէ, որ եւ երկիցս բորբոքեցաւ ի տանեաց եւ ազատեցաւ, իսկ յերրորդումն ձեռնթափ հեռացան Նորին Սրբազնութիւն եւ սակաւաթիւ աշխատաւորք՝ շրջապատեալ ի հրոյ, մինչեւ հազիւ գտանել զդուռն որ ի ներքոյ հնոյ Առաջնորդարանի, ընդ որ մազապուրծ զերծեալ ելաք ի ձորն:

Ի 1ն Նոյեմբերի սկսաւ շինութեան ներկայ միայարկեան փոքու

Առաջնորդարանի ի նմին տեղւոջ այրեցեալ մեծի Առաջնորդարանի երկյարկանւոյ, ըստ որում անհրաժեշտ կարօտութիւն ստիպէր փութալ ի շինութիւն նորա ի պէտս բնակութեան Առաջնորդի եւ ի կառավարութիւն ազգային գործոց ի ձեռն ժողովոյ եւ այլոց:

Ի վերջին աւուրս դեկտեմբերի (24, յգշ., ի տօնի Ս. Ստեփաննոսի Նախասարկաւագի) հաստատեալ Նորին Սրբազնութիւն զբնակութիւն իւր եւ զդիւանս ժողովոց ի նորաշէն Առաջնորդարանի:

Գրեաց Տ. Գէորգ Արքեպս. բարեկամին իւրոյ հռչակաւոր Ֆուատ փաշայի մեծի եպարքոսի գնամակ սրտառուչ եւ ետ բերել զհրաման կայսերական առ ի նուիրել աղքատաց եւ կարօտելոց զտախտակս ի մի բան եւ զատաղձս յարքունուստ եւ յարքունի անտառաց ի պէտս շինութեանց տանց եւ խրճիթաց:

Հաւաքեալ ի խորհուրդ զերեւելիս Հայոց եւ զանդամս ազգ. վարչութեան ետ գրել զկարեւոր Թուղթս եւ զխնդրագիրս յանուն Նորընտիր Պատրիարքի Տ. Պօղոս Արքեպս.-ի Թաքթաքեան Պրուսացւոյ եւ Ազգ. Կեդրոնական Վարչութեան, զորս առաքեաց ի ձեռն երկուց աշխահական պատուիրակաց Պրուսացւոց ի Կ. Պօլիս առ ի հաւաքել ըստ տնօրէնութեան Պատրիարքարանի զկամաւոր նուէրս ի նպաստ Հայոց Պրուսայու եւ շինութեան դպրոցի եւ Եկեղեցւոյ նոցա: Եւ ձեռնունայն վերադարձան պատուիրակք յետ երկուց ամսոց:

Մինչ յարատեւէր Նորին Սրբազնութիւն յայսպիսի ջանս, եւ խորհէր ցգայգ եւ զցերէկ առ ի հայթայթել զմիջոցս ի վերաշինութիւն դպրոցաց եւ Եկեղեցւոյ, հարկ լմն անակնկալ մղեաց զնա յայլ իմն պայքար եւ ի հոգածութիւնս:

ԳԼՈՒԽ ԼԵ.

ՅԱՂԱԳՍ ՔՆՆԻՉՈՒԹԵԱՆ ԱՀՄԷՏ – ՎԷՖԻՔ ԷՖԷՆԴԻՈՅ

Օգոստ. Սուլթան Ապտ–իւլ–Ազիզ Կայսր Թուրքիոյ յղացաւ խորհուրդ բարի եւ նախանձելի ի սէր եւ ի բարգաւաճումն համայն ընդնակչաց Օսմանեան աշխարհի եւ ի բառնալ զհարստահարութիւնս եւ զհարստահարիչս: Միանգամայն քննել եւ զվարչական եղանակ համայն երկրին, զկառավարական պաշտօնատունս, զդիւանս, զամենայն պաշտօնեայս եւ զյարաբերութիւնս ընդ ժողովրդեան, եւ տեղեկագրել, հանդերձ արտօնութեամբք արձակելոյ ի պաշտօնից զկուսակալս անգամ եւ արկանելոյ ընդ դատաստանաւ:

Կարգեաց եւ առաքեաց զխիզոր քննիչս ի Միջագէտս, յՕսմ. Եւրոպա (Ռումէլի), ի Փոքրն Ասիա (Անաթօլու) առանձին առանձին՝ տուեալ զկարեւոր եւ զխիզոր արտօնութիւնս եւ զհրահանգս քննութեան եւ բարեկարգութեան:

digitised by A.R.A.R.@

Նշանակեաց զհռչակաւոր եւ զբազմահմուտ Ահմէտ–Վէֆիք էֆէնդի ի քննիչ (Մուֆէթթիշ) Փոքուն Ասիոյ, որ եւ ձեռնարկեաց ի գործ սկսեալ նախ ի Նիկոմիդիոյ, ի շրջակայիցն եւ ապա ի Պրուսայէ:

Լուաք զբազում ինչ զոր արար Վէֆիք էֆէնդի ի Նիկոմիդիա եւ ի շրջակայսն, ամենայն խստութեամբ՝ դատապարտելով եւ արձակելով ի պաշտօնից զգաւառապետս պաշտպանեալս եւ զայլս, զորոց զանց արարեալ, համառօտեսցուք աստէն զկարեւոր անցս ինչ եւ զարարս նորա որ ի Պրուսա:

Ի 18ն Հոկտեմբերի (1863) եմուտ այրն այդ ի Պրուսա եւ բնակեցաւ ի պատուաւոր յարկի ի կառավարական պաշտօնատան մեծի՝ Սէրայ անուանեալ, որպէս նաեւ Հիւքիւմէթ Գօնագը: Մերժեաց բնակել արտաքս ի տան ուրեք: Կուսակալ նահանգին Խիւտավէնտիկեարու (Պրուսայու) էր յայն ժամ այրն ողորմելի Ահմէտ–Թէվֆիք փաշայ, որ սկսաւ դողալ առաջի նորա:

Ի յաջորդ աւուր ըստ օրինի եւ հանդիսաւորապէս ընթերցաւ զհրովարտակն կայսերական լիազօր իրաւասութեան եւ իշխանութեան իւրոյ ներկայութեան կուսակալի, բարձրաստիճան պաշտօնէից, դատաւորի, նշանաւոր աւագանւոյ, Առաջնորդաց, եւ Քահանայապետի, հիւպատոսաց, եւ խուռն բազմութեան ժողովրդեան՝ ի հրապարակի Սէրայի հանդերձ թնդանօթաձգութեամբք:Յաւել նա ատենաբանել, յորում պարզեաց զպաշտօն իւր եւ զպարտս կայսեբաղէրս:

Գլխաւոր սահմանի պաշտօնի իւրոյ էին. Քննել և տնօրինել վրճռականապէս զգործս պաշտօնատանց արքունականաց եւ պաշտօնականաց. զբողոքս եւ զամբաստանութիւնս զկուսակալաց՝ մինչեւ ցստորին պաշտօնեայս. զհարստահարութիւնս եւ զհարստահարիչս անխտիր, բարեկարգել ինքնին եւ անմիջապէս. զքաղաքս, զգիւղօրայս եւ զճանապարհս, եւս եւ վերանորոգել եւ ապահովել զհռչակաւոր եւ զնուիրական դամբարանս Օսմանեան, զմզկիթս, զբարեգործական հաստատութիւնս, զկամուրջս այլոքին հանդերձ: Ուչ ունկն տուեալ այցելութեանց եւ այցելուաց, ի ձեռն մունետկաց ազդարարեաց առհասարակ ժողովրդեան տալ ինքեան գրաւոր զխնդիրս եւ զբողոքս, եթէ ունիցին:

Առաջին ջան եւ շնորհ նորա եղեւ զեղջել բազմօք զքանակութիւնս ատաղձեղինաց նուիրելոց Հայոց հրկիզելոց յարքունուստ ի յարքունի անտառաց Ինէկէօլի, ջնջեալ եւ զանուանս ոմանց յընդհանուր ցուցակէ, որոյ վասն սկսաւ նախ վէճ եւ պայքար ընդ մէջ Նորին Սրբազնութեան եւ Ահմէտ–Վէֆիք էֆէնդի Քննչի, մինչ ոչ

ոք համարձակէր հակառակել նմա եւ խօսել ինչ: Իսկ Քննիչն էֆէնդի ի միոյ կողմանէ հետեւէր քմահաճոյից իւրոյ, եւ ի միւսմէ ակնածէր ի Գէորգայ Արքեպս.–է եւ երկիցս այցեալ առ սա՝ ջանայր սիրաշահել զսիրտ սորա: Միանգամայն զուն գործէր ի գաղտնի լսել զամբաստանութիւն ինչ զԳէորգայ, որպէս լսէր զԵպիսկոպոսացն Յունաց եւ Պապականաց, զՔահանայապետէ, զկուսակալէ, զայլ եւ այլ պաշտօնէից, զվաճառականաց, զկառավարչաց եւ զայլոց եւ զայլոց, այսոքիւք ազդէր նոցա զսարսափ:

Գունդագունդ դիմէր ժողովուրդ աստի եւ անդի, ի քաղաքէ եւ ի գիւղօրէից, եւ հարուածքն ծանրանային ի նորոյ ի վերայ Հայոց, ըստ որում մահմէտական գիւղացիք առեալ յաճախ ի փոխ զդրամս զագանելիս եւ զճոթեղէնս ի Հայոց վաճառականաց՝ ոչ ազատէին երբեք ի պարտուց: Յաճախ բազումք զրկեալ ի կալուածոց իւրեանց ի սակաւամեայ միջոցի՝ ոչ զերծանէին դարձեալ ի ծանրատոկոս պարտուց եւ ի հարստահարութեանց:

Սկսաւ Ահմէտ–Վէֆիք էֆէնդի առանց օրինաւոր եւ մանրակրկիտ քննութեան եւ դատաստանի՝ արտաքսել զամբաստանեալ պաշտօնեայս, բանտարկել անխնայ եւ պատժել զյանցապարտս, պատառել զպարտամուրհակս, ջնջել զհաշիւս, վերադարձուցանել զգրաւեալ կալուածս, տալ տուժել զդրամս յօգուտ զրկելոց, առնուլ զմեծագումար տուգանս աստի եւ անդի՝ յաճախ պատրուակեալ՝ զի դիմադարձ լինին ինքեան եւ ջանան պաշտպանել զանձինս, կամ տան անքաղաքավարութեամբ իմն զպատասխանիս, եւ կամ ի շրջելն ուրեք տեսեալ է՝ զի զձեռս կապեալ կամ կալեալ են ի յետկոյս, առանց տեսանելոյ զքննիչն:

Ձեռնարկեաց ի վերանորոգութիւն Դամբարանին Օսմանայ, ճարտարապետաւ Նէշիլ եամի մզկթի, ճանապարհաց եւ այլոց, հետեւեցաւ բանալ զառուս եւ զընթացս ի ճահճահոտ տեղիս, ի հանքաջերմուկս եւ յայլ տեղիս, բանալ զնոր փողոցս եւ ընդարձակել զգլխաւոր պողոտայս՝ յարդարեալ խճուղեօք, փլուցեալ զտունս եւ զխանութս ուր ուրուք եւ իցէ՝ առանց հատուցանելոյ ումեք զգինս փոխարէն կամ զվնաս՝ հակառակ տրամադրութեանց օրինաց, զորպէս խանգարեաց ըստ այսմ եւ փլոյց զերկուս խանութս յազգային կալուածոց Եկեղեցւոյ Հայոց յՈւզուն–չարշը, որոյ վասն փոխանակեաց Գէորգ Արքեպս. նմա զթուղթ բանս՝ ցուցեալ եւ պարզեալ զտրամադրութիւնս օրինաց: Այլ ի նանիր:

Բազումք փութացին ի փախուստ ի Մայրաքաղաք ի Կ. Պոլիս:

Յաճախ ծառայէր Ահմէտ–Վէֆիք քմահաճոյից իւրոց եւ եթ: Օրինակ իմն: Յաւուրս միում, յանակնկալ պահու եկն Ահմէտ–Վէ–

digitised by A.R.A.R.@

Փիք էֆէնտի յայցելութիւն Տ. Գէորգ Արքեպս.-ի ի տուն պ. Յակոբ Պօտուրեանի՝ չեւ եւս լրացեալ զոլով շինութեան Առաջնորդարանի: Յետ փոքու միջոցի ոստիկան ոմն եբեր անդր զվաշխատու եւ զսեղանաւոր Սահակ էֆէնտի Եավրուեան զսիրելին Գէորգայ, որ եւ էր անդամ թէ յազգային վարչութեան եւ թէ ի նահանգական կառավարական ժողովի: Անմիջապէս հրամայեաց Ահմէտ-Վէֆիք տանել եւ արձակել ի բանտ զՍահակ, զորմէ ամբաստանեալ են ըստ փոխառուական հաշուոց բողոքանօք գիւղացւոցն Մահմէտականաց: Գէորգ Արքեպս. անմիջապէս զայրացեալ ծանր իմն ակնարկութեամբն, պախարակեաց զնա, եւ ասաց, զի տուն իմ ոչ է պաշտօնատուն կառավարական, եւ յորժամ եկեալ ես առ իս յայցելութիւն, ոչ ներէն զէթ օրէնք քաղաքավարականք բերել քեզ ի տուն իմ զայր ոք եւ աստի առաքել ի բանտ: Փութացաւ Քննիչն Վէֆիք հրամայել, զի ազատ թողցեն զՍահակ: Որպէս եւ եղեւ իսկ:

Ի տեսակցութիւնն որ ընդ Ահմէտ-Վէֆիք էֆ. Քննիչի համարձակութեամբ իմն եւ անկեղծութեամբ խօսեցաւ Գէորգ Արքեպս. եւ պախարակեաց զապօրէն ընթացս սորա, թէ խարուսիկ են միջոցք, զորս արդիւնաւորէ, որպիսիք առաւել ծանրացուսցեն զվիճակ շինականաց, մինչ կարօտին նոքա զօրհանապազ դրամոց եւ փոխառութեանց, եւ հարկ էր զի կառավարութիւն հաստատէր կանխաւ զկարեւոր դրամատունս յայլ եւ այլ կեդրոնս ի գաւառս ի պէտս գիւղացւոց եւ այսպէս ազատել զժողովուրդ ի ձեռաց հարստահարչաց եւ վաշխառուաց: Թէ հարկ անհրաժեշտ է պատրաստել կանխաւ զհմուտ եւ զկրթեալ պաշտօնեայս, գիտնականս եւ փորձառուս եւ նոքօք ապահովել զբարւոք եւ զբարեխնամ կառավարութիւն ժողովրդեան: Թէ ոչ վայել է առանց օրինական եւ մանրազննին քննութեան պատժել զայս կամ զայն ոք, զրկել զոք յօրինաւոր եւ յարդար պահանջից իւրոց՝ տարակեալ զի առնէ զդիմադարձութիւնս՝ փոխանակ հնազանդելոյ կոյրզկուրայն համակերպութեամբ: Եւ թէ ոչ համաձայնի ընդ բարեկրթութեան եւ օրինաց՝ պատառել զհրամանագիրս մեծի եպարքոսի եւ կեդրոնական կառավարութեան՝ չառյլեալ զհայհոյութիւնս անվայելուչս պաշտօնական մանաւանդ գիտնական անձանց:

Դարձեալ: Յաւուր միում եւ առթիւ խնդրոյ ատաղձից բաժանելեաց հրկիզելոյ գնացեալ էր Գէորգ Արքեպս. առ Քննիչն ի Սէբայ (Էսկի Հէօքիւմէթ-Գօնաղը): Տեսեալ Գէորգայ զյամառութիւն եւ զանփորձ ընթացս նորա՝ յետ փոխանակելոյ զծանր ակնարկութիւն խառն ընդ յանդիմանութեան՝ յոտն եկաց եւ կամեցաւ ելանել արտաքս ի սենեկէ, յարեաւ վաղվաղակի Քննիչն, կալաւ զձեռանէ

Գէորգայ, եւ թախանձեաց ներել ինքեան՝ ի նորոյ նստուցեալ ուր էր զառաջինն: Եւ սկսաւ զոգցես խօսել զքարոզս, բերեալ զվկայութիւնս յԱւետարանէ: Որում կշռեաց Գէորգ զպատասխանի քաջայարմար, առարկեալ զանցս խարազանի Փրկչի:

Ներկայութիւն եւ ճակատաբաց համարձակախօսութիւն Տ. Գէորգ Արքեպս.-ի ազդէր բազմօք եւ սանձէր զՔննիչն՝ ըստ այլ եւ այլ խնդրոց, այլ սակայն ոչ բերէր օգուտս ինչ ի նպաստ եւ ի դարման ազգային աղետիցն, զորոց հարկ էր փութաց հոգալ, մանաւանդ զվերաշինութեանց Եկեղեցւոյ եւ դպրոցաց:

ԳԼՈՒԽ ԼԶ.

ՅԱՂԱԳՍ ՁԱՆԻՑ Տ. ԳԷՈՐԳԱՅ ԱՐՔԵՊՍ.-Ի Ի Կ. ՊՕԼԻՍ, ԵՒ ՍԱԿՍ ԱՆՑԻՑ ՈՄԱՆՑ ՆԵՐՔՆՈՑ ԵՒ ԱՐՏԱՔՆՈՑ

Յետ ոչ սակաւ վիճաբանելոյ եւ մաքառելոյ Նորին Սրբազնութեան Տ. Գէորգայ ընդ դէմ Ահմէտ-Վէֆիք էֆ. Քննչի, միանգամայն տեսեալ զձեռնունայն վերադարձ երկուց պատուիրակացն ի Պրուսա, կամեցաւ ելանել ի Կ. Պօլիս, եւ գտանել զկարեւոր միջոցս ի նպաստ պէտոյից Հայոց Պրուսայոյ՝ աջակցութեամբ նորընտիր Պատրիարք Տ. Պօղոսի Եպիսկոպոսի Թաքթաքեան Պրուսացւոյ, որ ընտրեցաւ ի Պատրիարք յ30ն Հոկտեմբերի (1863):

Վասն որոյ խորհրդակցեալ կանխաւ ընդ յառաջաւորաց եւ ընդ ժողովոց Ազգային Գաւառական վարչութեան Հայոց Պրուսայոյ, յետ տօնելոյ զս. Ծնունդ Տեառն, ի 1ն Փետրվարի 1864 ամի ել ի Պրուսայէ, եւ ի յաջորդ աւուր հասեալ ի շոգենաւ ի Կէմլէյիկէ՝ եհաս ի Կ. Պօլիս, եւ բնակեցաւ ի ծովեզերեայ վարձեալ տան քեռ իւրոյ ի Գատըքէօյ: Տեսակցեալ նախ ընդ Տ. Պօղոս Արքեպս.-ի Պատրիարքի, սկսաւ շրջել յայցելութիւնս բարեկամաց իւրոց եւ ծանօթից, ազգայնոց եւ օտարաց, մանաւանդ ոմանց նախարարաց հռչակաւորաց, եւ յականէ Ալի Ֆուատ փաշայից, որք չարաչար զրգռեալ զինեալ էին ընդ դէմ Ահմէտ-Վէֆիքի եւ խնդրէին զառիթս ամբաստանութեանց զնմանէ առ ի խորտակել զայրն յանդուգն եւ անպիտան:

Այսու բարեպատեհ առթիւ տեսեալ Տ. Գէորգ Արքեպս.-ի զտրամադրութիւնս արանց այսպիսեաց, – մանաւանդ զի խնդրէին նոքա ի նմանէ ամբաստանել ակնյայտնի զԱհմէտ-Վէֆիքէ առաջի համայն նախարարաց եւ հռչակաւորացն արանց ուր եւ պատահե-

digitised by A.R.A.R.@

ցին — իսկ որ հետաքրքրէին եւ հարցանէին՝ ընդարձակէր սա զոր գիտէր, միանգամայն պարզէր զմնասակար ջանս՝ զորս արդիւնաւորէր լիազօր Քննիչն այն Փոքուն Ասիոյ։

Առիթ քաջայարմար առեալ զայս նաեւ Ֆուատ եւ Ալի փաշայից, զեկուցանեն Օգոստ․ Սուլթան Ապտ-իւլ-Ազիզ Կայսեր զբանս եւ զամբաստանութիւնս Գէորգայ զԱհմէտ Վէֆիքէ, մինչեւ յաջողին գրգռել եւ չարժել զՎեհ․ Սուլթան ի բարկութիւն ընդ դէմ լիազօր Քննիչի, եւ հրամայել դադարեցուցանել եւ յետս կոչել զնա փութով։ Որ եւ կատարեցաւ յամսեանն Մարտի (1864)։

Յետ այսորիկ խնդրէ Տ․ Գէորգ Արքեպս․ ի Ֆուատ (Սադրազամ) եւ յԱլի (Խարիճիյէ) փաշայից բարեխօսել առ Օգոստ․ Կայսրն բարեխնամ Սուլթան Ազիզ առ ի շնորհել զգումար ինչ ի նպաստ վերաշինութեան վարժարանի, եւ զգերանս մեծս եւ սիւնացուս ի պէտս վերակառուցման Եկեղեցւոյ Հայոց Պրուսայու։ Որ եւ խոստացաւ կատարել զխնդիրս սորա, առաջարկելով յայտնել կանխաւ զքանակութիւն խնդրեալ գումարին եւ գերանաց։ Եւ բանիւ բերանոյ խնդրէ զյիսուն հազար (50,000) դահեկան եւ առնու զհաւանութիւնս։

Վասն որոյ եւ Տ․ Գէորգ Արքեպս․ պատրաստել ետ ի Կ․ Պօլիս զխնդրագիր սրտաշարժ ի Թուրք լեզու, առաքեաց ի Պրուսա, զի ստորագրեսցեն ի նմին քահանայք, իշխանք եւ ոմանք ի Հայոց Պրուսայու, զոր եւ յետս ընկալեալ՝ առաջարկութեամբ (թագրիր) Ազգ․ Պատրիարքարանէ տարեալ մատոյց բարձրապատիւ Ալի փաշայի հռչակաւոր նախարար արտաքին գործոց առ ի ներկայացուցանել ըստ օրինական կարգի ի բարեհաճութեան բարեխնամ Կայսեր Թուրքիոյ։ Եւ այսպէս յաջողեաց Աստուած սմա յամսեանն Յունվարի 1865 թուականի առնուլ ի բարեխնամ Կայսրէ զգումար 50,000 դահեկանաց (կամ 500 ոսկի օսմ․) ի նուէր եւ ի նպաստ կառուցանելի վարժարանի եւ զհրաման հանելոյ զմեծ գերանս ի պէտս Եկեղեցւոյ յանտառիցն արքունեաց որ յԻյնէկէօլ։ Եւ ընտացեալ զկարեւոր հրամանագիրս, առաքեաց առ Ազգ․ Վարչութիւն Հայոց ի Պրուսա, պատուիրեաց գանձել զգումար ի կառավարական արկղէ Պրուսայու, եւ ձեռնարկել ի շինութիւն վարժարանի։ (Յաջողեալ էր պ․ Մատթէոս Գասպարեան առնուլ զգումարս զայս ի պետական գանձարանէ, որոյ արկղակալ էր փոքր եղբայր իւր՝ պ․ Կարապետ՝ իբր առ ի հասուցանել Առաջնորդարանի Հայոց եւ գործածեալ յանձնական պէտսն, հազիւ Գէորք Արքեպս․ կորզեաց ի յափշտակիչ ձեռաց նորա՝ սպառնացեալ ի յանձնել դատաստանի եւ թիապարտութեան։

ՀԱՅՈՑ ... ՁԵՌԱԳ... Ббл.Библ... ՀՍՍՀ-ՍՍՐ ... им. А. Мясникян ... ՅՍՍՍ ԿԵՆՏՐՈՆ

«Վ Է Մ» - Ի Ն

Բաժանորդ կարելի է գրել հետեւեալ տեղերը․-

Ֆրանսա՝ Լ․ Գեւոնեան, 17, Rue Damesme, Paris.
Ն․ Կակոսեան, 49, Rue Nationale, Marseille.

Յունաստան՝ «Նոր Օր», 20-A, Rue Vouli, Athènes.

Կիպրոս՝ Յ․ Մահտեսեան, Arasta St. No. 1, Nicosia.

Բուլգարիա՝ Յ․ Տէվէճեան, 78 Bld. Hristo Boteve, Sofia

Ռումանիա՝ Ե․ Սարգսեան,
Typ "Astoria", 14, Str. Pictor Lichian, Bucarest.

Եգիպտոս՝ Գ․ Մխիթարեան, խմբագր․ «Յուսաբեր»-ի,
B. P. 868, Le Caire.

Երովբիա՝ Յ․ Գ․ Պուրսալեան, Hirna.

Պաղեստին, վահան Կէտիկեան, Haret-el-Nasara. Jerusalem.

Սիւրիա՝ Յ․ Սիմոնի, B. P. 208, Alep.
,, Հ․ Ապաճեան, B. P. 870, Beyrouth.
,, Ս․ Պոյաճեան, B. P. 321, Damas.

Իրաք՝ Մ․ Սոսոեան, South Gate Badaveen, 27-1, Bagdad.

Իրան՝ Խ․ Մելքումեան, Թաւրիզ։
,, Ա․ Յակոբեան (Խուզիստանի ընդհ․ գործակալ), Արաքան, P. O. Box 22.
,, Վ․ Յովհաննիսեան, Թեհրան,
Teint. "Havar", Khiabane Nadery, Teheran.

Սպահան – Ջուղա՝ Թադ․ Թադէոսեան

Հիւս․ Ամերիկայի ընդհ․ գործակալ՝ Յ․ Կոպոյեան,
K. Gopoian, 359 W. 28th St. New York, N. Y., (U. S. A.).

Հարաւ․ Ամերիկա՝ Եղ․ Խաչերեան, Canning 1245, Buenos-Aires

«Յ Ա Ռ Ա Ջ»

ՕՐԱԹԵՐԹ ԱԶԳԱՅԻՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Խմբագիր՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ	Տարեկան	Վեցամսեայ	Եռամսեայ
Ֆրանսա եւ Գաղութներ	140 ֆրանք	70 ֆրանք	35 ֆրանք
Անգլիա, Եգիպտոս,, Զւիցերիա, Իտալիա	250 ֆրանք	130 ֆրանք	
Ուրիշ երկիրներ	200 ֆրանք	100 ֆրանք	
Ամերիկա	200 ֆրանք	100 ֆրանք	

ՀԱՍՑԷ․— 17, Rue Damesme, Paris XIII

digitised by A.R.A.R.@

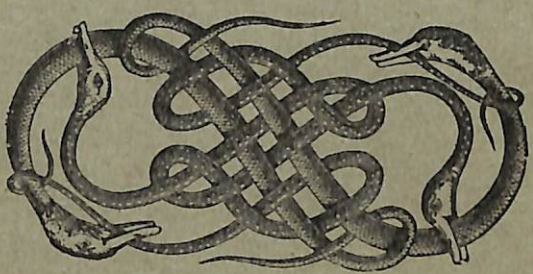

Imp. ARTISTIQUE, — 42, Rue de la Jonquière, PARIS (17e)

digitised by A.R.A.R.@